

САВО
ДЕРИКОЊИЋ

НЕОЛИТСКЕ
ЗАЈЕДНИЦЕ
ПОЛИМЉА

Предња корица: Здравко Колцић, „ОТКРИЋЕ“, комбинована техника 1987.

Задња корица: Заштитни знак Завичајног музеја Прибој - апликација са раногвозденодобске фибуле, остава „Штрпци“.

Инв. бр. 9969

*Мојим родитељима,
ДАРИНКИ И ВУКУ,
који ову књиџу
никада неће прочитати*

SAVO DERIKONJIĆ

***NEOLITHIC
COMMUNITIES OF POLIMLJE***

***THE FIRST AGRICULTURAL AND
CATTLE-BREEDING COMMUNITIES***

***YAGAT EDITION
PRIBOJ 1996.***

Инв.бр. 9963

Служб. 903.4 "634" (487.11)

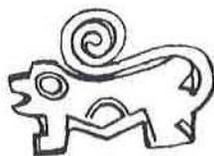
САВО ДЕРИКОЊИЋ

НЕОЛИТСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ПОЛИМЉА

ПРВОБИТНИ ЗЕМЉОРАДНИЦИ И СТОЧАРИ

Народни музеј Ужице

БИБЛИОТЕКА

**ЕДИЦИЈА *Љубав*
ПРИБОЈ 1996.**

Едиција ЈАГАТ
YAGAT Edition

Књига N° 2.
Book 2.

<i>Редакција</i> <i>Editorial staff</i>	<i>Коректор</i> <i>Correcteur</i>
Драгиша Милосављевић Боса Росић Фарук Диздаревић Нада Бојић Видан Николић	Светлана Пејић <i>Превод на енглески језик</i> <i>Translation into English by</i> Љиљана Ковачевић
<i>Главни и одговорни уредник</i> <i>Editor in chief</i>	<i>Издавачи</i> <i>Publishing house</i>
Саво Дерикоњић	Завичајни музеј Прибој The Homeland museum in Priboj
<i>Рецензенти</i> <i>Reviewers</i>	Народни музеј Ужице National museum in Užice
академик Драгослав Срејовић проф. др Никола Тасић	<i>За издавача</i> <i>Publisher</i> Драгиша Милосављевић
<i>Насловна страна</i> <i>Cover by</i>	<i>Компјутерска обрада</i> <i>Computer arrangement by</i>
Здравко Колцић	„ДТП“ Ужице
<i>Технички уредник и цртежи</i> <i>Technical editor and design by</i>	<i>Штампаарија</i> <i>Printed by</i>
Саво Дерикоњић	„Графичар“ Ужице
<i>Лектор</i> <i>Reader</i>	<i>Тираж</i> <i>Number of copies printed</i>
др Видан Николић	500

ЈАГАТ едицију за културно наслеђе покренуо је Завичајни музеј Прибој 1993. године. У њој ће се објављивати синтезе, студије и монографије из области културно-историјских наука. Задатак едиције је подстицање научно-истраживачког рада и афирмација културно-историјске баштине. Едиција носи име утврђеног средњовековног града ЈАГАТА који се налази на планини Бићу код Прибоја. Ова словенска реч у транскрипцији означава црни дуд.

The Homeland museum in Priboj started a publication of the JAGAT edition an edition of the cultural inheritance in 1993. Synthesis, studies and monographs of cultural-historic sciences will be published in it. The task of the edition is to induce the scientific research work and to affirm the cultural historic inheritance. The edition bears a name of a factified medieval town Jagat which is located on Bić mountain near Priboj. This Slovenian word in transcription means black mulberry.

САДРЖАЈ

I	УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	9
II	ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА ПРВОБИТНИХ ЗЕМЉОРАДНИЧКО-СТОЧАРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА ПОЛИМЉА	11
III	ЛИМ И ПОЛИМЉЕ	16
IV	НАСЕЉА ПРВОБИТНИХ ЗЕМЉОРАДНИЧКО-СТОЧАРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА ПОЛИМЉА	19
	Природно окружење, топографско-еколошки оквир	19
	Типологија насеља	28
	Структура насеља и градитељска делатност	29
V	ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ	40
VI	ПРИВРЕДА	42
VII	ПРОИЗВОДИ КУЋНЕ РАДИНОСТИ	48
	Предмети од камена	48
	Предмети од кости и рога	55
	Предмети од печене земље	57
VIII	УТИЛИТАРНИ ПРЕДМЕТИ	58
	КЕРАМИКА	58
	Облици и технологија израде	58
	Орнаменталне технике и стил украшавања	70
IX	КУЛТНИ ПРЕДМЕТИ, РЕЛИГИЈА И УМЕТНОСТ	90
X	КУЛТУРНО-ХРОНОЛОШКА И ИСТОРИЈСКА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА	97
XI	РЕЛАТИВНО ХРОНОЛОШКИ ОДНОСИ	108
XII	SUMMARY	112
XIII	ТУМАЧ ТАБЛИ	121
XIV	ЛИТЕРАТУРА	137

I. УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

Одгонетати тајну првог полагања семена у земљу, слично је одгонетању „велике тајне“ рађања. У овој студији није нам намера да се бавимо одгонетањем ове тајне, већ циљ да, у мери у којој је то могуће, реконструишемо и учинимо схватљивим живот првих заједница Полимља које своју егзистенцију заснивају на свесном полагању зрневља у земљу и гајењу стокe. Свесни смо свих тешкоћа које носи једна оваква намера. Тешкоће, пре свега, произилазе из реалних могућности да објективно сагледамо све елементе на основу којих нам живот ових временски далеких заједница постаје појмљив. Досадашња истраженост битисања ових заједница на простору Полимља је тек у зачетку, па је и недовољан број података на основу којих се граде наша размишљања. Могло би се зато поставити питање: шта подстиче на један овакав напор чијих смо скромних резултата унапред свесни? Трагајући за одговором на постављено питање, истичемо, пре свега, истраживачку радозналост, жељу да се од расположивих података, из откривених остатака материјалне и духовне културе и компарацијом са другим истраженијим заједницама тога доба на суседним просторима, синтезом склопи целовитија слика развоја првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља. Тек из тако опште постављене целине могу се сагледати празнине и трасирати правци неких будућих истраживања, што омогућује да будући истраживачки напори буду рационалнији и сврсисходнији. Уз то, расположива грађа и документација изазовно подстичу изразу овакве студије. Првобитне земљорадничко–сточарске заједнице Полимља у целини се први пут сагледавају у овој студији, што је, с обзиром на значај Лима у изградњи економске и културне физиономије овог простора, и логично.

Овом студијом смо настојали презентовати и синтетизовати расположиву грађу на основу које домишљамо живљење ових далеких заједница, поштујући у оквиру сваке целине принцип хронолошког континуитета. Дакле, кроз целине се упознајемо са *природном средином* као општим оквиром живљења: са микротопографским условима презентованих насеља, њиховом распрострањеношћу, културно–хронолошком и типолошком поделом, стратешким положајем, начином утврђивања, стратиграфском структуром и др. У другом делу презентујемо *кућу и друге објекте зрацишељства*: њихов изглед, начин и технологију израде, употребљени грађевински материјал. У трећем делу су изнети подаци о *привредној основи* развоја ових заједница кроз предмете за обављање земљорадничке и сточарске делатности, предмете за лов и риболов и производе ових делатности. У мери у којој је то било могуће, истина више у домену хипоте-

зе, представили смо и *експлоатативне зоне* појединих насеља, указујући и на *изворе сировина* за производњу појединих предмета, односно на подручја за обављање основних делатности. Највише простора посветили смо обради *јоакрејтног археолошког материјала*. У овом поглављу, поред предмета за обављање основних привредних делатности, презентовани су и производи *домаће радности* од кости, камена и керамике. Керамици, с обзиром на њен значај за изучавање културно–историјског развоја, као „истргнутом листу далеких праисториских новина“ посвећујемо највише пажње. А „те новине“, између осталог, понешто говоре о етнитету, размени, културним и популационим прожимањима, стилским особеностима, естетском поимању и уметничким стремљењима. Посебну пажњу смо посветили уметности и духовном животу, кроз стил украшавања керамике, антропоморфну, зооморфну пластику и култне предмете. На основу анализе презентоване грађе извели смо и закључке о релативно хронолошким односима између неолитских заједница Полимља, као и њихову културно–историјску интерпретацију и хронолошку синхронизацију са истовременим заједницама суседних подручја. У последњем поглављу смо настојали дефинисати неке од сложених процеса у развоју неолита Полимља. Ваљаност настојања је зависна од наше умешности и нивоа истражености, а на стручној јавности је да просуди колико су тумачења расположиве археолошке грађе успешна. Сложеност процеса током развоја неолита Полимља произилази из чињенице да се на овом простору очитују утицаји из више различитих културних регија. Посебно је задовољство бавити се тумачењем процеса управо на просторима где се дешавају сложена културна збивања. Радост истраживача је тим већа ако се својим тумачењима бар мало приближи истини.

Овај рад не би било могуће реализовати без сарадње и помоћи неких установа и појединаца, с тога ми представља задовољство да их поменем. Без увида у збирке и докуметацију у музејима из Берана, Пријепоља и Ужица, што су безрезервно омогућиле колеге: Пеђа Лутовац, директор музеја Полимље у Беранима, Миле Баковић и Јармила Ђурић, кустоси музеја из Пријепоља и Ужица, ове студије не би било. Рад ми је значајно олакшала њихова предусретљивост. Посебну захвалност дугујем академику Драгославу Срејовићу, потпредседнику САНУ и дописном члану Николи Тасићу, директору Балканолошког института САНУ, за корисне сугестије при изради овог рада. Колегама и професорима се најсрдачније захваљујем на исказаној помоћи. Захвалност дугујем драгом и стрпљивом сабеседнику, др Видану Николићу, за стилске и правописне корекције у раду. Искрено ценим упорност и умешност Мија Марјановића при компјутерском обликовању књиге. Неким драгим пријатељима сам посебно захвалан: Драгиши Милосављевићу, директору Народног музеја у Ужицу, Фаруку Диздаревићу, директору Дома културе у Прибоју, Ибрахиму Ћати Хасанагићу и Боси Росић, који су оптимистичким подстицајима утицали да се рад на овој студији приведе крају. Рад на књизи би знатно био тежи без стрпљења и разумевања моје породице: Косе, Николе и Стефана.

Без материјалне подршке Министарства за културу Републике Србије и посебно Народног музеја из Ужица, ова књига можда још увек не би била штампана и свакако би била знатно оскуднија.

II. ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА ПРВОБИТНИХ ЗЕМЉОРАДНИЧКО– СТОЧАРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА ПОЛИМЉА

Појмом „*првобитне земљорадничко–сточарске заједнице Полимља*“ обухваћене су све до сада познате заједнице неолитског доба овог простора. То су заједнице које су овладале тековинама „*неолиитске револуције*“: произвођачком економиком (земљорадњом и сточарством), производњом керамичке робе и оруђа од полираног камена, градњом сталних стамбених објеката и седелачким начином живота. Појмом „*Полимље*“

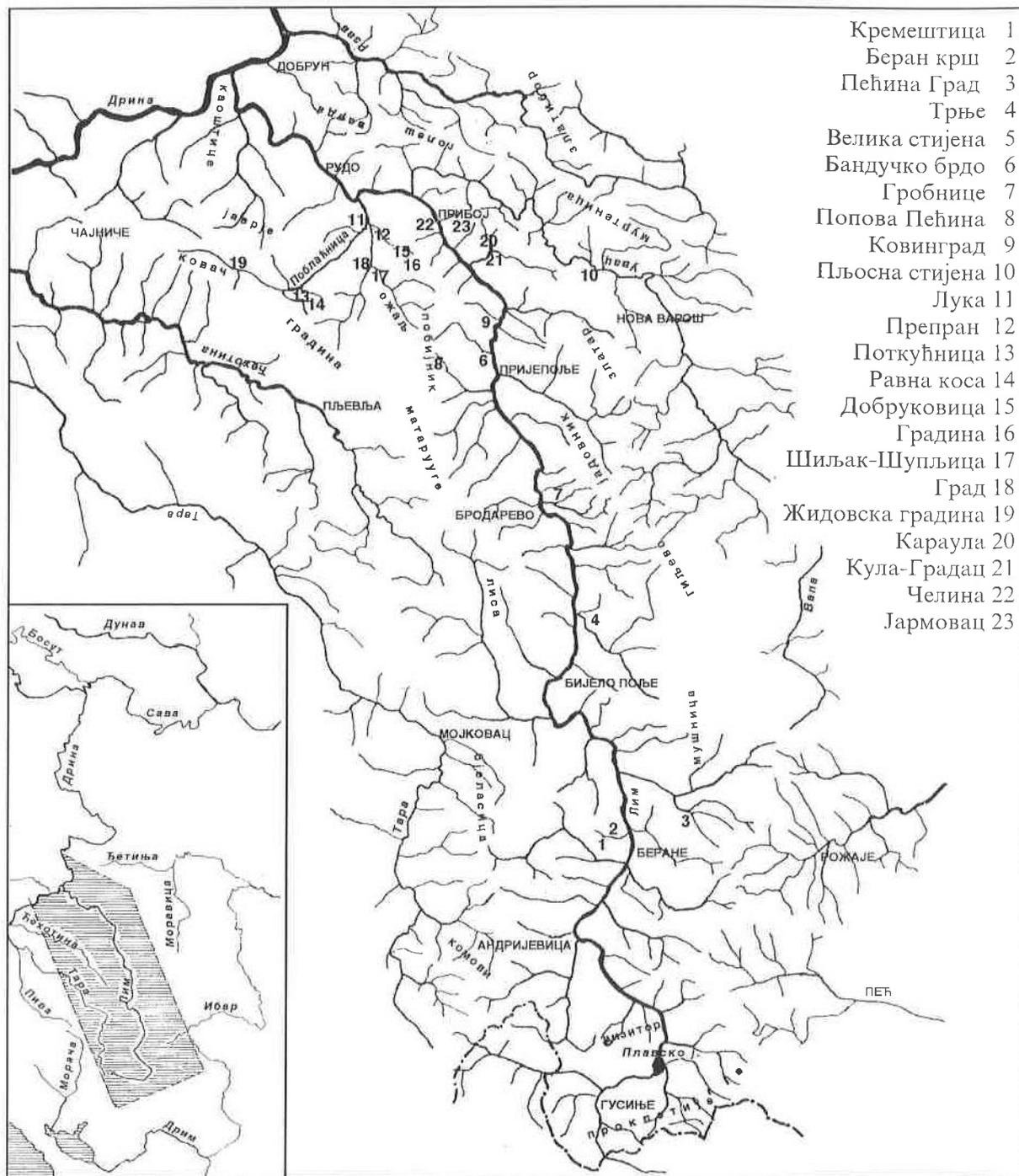
обухваћен је шири простор лимске долине и долина његових притока. Овај простор, није у потпуности и подједнако археолошки истражен. Пре би се рекло да су учињени само почетни напори у истраживању појединих мањих регија, због чега највећи део овог простора представља непознаницу (сл.1).

У Полимљу су до сада регистрована двадесет два неолитска насеља и један рудник, на следећим локалитетима:

ОПШТИНА	ДАНАШЊЕ СЕЛО	РЕД. БР.	НАЗИВ ЛОКАЛИТЕТА	НАДМОРСКА ВИСИНА
Беране	Петњик	1.	Кремештица***	
Беране	Беран село	2.	Беран крш ***	
Беране	Радманци	3.	Пећина Град **	
Бијело Поље	Биједићи	4.	Трње*	640 м
Пријепоље	?	5.	Велика стијена ¹	
Пријепоље	Пријепоље	6.	Бандучко брдо**	
Пријепоље	Бродарево	7.	Гробнице*	600 м
Пријепоље	Сељани	8.	Попова Пећина*	800 м
Пријепоље	Џурово	9.	Ковинград*	720 м
Нова Варош	Радојиња	10.	Пљосна стијена***	
Прибој	Саставци	11.	Лука**	395 м

¹ Локалитет Велика стијена код Пријепоља помиње Ч. Марковић, *види* Ч. Марковић, *Неолиит Црне Горе*, Београд, 1985, 11. Ближа локација овог насеља нам је непозната. У Музеју у Пријепољу о овој пећини не постоје подаци нити је њена локација позната археологу М. Баковићу, кустосу овог музеја.

НЕОЛИТСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ПОЛИМЉА

Сл. 1. Распрострањеност налазишта првобитних земљорадничко-сточарских заједница Полимља

ОПШТИНА	ДАНАШЊЕ СЕЛО	РЕД. БР.	НАЗИВ ЛОКАЛИТЕТА	НАДМОРСКА ВИСИНА
Прибој	Саставци	12.	Препран **	460 м
Прибој	Забрњица	13.	Поткућница **	520 м
Прибој	Забрњица	14.	Равна коса ***	610 м
Прибој	Касидоли	15.	Добруковица*	
Прибој	Касидоли	16.	Градина*	
Прибој	Калуђеровићи	17.	Шиљак-Шупљица*	730 м
Прибој	Калуђеровићи	18.	Град*	800 м
Прибој	Кукуровићи	19.	Жидовска градина*	740 м
Прибој	Кратово	20.	Караула*	630 м
Прибој	Кратово	21.	Кула-Градац*	690 м
Прибој	Прибој-Подбрежје	22.	Челина**	420 м
Прибој	Прибој-Јармовац	23.	Јармовац - рудник бакра	500 м

* – насеља регистрована археолошким рекогносцирањем

** – насеља на којима су вршена мања сондажна ископавања

*** – насеља на којима су вршена обимнија ископавања

Само на мањем броју насеља наведених у табели вршена су заштитна или пробна археолошка ископавања. Ова студија се углавном заснива на резултатима тих ископавања. Остала насеља су регистрована археолошким рекогносцирањима, па стога имају само картографски значај.

До сада на простору Полимља није постојао целовито заснован истраживачки пројекат неолитских заједница. Тек се последњих деценија истраживачки напори усмеравају и на овај период, било да се

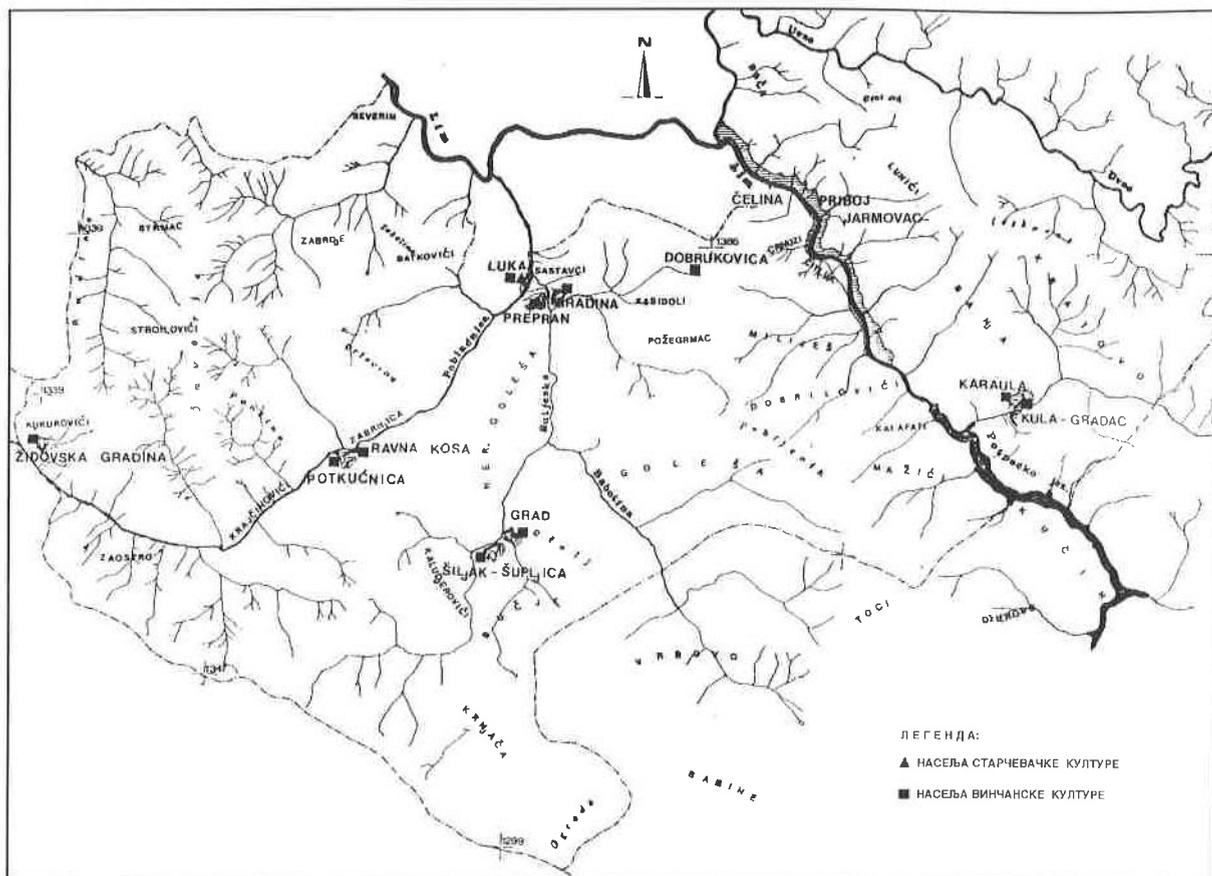
истраживања одвијају у оквиру општинских пројеката археолошких рекогносцирања² било кроз обимнија теренска ископавања³ или у оквиру широко замишљених археолошких пројеката⁴

У овом тренутку, за упознавање неолитских заједница Полимља постоје три мање области. Прву област чини нововарошки крај где је 1951. године, приликом заштитних археолошких рекогносцирања због изградње хидроелектране Кокин брод, регистровано прво неолитско насеље

2 Једно такво рекогносцирање извршила је екипа Народног музеја из Т. Ужица у прибојском крају, у периоду између 1968–70. године, види М. Зотовић – Ј. Бућић, Резултати прелиминарних археолошких истраживања на територији општине Прибој, *Ужички зборник*, бр. 4, Т. Ужице, 1975, 17–34. Овим рекогносцирањима откривена су насеља: Препран и Градина у Саставцима, Шиљак–Шупљица и Град у Буџу и Добруковица у Касидолима. Последњих година, почев од 1988., Завичајни музеј из Прибоја врши систематска археолошка рекогносцирања прибојског краја и том приликом, или у току рада на истраживањима праисторијских хумки у долини Побраћнице (у периоду између 1986–1990. године), регистрована су и остала насеља прибојског краја. Резултати ових рекогносцирања нису објављени, види С. Дерикоњић, Прибојски крај у праисторији, *Културна историја Прибоја*, 1990, Дом културе Прибој – у рукопису.

3 Једно од обимнијих теренских истраживања вршио је Републички завод за заштиту споменика културе Црне Горе, са Цетиња, и Полимски музеј из Берана, у периоду између 1975–77. године, на насељима Берац крич и Кремештица у беранском крају, види Ч. Марковић, *Неолит Црне Горе*, Београд, 1985, 44–72.

4 Такав пројекат је *Етничка концепција савременог југозападне Србије од индоевропске сеобе до завршетка римске доминације*, покренут од стране Народног музеја из Т. Ужица, чија реализација је отпочела 1986. године, а којим је руководио М. Зотовић.

Сл. 2. Прибојски крај, распрострањеност неолитских налазишта

Полимља, у селу Радојињи, на локалитету Пљосна стијена. У јесен 1952. године започета су заштитна ископавања која су настављена и у наредне две године, када су истраживане и хумке на локалитетима Бјелин и Јолцово брдо. Истраживачким радовима је руководила А. Јуришић.⁵

Десет година касније, 1961. године, вршена су прва сондажна истраживања неолитског насеља на црногорском делу

Полимља, у беранском крају, на локалитету Беран крш. Тада је у селу Петњик регистровано и насеље на локалитету Кремештица. Мања пробна ископавања насеља на Беран кршу вршио је Љ. Дашић. За овај податак сазнајемо од М. и Д. Гарашанин.⁶ Обимнија ископавања ових насеља вршио је Ч. Марковић у периоду између 1975–77. године. Берански крај чини другу област за упознавање неолита Полимља. До сада се једино

5 А. Јуришић, Заштитна ископавања у селу Радојињи, локалитет Пљосна стијена, Београд, *Старинар* н.с., бр. IX–X, Београд, 1959, 99–111. Исти, Заштитна ископавања у селу Радојиња, локалитет Бјелин, *Саопштења Републичког завода за заштитну етнологију културе Србије*, бр. IV, Београд, 1961, 163–179.

6 М. и Д. Гарашанин, Црна Гора у праисторијско доба, *Историја Црне Горе*, књига прва, Титоград, 1967, 50–53.

Ч. Марковић студиозно бавио неолитом, истина само црногорског дела Полимља, у својој докторској дисертацији одбрањеној на Филозофском факултету у Београду 1984. године.⁷

Трећу област чини прибојско подручје, посебно долина Поблаћнице (сл. 2). На овом простору, у периоду између 1986–88. године, вршена су пробна ископавања на четири локалитета: Равна коса, Поткућница, Лука и Препран. Ископавања на овим насељима су реализовали М. Зотовић и аутор овог рада.⁸ Крајем 1995. године, у време када је у највећој мери било довршено писање овог рада, сондирано је и насеље на локалитету Челина. Сва преостала неолитска насеља Полимља, изузимајући пећину Град код Берана⁹ и Бандучко брдо¹⁰ код Пријепоља, регистрована су рекогносцирањем.

Погледом на карту распрострањености неолитских насеља Полимља (сл. 1) уоча-

вамо да постоје веће неистражене регије на простору узводно од Берана, у највећем делу средњег Полимља и низводно од ушћа Поблаћнице до Дрине. Претпостављамо да се на овим просторима налази већи број нерегистрованих насеља. Посебно би било занимљиво детаљније истражити простор општине Рудо где са географских карата видимо постојање 16 локалитета са топонимима *Градина*, 6 на десној и 10 на левој обали Лима. Ниједна од ових градина нија истраживана¹¹ па се о евентуалном насељавању неке од њих у неолитско доба за сада не може изводити закључак. У највећој мери је неистражен и широки простор лимског побрђа. Белине на карти нас упућују на подручја неких будућих истраживања, а недовољна истраженост на опрез при закључивању и постављању хипотеза.

7 Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 46–72.

8 Резултати ових сондажних ископавања нису публиковани, види С. Дерикоњић, Прибојски крај у праисторији, *Културна историја Прибоја*, 1990, Дом културе Прибој – у рукопису. Насеља: Препран, Градина, Град, Шилак–Шупљница и Добруковица су регистрована 1968. године (види напомену 1). Насеља Равна коса и Поткућница су регистрована 1986. године од стране М. Зотовића и С. Дерикоњића. Преостала насеља прибојског краја су регистрована од стране С. Дерикоњића.

9 Насеље у пећини *Град* код Берана је регистровано и сондирано 1989. г. Резултати сондирања нису публиковани ни ти је у време писања овог рада извршена аутопсија добијеног археолошког материјала.

10 Насеље *Бандучко брдо* је сондирано 1977. године. У време писања овог рада прегледан је материјал изложен у оквиру поставке Музеја у Пријепољу. Преостала насеља пријепољског краја су регистрована рекогносцирањем, види М. Баковић, Археолошки споменици и налазишта у општини Пријепоље, *Симпозијум Сеоски дани Срејсена Вукосављевића*, XV, Пријепоље, 1993, 93–103.

11 А. Бејтић, Рудо и рудски крај кроз вијекове, *Рудо - споменница њоводом тридесетте годишњице прве пролејерске бригаде*, Пљевља, 1971, 190.

III. ЛИМ И ПОЛИМЉЕ

Окосницу простора североисточне Црне Горе и југозападне Србије чини Лим са својом долином. Лим истиче из плавског језера подно Визитора (2210 м) на надморској висини од 901 метар и тече ка северозападу (сл. 1.). На свом путу ка ушћу ова река просеца више теснаца и клисура у шкриљастим палеозојским и кречњачким мезозојским планинама. На појединим местима обале стеновитих клисура су високе и до 500 метара. То лимску долину чини расцепканом на више оаза плодног тла, на веће жупе погодне за агрикултурну делатност. Данас су ове жупе углавном покривене полимским градовима, варошима и селима. Полимске жупе уоквирују побрђа и планински висови: Проклетије (1864–2694), Визитор (2210), Комови (2484), Бјеласица (1877–2137), Лиса (1509), Матаруге (1492), Јаворје (1486), Чакор (1849), Турјак (1570), Крстач (1755), Гиљево (1617), Јадовник (1734), Златар (1627), Голија (1833), Јавор (1534), Златибор (1496), Голеш (1389) и Варда (1389). Ови предели са бујним пашњацима и шумама, погодни су за развој сточарства и богати су ловним

животињама. Дуж лимских притока: Гранчаревске реке, Љубовије, Равне реке, Добрињског потока, Комадинске и Слатинске реке, Грачанице, Миоске реке, Љупче, Поблаћнице и Љутне, Радоње (на левој обали) и Марсенића реке, Љешнице, Бистрице, Врбничке реке, Забуђа, Милешевске реке, нововарошке Бистрице, Кратовске и Рутошке реке, Увца с Вапом и Сурдука (на десној обали), стичу се у лимску долину комуникациони правци из суседних сливова: тарско–ћехотинског и ибарско–рашко–моравског. Полимље је у ствари пространа висораван дуга око 200 и широка око 30 километара, рашчлањена речним долинама на мање платое, с којих се дижу планине. Цео крај је нагнут ка северу. Клима овог простора је умерено планинска, а рељеф има благо изражене крашке облике. Крај је богат изворима текуће воде и кратким плаховитим токовима. Сам Лим је брза планинска река.¹²

Полимље је дубоко увучено у континент Балкана, а природни размештај планинских масива, брда, клисура, котлина, мањих и већих речних токова, чини га специфичним.

¹² О општим географским одликама Полимља, види Група аутора, Енциклопедијски лексикон, том 18, *Географија*, Београд, 1969, 312, 434.

Истовремено, Полимље је затворено и расцепкано, у знатној мери конзервативно и аутономно, а опет, дуж бочних притока отворено према утицајима из окружења. У ширем контексту, Полимље је део граничног простора између два слива: јадранског – са Дримом, Морачом, Зетом и Неретвом; и црноморског – са Ибром, Моравом и Дрином. Са становишта развоја неолитских култура континенталног (централног и западног Балкана) и јадранског подручја, Полимље је морало имати специфичну улогу као прелазна зона, као подручје разграничења, додира и прожимања.¹³ Вероватно због географског положаја, гранична улога Полимља се очитује у скоро свим периодима његовог историјског развоја. Отуда неолит Полимља има низ специфичних локалних обележја. С једне стране, специфичне одлике неолитских заједница Полимља су настале

услед њиховог прилагођавања посебним микроколошким типовима средине сваког насеља понаособ, а с друге, њихова посебност произилази из ретардираности појединих културних манифестација. Она је, пак, настала као последица недовољне кохезионе повезаности периферних области са централним подручјима распрострања присутних неолитских култура. Настојаћемо да дефинишемо сва три фактора због којих се неолит Полимља чини специфичним.

Живот неолитских заједница је неодвојив и умногоме зависан од природног окружења. Доста је вероватно да се природно окружење у Полимљу није битно променило у последњих седам хиљада година, колико је, по свој прилици, прошло од најстаријег познатог насељавања земљорадничко-сточарских заједница.¹⁴ Међутим, поједини елементи природног окружења (кли-

13 О распрострањености и карактеристикама прелазне зоне, види А. Бецац, Прелазна зона, *Историја југословенских земаља*, том II – неолит, Сарајево, 1979, 363–473.

О територијалном разграничењу континенталног и јадранског неолита, види Б. Јовановић, Територијални и хронолошки односи јадранског и континенталног неолита, *Сйаршар* н.с. XIX, Београд, 1968, 31–37.

14 Одређивање апсолутне хронологије у археологији је сложен проблем. Не залазећи у сву сложеност овог питања износимо само неке основне податке. Данас су археолози углавном прихватили неколико метода датовања и то: компаративно-историјски метод, метод на бази мерења радиоактивног угљеника, термо луминисценција, археомагнетизам и дендрохронологија. Апсолутна хронологија неолитских култура југословенских земаља као и југоисточне Европе у целини није усаглашена и предмет је бројних дискусија. У зависности од прихваћеног метода и разлике у апсолутној хронологији су знатне. Тако се, рецимо, по историјско-компаративном методу старчевачка културна група датује у периоду између 3300-2700. године пре н.е., а винчанска у период између 2700-2000. године пре н.е. По „класичној високој хронологији“ заснованој на радиокарбон методу старчевачка култура би трајала између 5300-4500. године пре н.е., а винчанска између 4400-3200. године пре н.е. Због уочених грешака у датовању C-14 методом које су произашле из различите концентрације радиоактивног угљеника у атмосфери кроз епохе, приступило се изради калибрационе кривуље која служи за корекције радиокарбон датума. Израду калибрационе кривуље је омогућила примена дендрохронолошког метода. Корекцијом радиокарбон датума старост поменутих култура се увећава за око 500 год. О методама датовања археолошких узорака постоји бројна литература, види радове са научног скупа Српске академије наука и уметности и Војвођанске академије наука и уметности из октобра 1990. године: А. Слипецвић, Д. Срдоц, Н. Тасић, С. Јокић, М. Богдановић и Ж. Трипнер, у *Археологија и природне науке*, Београд, 1992, 97-114; као и:

А. Слипецвић, Повјесни развој датирања радиоактивним угљеником C-14 у свијету и у нас, *Физика* 12, Загреб, 1980, 5-45, М. Богдановић, С. Јокић, Старчевачка керамика у Дивостину и метод термолуминисценције, *Гласник Српског археолошког друштва* 4, Београд, 1987, 9-11,

А. Бецац, М. Гарашанин, Д. Срејовић, Закључна разматрања, *Историја југословенских земаља*, том II, неолитско доба, Сарајево, 1979, 635-638.

Основу за утврђивање старости неолитских заједница Полимља представљају радиокарбонском методом датовани узорци из Одмута, у пивској области и са Беран крша у горњем Полимљу, види Ч. Марковић, *Неолит Црне Горе*, Београд, 1985, 43, 70, 76-81; Релативно хронолошки однос између неолитских заједница полимља омогућује да се из овако постављене основе, бар у ширем временском распону, претпостави датовање свих насеља, што је видљиво из упоредне табле на крају овог рада.

матски услови и са њима биоцене заједнице) су у овом дугом периоду трпели измене. Истраживања у овом правцу нису довршена, па је закључак у домену хипотезе. Познато је да су опште климатске промене снажно утицале на преображај ранијих ловачко-скупљачких заједница и појаву новог, седелачког начина живљења. Основу за ове закључке пружају нам неки општи подаци за подручје Србије.

Оснивање првих земљорадничко-сточарских насеља Србије се временски поклапа са климатским оптимумом, са успостављањем влажне и топле атлантске климе. То је време бујања живота у свим пределима. Поред великих река се формирају простране заравњене површине, а на обронцима и вишим брдима пашњаци и мешовите шуме у којима господари храст.¹⁵ Најчешће, у ово време се насеља не подижу у исувише

нимским пределима и на јаком земљишту (црници), већ у побрђу и на терасама са смонцом и гајњачом. Успоставља се вера у благонаклоност земљи и однос поверења према природи и животу. Због тога људске заједнице започињу нову, произвођачку економију.¹⁵ Тек ће даљи развој неолитских култура ослободити ове заједнице зависности од природне средине.

Спознају о првобитним земљорадничко-сточарским заједницама Полимља градимо из два извора: *ошћиве*, кога чини ниво стеченог знања о неолитским заједницама централног и западног Балкана (пре свега подручја Србије), и *јосебно*, кога чини сазнање стечено истраживањима неолитских заједница Полимља. И док за први извор дајемо преглед најважније литературе,¹⁶ основну пажњу посвећујемо другом извору.

15 О климатским променама и њиховом утицају на вегетацију и земљиште, *види* L. Tringham, *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe*, London, 1971, 25 и даље 68 и даље; група аутора, Природна средина, *Историја југословенских земаља*, том II – неолит, Сарајево, 1979, 16–24; Д. Срејовић, *Историја српског народа*, књига прва, Београд, 1981, 7.

16 У археолошкој науци постоје две основне тезе о пореклу неолитских култура Балкана. Међу заступнике тезе о миграционом пореклу спадају: G. Childe, *Man Makes Himself*, London, 1936; V. Milošević, *Chronologie der Jüngerer Steinzeit Mittel- und Südosteuropa*, Berlin, 1949; M. Garašanin, Neolithikum in Serbien und Makedonien, 42, *Bericht der römisch-germanischen Kommission*, 1958.

Међу заступнике тезе о аутохтоном развоју неолитских култура спадају: Д. Срејовић, А. Бенац, Ш. Батовић, *види* реферате А. Бенац, Д. Срејовић и Ш. Батовић на симпозијуму Процес неолитизације у појединим областима Европе, *Годишњак центара за балканолошка истраживања* бр. 16, Сарајево, 1978.

О неолитизацији мезолитских заједница Подунавља, *види*, D. Srejić *Neolithisation de la région des Portes de Fer*, *Годишњак центара за балканолошка истраживања* бр. 16, 1978, 21–29; Исти, Протонеолит – Култура Лепењског Вира, *Историја југословенских земаља*, том II, Сарајево, 1979, 33–76.

17 Литература коришћена приликом писања овог рада је дата на крају, у прегледу под насловом *ЛИТЕРАТУРА*.

IV. НАСЕЉА ПРВОБИТНИХ ЗЕМЉОРАДНИЧКО-СТОЧАРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА ПОЛИМЉА

Природно окружење, пйойографско – еколошки оквир

До сада позната неолитска насеља Полимља се културно-хронолошки уклапају у основне фазе развоја неолита Србије,¹⁸ разумљиво с неким локалним особеностима.¹⁹ Насеље Кремештица код Берана илуструје завршну фазу старијег неолита Полимља.²⁰ Из овог произилазе два могућа

закључка: а) да пре насељавања Кремештице у Полимљу нису постојала неолитска насеља, да с овим почиње неолитизација и б) да неолитизација почиње раније, а да су нам, због недовољне истражености, насеља тога доба још увек непозната. За сада обе претпоставке имају једнако ваљана упоришта. Средњи неолит Полимља је такође документован његовом завршном фазом преко насеља на Луци у Саставцима код Прибоја које

18 У овом раду се користи периодизација неолитских култура Србије коју предлаже Д. Срејовић, *Историја српског народа*, књига прва, Београд, 1981, 16 и даље, уз коришћење термина које употребљавају и неки други аутори. Мишљења о периодизацији нису сагласна, М. Гарашанин, *Праисторија на тилу Србије*, том, I, Београд, 1973, 17. и даље, не издваја посебно средњи неолит, док Б. Брукнер, Б. Јовановић, Н. Тасић, *Праисторија Војводине*, Нови Сад, 1974, 113. и даље, финални неолит третирају као енеолитску културну манифестацију.

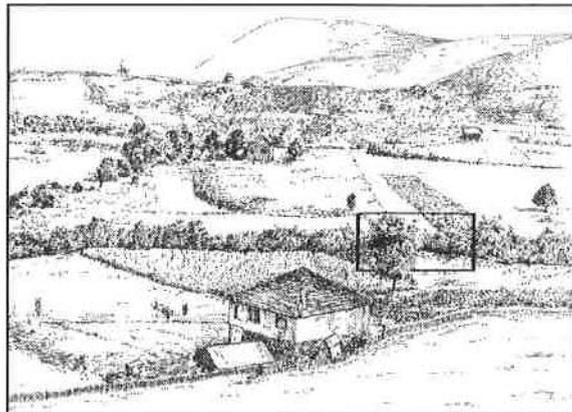
19 Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 46. и даље, 79. и даље, неолит црногорског дела Полимља дели на две основне фазе: *старију* (Кремештица) и *млађу* (Беран крш), од којих млађа има шест стамбених хоризоната у два стратума. Такође, старији неолит везује за *старчевачки* етнокултурни комплекс а млађи за *винчанску* културу. Он издваја и елементе који су учествовали у обликовању културне физиономије неолитских заједница овог дела Полимља.

Анализирајући неолитске заједнице Полимља у целини, црногорског и српског, у могућности смо да допунимо успостављену периодизацију издвајањем *средње* фазе, чиме развој неолита Полимља синхронизујемо са прихваћеном поделом неолита Србије коју предлаже Д. Срејовић.

20 Насеље на Кремештици је датовано фазом Протостарчево II (по периодизацији Д. Срејовића), односно фазом Старчево III (по периодизацији Д. Гарашанин), *види* Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 71. Опширније о култури Протостарчево, *види* D. Srejović, *Die Lepenski vir – Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der Mittleren Donau, Fundamenta Band 3/2*, Köln, 1971, 1–19; Исти, *Историја српског народа*, књига прва, Београд, 1981, 16–18; С. Димитријевић, Проблеми ступњевања старчевачке културе са посебним освртом на допринос јужно-панонских налазишта решавању ових проблема, Симпозијум праисторијске секције САДЈ, *Материјали* 10, 1972, 59. и даље.

припада старчевачком културном кругу.²¹ Сва преостала, до сада откривена насеља, припадају млађем и финалном неолиту. Културно–хронолошки ова насеља се уклапају у поједине фазе развоја винчанске културне групе.²² Дакле, непрекинати континуитет насељавања Полимља током неолита није у потпуности документован. Разлог зато, вероватно, не треба тражити у прекидима живљења у Полимљу, већ пре у степену његове истражености.

Положај, величина, структура и слојевитост насеља првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља зависе од деловања низа сложених фактора, међу којима се као најважнији издвајају: етнокултурни, економски и социјални контекст развоја.²³ Одгонетање насеобинске структуре ових заједница само је делимично могуће. Ограничења произилазе из објективних могућности да на основу расположивих материјалних остатака реконструишемо ове сложене односе, а, уз то, изученост насеља Полимља је тек у зачетку и непотпуна.

Сл. 3. Кремштитица – панорама насеља

Заједнице старијег и средњег неолита Полимља су блиско везане за воду и с тога насељавају неплавне терасе мањих речних токова. На Кремштитици²⁴ то је релативно узан појас земљишта на сливу потока Врело у речницу Брњицу (сл.3), а на Луци²⁵ то је издужена речна тераса удаљена стотинак метара од ушћа Љутне у Поблаћницу (сл.4). У оба случаја изабран је терен који није исувише низак да би био плаван, а опет ни сувише

21 Насеље на Луци се датује у Старчево III (по периодизацији Д. Гарашанин), односно Старчево IV (по периодизацији В. Милојчић). О старчевачкој култури: Д. Аранђеловић – Гарашанин, *Старчевачка култура*, Љубљана 1954; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије*, Београд 1973, 17–64, са цитираним литературом; група аутора, *Праисторија југословенских земаља*, том II – неолитско доба, Сарајево, 1979, 115–143 са цитираним литературом.

22 Богата археолошка грађа са винчанских насеља је објављена у последњих седамдесет година, зато цитирамо само значајније радове: Д. Карапанић, Арадац, *Старинар* 3, 1922, 151–184; М. Васић, *Праисторијска Винча I–IV*, Београд, 1931–1936; М. Гарашанин – Д. Гарашанин, Неолитско насеље у Жаркову, *Старинар* н.с. 3–4, Београд, 1952–1953; Ј. Тодоровић – А. Цермановић, *Ваљаница – Насеље винчанске културе*, Београд, 1961.

Потпунију библиографију за винчанску културу, види М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије*, Београд, 1973; Исти, *Праисторија југословенских земаља*, том II – неолит, Сарајево 1979.

О периодизацији винчанске културе, види М. Гарашанин, *Хронологија винчанске културе* Љубљана, 1951.

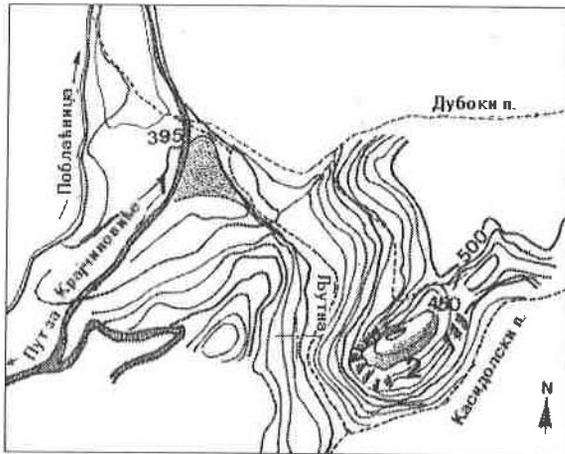
23 Уопште о насељима и стану неолитског периода, види Б. Сталио, *Неолит Централног Балкана*, Београд, 1968, 77–106.

О социјално–економским односима, види М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије*, Београд, 1975, 42–45; Ј. Глишић, Економика и социјално–економски односи у неолиту подунавско–поморавског басена, *Неолит Централног Балкана*, Београд, 1968, 21 и даље.

24 Ч. Марковић, *Неолит Црне Горе*, Београд, 1985, 46–53. Да је терен око насеља и у праисторији био подводан аутор закључује на основу одбира за насељавање само уздигнутијег простора на централном делу између Брњице и потока Врело. Данас је извесном регулацијом ових токова терен заштићен од плављења.

25 С. Дерикоњић, Прибојски крај у праисторији, *Културна историја Прибоја*, 1990, Дом културе Прибој – у рукопису.

Екв.10 м

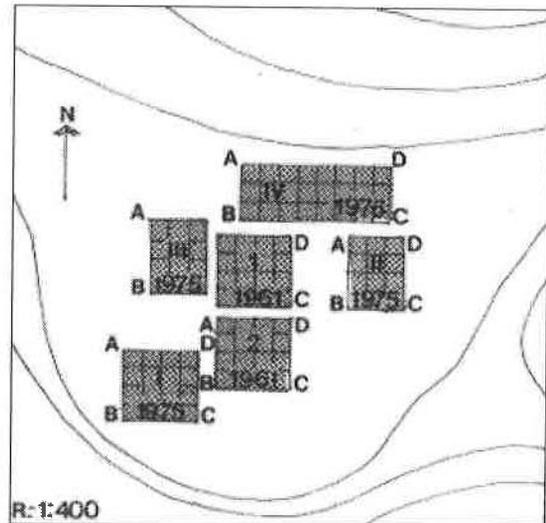

Сл. 4. Лука (1) и Препран (2) – положај насеља

далек од воде. Еколошки контекст ова два насеља се знатно разликује. Заједнице на Кремештици живе у питомом и благо усталисаном окружењу крајњег северозападног руба широке беранске котлине, а заједнице на Луци у уском, околним брдима затвореном „процепу“ плодне земље покрај Поблаћнице. Судајући по величини речних тераса насеља старијег неолита Полимља су по површини мања (Кремештица, 700 м²) и краткотрајнија, а средњег већа (Лука, 3.500 м²) и дуготрајнија. Вертикална стратиграфија оба насеља је врло једноставна – једнослојна, с једним (Кремештица) или два стамбена хоризонта (Лука).

Заједнице млађег неолита, у почетку, за своје насељавање бирају терене сличне претходнима. Понекад, као на Луци (сл.4) насељавају и иста места. Прелазак из средњег у млађи неолит у Полимљу, судајући по

одсуству рушења, није био нагао. Крајем средњег неолита код староседелачких старчевачких заједница су се зачеле промене које ће довести до обликовања културе млађег неолита (Лука). Зачете промене су у Полимљу поспешене и приливом новог становништва. Постепено долази до измене етнокултурне структуре становништва, што узрокује промене и у свим осталим сферама живљења: социјалној, економској и духовној. Но, о овим променама ће бити више речи.²⁶ С даљим развојем млађег неолита поред мањих, ниских речних тераса насељавају се и простране, високе речне терасе (Гробнице), терасе сличне падинама (Поткућница) и падине (Бандучко брдо). Током укупног трајања млађег неолита срећу се и градинска насеља (Беран крш - стратум Iа-d). Тек пред крај млађег неолита при одбиру терена за насељавање постају битни и неки

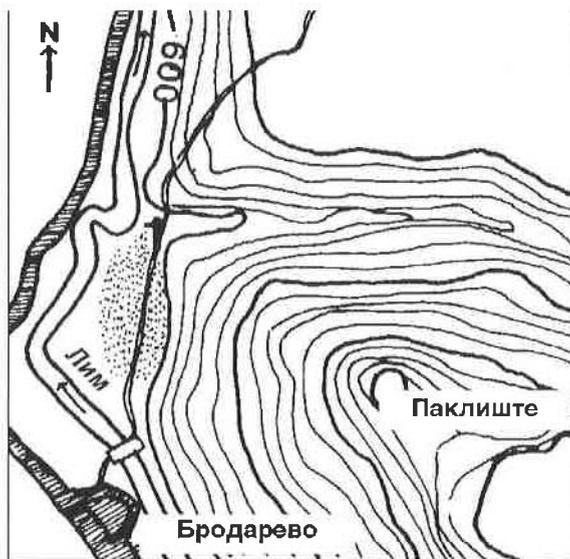
Сл. 5. Беран крш – изглед платоа са распоредом археолошких сонди

26 Уопште о настанку култура млађег неолита Балкана: Б. Јовановић, *Постанак керамичких типова балканско-подонавског неолита и енеолита*, Београд, *Старишар* н.с. XIII-XIV, 1962-1963, 9-25; D. Srejović, *Versuch einer gesch. u. ihrer Wertung der Vinča - gruppen*, *Archeologia Yugoslavica* 4, 1963-4-17; Исти, Данило – Бутмир – Ленђел, Београд, *Старишар* НС XVIII, 1968, 1-9; М. Гарашанин, *Историја на тлу Србије*, Београд, 1973, 123 и даље; Б. Брукнер, *Историја Војводине*, Нови Сад, 1974, 70. и даље; V. Milošić, *Germania* 55, 1977, 205.

до тада небитни чиниоци, као што су: заклоњеност, доминантност околином, лака бранљивост. Неки од ових елемената, или њихова комбинација, очитују се на Поткућници, Равној коси и Беран кршу.

Топографско-еколошки контекст млађе неолитских заједница је различит од насеља до насеља. Тако је Беран крш доминантан брежуљак на левој обали Лима, на североисточном рубу широке беранске котлине, подно западних падина Бјеласице (сл.5). Потковичасти плато, одабран за насељавање, са три стране је природно заштићен масивним стенама и кречњачким гребеном, по коме локација и носи име.²⁷ Лакши приступ је могућ само са северне стране. Економска зона овог насеља се простире у плодној долини Лима и на терасама околу Беран крша. Сем погодности за развој сточарства, лова и риболова, близина извора питке воде (на око један километар далеко од насеља) скоро идеално решава и овај, за свакодневни живот заједница битан услов. Сви ови услови, уз заветрину и лаку бранљивост, омогућили су дуготрајније насељавање.²⁸ Еволуција у измени еколошко-топографских услова при одбиру локација за живљење неолитских заједница на беранском простору није запажена, што је и логично, с обзиром на временски хијатус који постоји између насељавања Кремештице и Беран крша.

Екв. 20 m

Сл. 6. Гробнице (1) – положај насеља

У бјелопољском делу Полимља, из периода млађег неолита, није регистровано ниједно насеље. У пријепољском крају, са извесном резервом при датовању, из овог периода су нам позната два насеља: Гробнице код Бродарева и Бандучко брдо код Пријепоља.²⁹ Насеље Гробнице је пространа и висока речна тераса смештена у широкој бродаревској котлини (сл.6). Котлина је затворена на северној и југоисточној страни

27 Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 53–54.

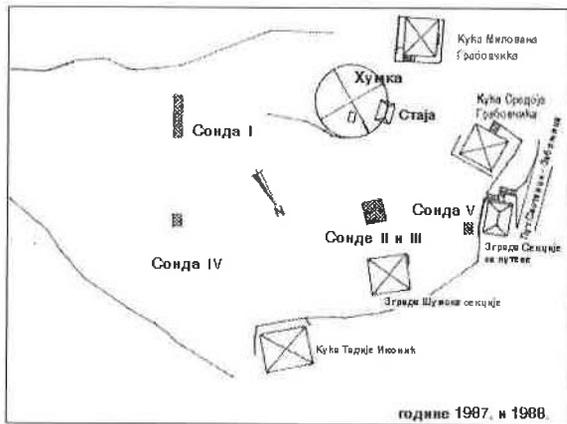
28 Беран крш је у континуитету насељаван кроз све фазе винчанске културе, види Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 71.

29 Насеља на Гробницама и Бандучком брду нису прецизније датована. На основу прикупљеног материјала приликом рекогносцирања М. Баковић закључује да су „Гробнице вишеслојно насеље винчанске културе, а неки фрагменти упућују и на постојање сарчевачког слоја“. Види М. Баковић, *Археолошки споменици и налазишта у општини Пријепоље – од праисторије до средњег века, Симпозијум Сеоски дани Срејена Вукосављевића*, XV, 1993, 97.

На насељу Бандучко брдо вршена су 1977. године пробна археолошка ископавања. Музеј у Пријепољу не располаже документацијом са ових ископавања, па с тога није извршено његово прецизније датовање. Насеље је сигурно коришћено током плочничке фазе винчанске културе уз могућност постојања и тордошког слоја.

лимским клисурама. Котлина и околно питомо побрђе чине оквир насеља. Насеље на Бандучком брду се знатно разликује од претходног. Смештено је на једној падини подно Душманића, на питомом брежуљку изнад пространог Шеховића поља. Питомо побрђе, широк крајолик и пространа равница покрај Лима су природно окружење житељима овог насеља.

На прибојском делу Полимља, из периода млађег неолита, позната су нам три насеља на основу којих се може пратити еволутивна трансформација у одбиру терена за насељавање. У добу самог прелаза из средњег у млађи неолит, још увек трају раније навике. Изменом етнокултурне структуре на Луци, нагло не нестају претходне заједнице. Изгледа да се на овом насељу, у једном периоду, остварио суживот старчевачких староседелача и тордошких новопридошлица.³⁰ С

Сл. 7. Лука – ситуациони план са распоредом археолошких сонди

обзиром на положај насеља на Луци и зачете трансформације у оквиру старчевачке културне групе, оваква прожимања и не чине посебну новост. Дубоко у врлетима југозападне Србије, далеко од матичних подручја у којима се у то време дешавају жива етнокултурна кретања, старчевачке заједнице у залеђу Лима још једно време конзервативно одржавају старе форме живљења, које се, под импулсима са стране и новим приливом становништва, постепено мењају. Проширивање насеља на Луци (сл.7), пред крај живљења на овом месту, и бројчано присутнији тордошки материјал, јасно говоре о постепеној измени етнокултурне структуре овог подручја. Потврду за то даје продужено трајање неких старих форми керамичког посуђа и каменог оруђа, одсуство трагова паљења и разарања и одсуство цензусног (стерилног) слоја на Луци (сл. 16). Троугаона речна тераса Љутне и плодног околног побрђа чине природно окружење овог насеља. Нешто подаље, мања саставачка долина, на чијем се југозападном рубу и налази ово насеље, затворена је вишим обронцима Препрана, Виса и клисурама дуж Поблаћнице и Љутне (сл. 4).

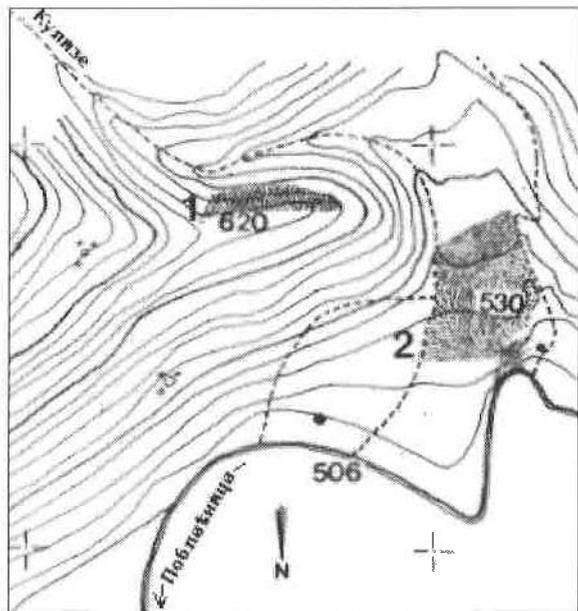
У развијеним и млађим фазама заједнице млађег неолита овог дела Полимља при одбиру терена за насељавање и даље одржавају раније стечене навике. Прираст становништва, економски просперитет и увећавање породица утичу да се за насељавање бирају пространије речне терасе, као она на Поткућници.³¹ Овде је за насељавање коришћен простор у површини од

30 Насељавање истих локација од стране старчевачких а потом и винчанских заједница представља релативно честу појаву (на пример Винча, Мала Грабовица, Павловац, Супска, Житковац, види М. Гарашанин, *Праисторија на југу Србије*, том I, Београд, 1973, 70-79; Н. Тасић, Житковац и неки проблеми релативно-хронолошког односа неолитских и енеолитских насеља на Косову и у долини Ибра, *Гласник Музеја Косова и Метохије III*, Приштина, 1958, 11-49; S. Vekić, The Earliest settlements of the Vinča culture (proto-Vinča) in the Morava valley, *Vinča and its World*, Београд, 1990, 91-97.

О винчанизацији старчевачке културе, види V. Leković, The vinčanization of Starčevo culture, *Vinča and its World*, Београд, 1990, 67-74.

31 *Види* нап. 25.

Екв. 10 м

Сл. 8. Равна коса (1) и Поткућница (2)
– положај насеља

око 3 ha (сл. 8). Приликом одбира овог терена за насељавање изражене су две супротне тенденције. С једне стране насеље је релативно заклоњено околним брдима од комуникационог правца дуж поблаћке долине, а са друге стране оно се налази тик на њеном рубу. Пространа поља (луке) поред Поблаћнице код Забрњице, Оборишта и Оцркавља, повољни су предели за развој земљорадње и сточарства. Уз то, многи кисељаци, пово-

љни ветрови и други микроклиматски услови поблаћке долине, која је затворена у односу на лимску, само су откровење за придружне заједнице.

На прелазу из млађег у финални неолит одбир скровитих подручја за живљење слуги немире и крупне наступајуће промене. На становништво Полимља снажно су утицала етнокултурна померања на граници винчанског културног комплекса, дуж карпатско – балканског лука.³² На Поткућници је плануо пожар. Простране куће од чврсте грађе замењују дрвене колибе. Становништво се из предела поред река постепено повлачи у високогорске и тешко приступачне крајеве. Неолитски свет Полимља се полако мења и нестаје.

Прва насеља финалног неолита Полимља су још увек близу већих речних токова, међутим, она се граде на тешко приступачним и лако бранљивим местима, тзв. *џрадинима*. Насеља на брдским падинама и косама употпуњују типове терена бираних у овом периоду за насељавање. Крајем финалног неолита запоседају се и неки забити, тешко приступачни, високопланински предели у горњим деловима мањих речних токова. Ретко се срећу и појединачне или међусобно неколико десетина метара удаљене куће, на неприступачним и заклоњеним теренима поврх кањона. Током укупног трајања овог периода, на подручју Полимља је присутно утврђивање,³³ било да су рађена

32 О културно–историјским збивањима у југоисточној Европи током четвртог миленијума пре н.е. *види* R. Tringham, *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe*, Лондон, 1971, 25, и даље.

33 Утврђивање насеља у винчанској култури није честа а ни непозната појава. У Винчи је констатовано постојање два рова од којих се један датије развијеном фазом Винча - Тордош I а други крајем фазе Винча - Плочник II, *види* Б. Јовановић, Стратиграфска подела винчанских насеља, *Сјаринар* Н.С. XI, Београд, 1960, 11 и даље. Ров је констатован и на Градцу код Злокућана, *види* Б. Сталио, *Градац, праисторијско насеље*, Београд, 1972, 9, и даље, посебно 50. У Валачи је констатовано постојање рова са палисадом крајем фазе Винча - Плочник II, *види* Н. Тасић, *Праисторијско насеље код Валача, Гласник Музеја Косова и Метохије II*, Приштина 1957, 3-38. Отворена су питања намене рова у Јакову - Кормадину и тзв. Обровца у Мачви, *види* М. Гарашанин, Винчанска група, Насеље и стаи, *Праисторија југословенских земаља*, том II, Неолитско доба, Сарајево, 1979, 154-155; В. Трбуховић - М. Васиљевић, Обровци, посебан тип неолитских насеља у западној Србији, *Сјаринар* Н.С. XXIV - XXV, Београд, 1973 - 1974, 157-162.

палисадна утврђења (Равна коса) било утврђења од сухозида (Пљосна стијена).³⁴

Равна коса је заравњени, тешко приступачни градински плато југоисточно изнад Поткућнице (сл. 8). Нешто лакши прилаз платоу могућ је само дуж потока Кулизе који окружује косу са југозападне и западне стране. Коса је ка југу повучена из видне линије дуж поблаћке долине. Прегледност подручја са самог платоа је изванредна, што житељима овог места даје могућност да лако уоче сва кретања у околини а да не буду примећени. Близина питке воде и утврђивање лакше приступачне стране палисадом, омогућивали су становништву лаку и дуготрајну одбрану. У контексту с Поткућницом, која је у подножју Равне косе, а с обзиром на сличност, чак делимичну подударност у покретном археолошком материјалу, Равна коса је становницима Поткућнице могла служити као место за повремену одбрану.

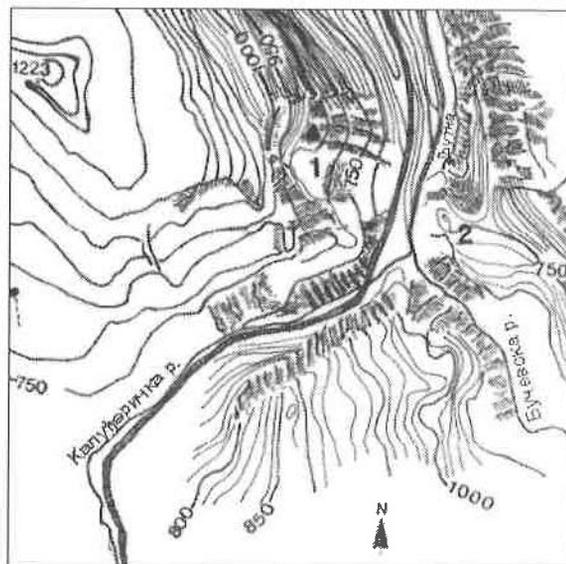
Поред Равне косе, која се датује у градачку фазу (сам прелаз из млађег у финални неолит), на подручју прибојског краја различитим етапама финалног неолита припадају насеља на локалитетима: Препран, Шиљак – Шупљница, Град, Добруковица, Жидовска градина, Кула – Градац и Караула. Сем Препрана, сва остала насеља су условно датована на основу површински прикупљеног археолошког материјала.³⁵

Препран је пространо градинско узвишење југоисточно од Саставака, високо изнад ушћа касидолског потока у Љутну (сл. 4). Платоу и падини на врху узвишења једино се може прићи превојем на северо– источној страни, где се сада налази пут за Касидоле. Овални плато и падина нису насељавани на целом простору. Плато је највећим делом каменит, а његова страна видљива из доли-

не Поблаћнице нема трагова насељавања, већ је насеље подигнуто на спуштеној – јужној падини. И овде је као на Равној коси скровитост утицала на одбир дела градинског узвишења за насељавање. Са Препрана се лако контролише пролаз дуж долине Поблаћнице, а и пролаз из ове долине дуж касидолског потока ка благо усталасалом побрђу Касидола, или дуж Љутне ка Херцеговачким Голешима и према крња-чкој висоравни (сл. 2).

Управо, долином Љутне стиже се до насеља Шиљак – Шупљница и Град у атару данашњег села Калуђеровићи. Ова два насеља су дубоко повучена у брдске пределе, формирана једно наспрам другог тако да контролишу једино могући пролаз клисуром ка Бучју и Крњачи (сл. 2 и сл. 9). Овим пролазом се остварује и најближа веза изме-

Екв. 10 м

Сл. 9. Град (1) и Шиљак – Шупљница (2)
– положај насеља

34 А. Јуришић, Заштитна ископавања у селу Радојињи, Пљосна стијена, *Сјаритар* н.с. IX– X, Београд, 1959, 102.

35 *Види* нап. 25.

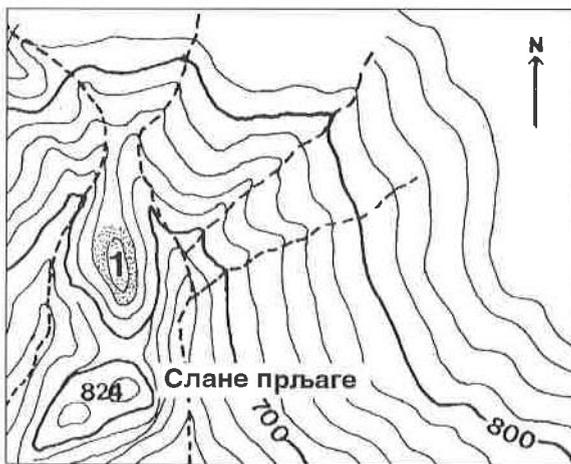
ђу лимске долине и долине Ћехотине у висини пљеваљског поља. Крајолик ових насеља чини импресивна клисура Љутне и планински предели погодни за сточарство. Бучевска река, Љутна и Поблаћница на ушћу су и данас природна мрестилишта неких врста риба, пре свега младице, што упућује и на додатно занимање становништва поменутих насеља.

Насеље Добруковица, у засеоку Поље скривено је дуж Касидолског потока у пределима Касидола, испод Бића (сл. 2). Насеље се амбијентално – типски уклапа у већ помињана насеља овог краја. И Жидовска градина изнад Кукуровића је дубоко увучена у планинске пределе дуж Поблаћнице. Насеље је подигнуто на терасастом платоу изолованог Жидовског брда и са свих страна је неприступачно. У подножју брдо окружују два безимена потока, чинећи га тако још неприступачнијим (сл. 10). У одбрамбеном и стратешком погледу локација испуњава све услове о којима смо говорили. Градина штити пролаз горњим током Поблаћнице ка Металци и Чајничу и даље ка средњем Подрињу (сл. 1). Нешто лакши

прилаз платоу на врху брда могућ је само са северне стране где је у средњем веку подигнут одбрамбени зид. Три каскадне терасе платоа заузимају површину од око 4.500 м². Брдски предео богат шумама, пашњацима и изворима питке воде, те постојање соли на око 300 м јужно од насеља, на делу зв. Слане прљаге, чини природне оквице за живот заједница на овом простору.

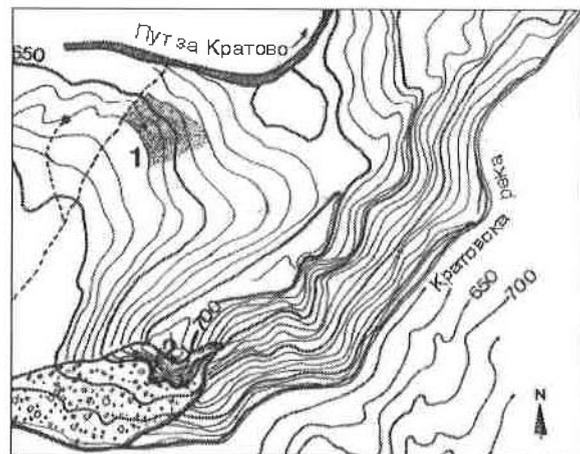
Заједнички именитељ описаних насеља финалног неолита прибојског краја је, прво, склоњеност од главног комуникационог правца дуж лимске долине и, друго, контрола пролаза дуж бочних комуникација, преко лимских притока. Оба ова предуслова испуњавају и остала три насеља у прибојском и нововарошком крају. Насеља у Кратову, Кула-Градац и Караула се налазе на југоисточном делу превоја, између Бањског брда и Бјеличковице, на једној косој падини (Караула) и кршевитом гребену изнад литица бјеличковачке клисуре (Кула-Градац, сл. 11). Последње насеље је формирано од више појединачних кућа, удаљених и до педесетак метара једна од друге. Преко превоја на Караули, стиже се до мање долине на ушћу Је-

Екв. 20 m

Сл. 10. Жидовска градина (1)
– положај насеља

Екв. 10 m

Сл. 11. Караула (1) и Кула – Градац (2)
– положај насеља

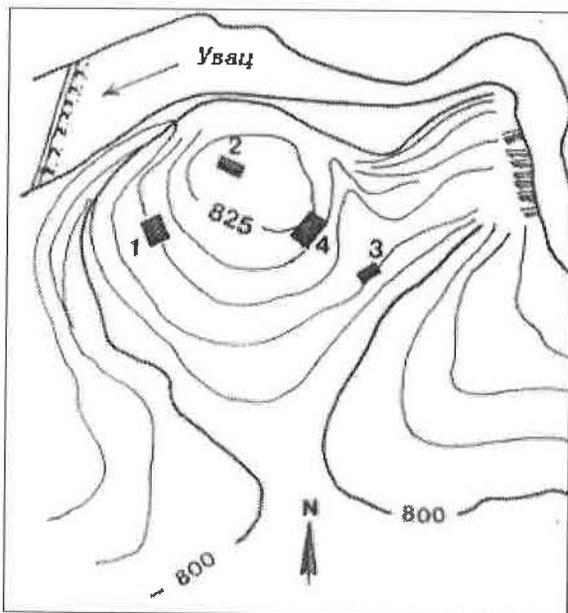
лаче и Рутошке реке. Рутошком реком даље пут води ка долини Увца и Радојићи. Од лимске долине на југу, Караула је заклоњена обронцима Праше главе, а куће на Кули – Градцу су заклоњене и из правца превоја на Караули (сл. 11). Економску зону ових насеља чине благе падине, равница Сувог поља и кратовска котлина. Крајолик употпуњују кршевити предели Бањског брда, Бјеличковице и Праше главе у чијој се позадини отвара широка лимска долина.

У долини Увца, највеће притоке Лима, налази се насеље на Пљосној стијени у селу Радојића.³⁶ Околину овог насеља чини плодна равница поред Увца, која дели планинске горостасе, Златар и Златибор (сл. 1). Обронци ових планина затварају плодну ко-

тлину, на чијем завршетку лежи изоловани брег Пљосне стијене (сл. 12). Са три стране, литице ове стене се окомито руше према Увцу. Приступ платоу на врху и насељаваним падинама је једино могућ са југоисточне стране. Да би заштитили прилаз, становници овог насеља су на поменутој страни подigli утврду од сухозида. Поред Равне косе, ово је за сада једино насеље у Полимљу са траговима утврђивања. На осталим насељима, ни ископавањем ни опсервацијом, трагови утврђивања нису уочени.

Насеље на Трњу у бјелопољском крају, по положају и хронолошкој припадности је сродно осталим насељима финалног неолита Полимља. И оно је, дуж Бистрице и Кур-

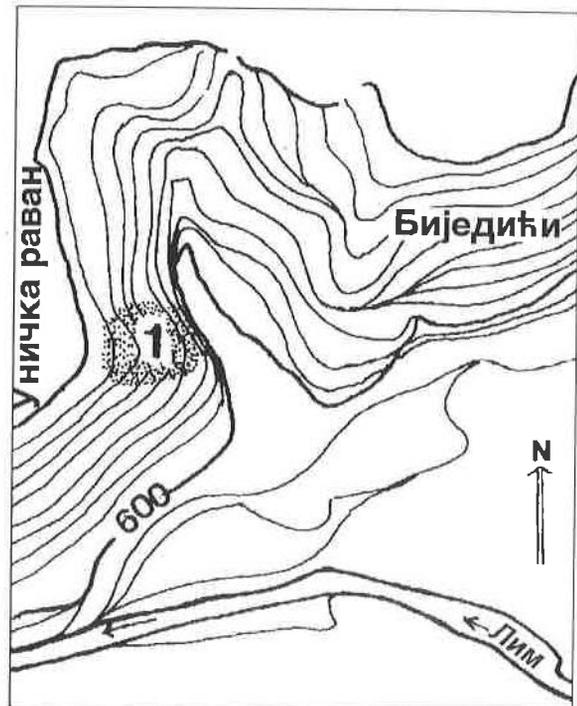
Екв. 5 м

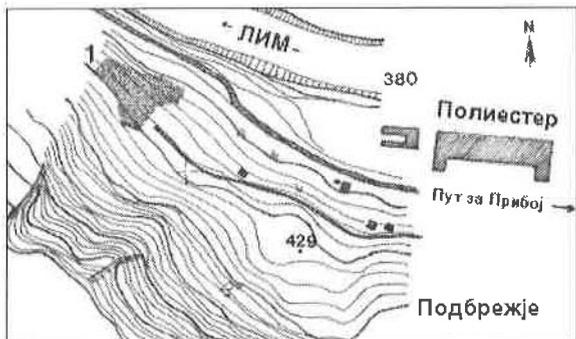
ПОЛОЖАЈ АРХЕОЛОШКИХ СОНДИ

Сл. 12. Пљосна стијена – положај насеља

Екв. 20 м

Сл. 13. Трње (1) – положај насеља

Екв. 5 м

Сл. 14. Челина – положај насеља

товог потока, дубоко увучено у планинске масиве. Насеље се налази на мањој стеновитој тераси, испод данашњег села Биједићи. Литице Тврдишића – на истоку, Увничка равна – на северу и терасасте падине Рибнице – на југу чине окружење овог насеља (сл. 13). Ту су, у погледу заклоњености и бранљивости, као и код насеља прибојског и нововарошког краја, испуњени уочени услови за насељавање.

У Лимској долини, истина ређе, идентификована су насеља финалног неолита. То су већ помињана насеља на Беран кршу код Берана (II стратум), Бандучко брдо код Пријепоља, Ковинград у Цурову, Челина у Побрежју код Прибоја (сл. 1, сл. 14). Усамљена кућа на Ковинграду³⁷ се налази високо изнад Лима, на платоу неприступачне литице, што омогућује осматрање пролаза кроз уску цуровску клисуру ка Бистрици и Кучину, у близини превоја којим је овај пролаз једино и могућ. Приступ поменутом узвишењу је могућ са југозападне стране. Усамљена кућа (или више њих) је из приступног правца заклоњена каменом литицом која маркантно доминира околином.

Типологија насеља

Лимска долина је свим ту насељаваним људским заједницама од праисторије до данас морала бити главни комуникациони правац. Многе су се заједнице у њој

ТИПОЛОГИЈА

Насеља на подводним теренима

Насеља на терасама

Падинска насеља
Насеља на косама
Насеља на стенама
Градинска насеља

РАВНИЧАРСКА НАСЕЉА

неплавна уздигунућа
ниске терасе

високе терасе

терасе сличне падини (прелазна форма)

О Б Л И Ц И

БРДСКА НАСЕЉА

падине

косе

изоловане стене

градински висови

Т Е Р Е Н А

Схема типологије насеља првобитних земљорадничко – сточарских заједница по облицима терена

37 М. Баковић, Археолошки споменици и налазишта у општини Пријепоље – од праисторије до средњег века, *Симпозијум Сеоски дани Срећена Вукојасљевића XV*, Пријепоље, 1993, 94–95.

смењивале, бирајући за станишта низијске пределе – у котлинама поред реке или околна побрђа. У мирним и временима без страха бирана је равница и нижи предели. Сем лимске долине, првобитне земљорадничко–сточарске заједнице Полимља су насељавале и пределе лимских притока. За насеља су биране мање оазе плодне земље поред речица и потока или околна побрђа, а крајем неолита се насељавају и тешко приступачни планински предели. С топографског становништа, сва насеља се могу поделити у две основне категорије: *равничарска* и *брдска*, са више различитих варијанти.

Основу равничарских насеља чине неплавна уздигнућа на подводним теренима (Кремештица), ниже речне терасе (Лука), високе речне терасе (Гробнице) и терасе сличне падини (Поткућница). Поткућница чини прелазну форму ка брдским, падинским насељима. Разнородна конфигурација брдских терена узрокује и већи број варијанти овог типа насеља. Основу за ова насеља чине падине, кóсе, изоловане стене и градински висови, па се сходно томе и насеља деле на: падинска (Караула и Бандучко брдо), насеља на косама (Равна коса), насеља на стенама (Трње, Кула – Градац, Ковинград) и насеља на градинским платоима (Беран крш, Препран, Пљосна стијена, Жидовска градина и др.).

Са становишта утврђивања, сва насеља првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља се могу поделити на *утврђена* и *неутврђена*. Под утврђеним насељима подразумевамо она на којима су констатовани трагови вештачке фортификације. Сва брдска насеља, изузимајући она на падинама, по конфигурацији терена су природно тешко освојива. Код њих најчешће и није постојала потреба за вештачким утврђивањем. Обично им је само једна страна лакше приступна, а она се понекад утврђује сухозидом (Пљосна стијена, сл. 26) или палисадом (Равна коса, сл. 23). Чини се да у

свим случајевима неприступачне стране нису утврђиване, на што нас упућује непостојање материјала, пре свега веће количине камена у осипинама ових насеља. Истина, постојање палисада се једино може констатовати ископавањем, што на већини брдских насеља Полимља није вршено. Скровитост насеља, а поготово њихових прилазних страна, упућује на још један од разлога због чега утврђивање и не представља чешћу појаву.

Посебну категорију насеља првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља чине *пећинска станишта*. За сада су констатована два оваква станишта, пећина Град у беранском и Попова пећина у пријеполском крају. Датовање и структура ових станишта су нам непозната. Због специфичности и неистражености овог типа насеља, или привремених станишта, овде се њима нећемо бавити.

Одбиру појединих типова терена за насељавање, чини се, не можемо придавати хронолошки значај, сем у општим цртама. Насеља старијег и средњег неолита Полимља су равничарска (Кремештица и Лука). Млађе неолитске заједнице, поред равничарских (Лука, Поткућница и Гробнице), подижу насеља и на брдским типовима терена (Беран крш), а заједница финалног неолита на брдским теренима. О датовању насеља на падинама, која припадају типу отворених насеља и прелазној форми између равничарских и брдских, не располажемо поузданијим подацима.

Структура насеља и грађевинска делатност

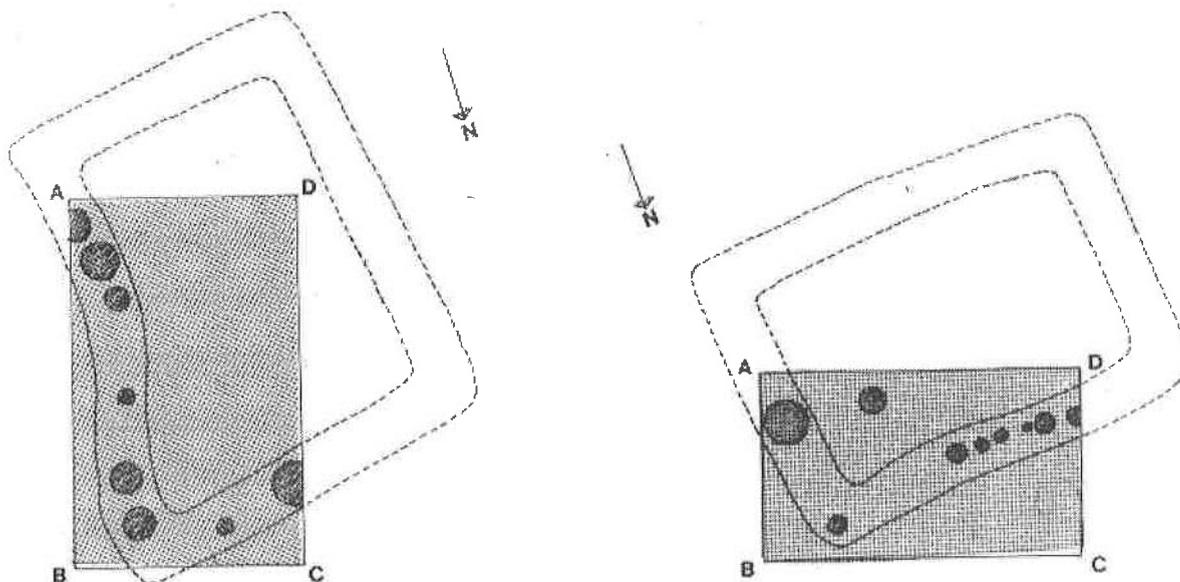
Структура сваког земљорадничко–сточарског насеља Полимља понаособ може се пратити кроз број, величину и распоред грађевинских објеката различите намене: стамбеног, привредног, култног и др. ка-

рактера. Кућа у оквиру насеља представља самосталну насеобинску јединицу, одвојену од осталих кућа и грађевина слободним простором.³⁸ По покретном археолошком материјалу, кућа представља индивидуалну целину која је одраз производње у оквиру кућне радиности. По величини и броју просторија, куће саме по себи означавају основну социјално–економску јединицу, породицу или заједницу породица, па је са тог становишта илустративна за изучавање социјалног контекста заједница. У изучавању економског контекста, сем производа кућне радиности, податке на насељима добијамо и преко објеката као што су: пећи, огњишта, жрвњишта, складишта за храну, јаме за отпатке, као и директно налазима производа појединих привредних грана.

Насеља првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља по структури се могу поделити у две групе: насеља *збијеног* и *разбијеног* типа. Прву групу

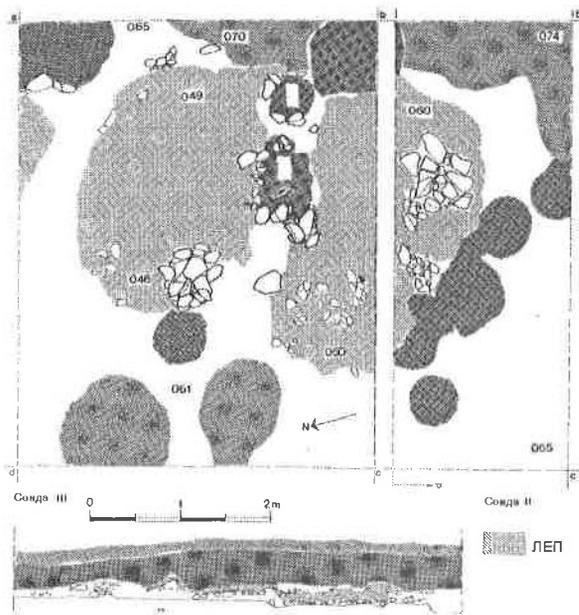
сачињавају насеља чије су куће подизане једна близу друге (Поткућница), а другу насеља с мање или више удаљеним кућама (Кула – Градац). Из ове поделе издвајају се појединачне – усамљене куће, као она на Ковинграду. Степен истражености насеља не пружа могућност да са више детаља разматрамо односе између кућа и односе кућа са другим објектима, па о организацији насеља, њиховој социјалној и друштвеној структури, можемо говорити само уопштено. Из истих разлога, за већину насеља Полимља још увек не располажемо ни елементарним подацима о облику, величини, начину градње и употребљеном градиву за подизање кућа и других објеката.

О градитељској делатности заједница старијег неолита Полимља знамо мало. На Кремештици трагови ове делатности су малобројни и свде се на јаме за стубове два објекта, који нису у целости истражени.

Сл. 15. Кремештица, *Реконструкција основе кућа*: 1. сонда I; 2. сонда II (по Ч. Марковићу)

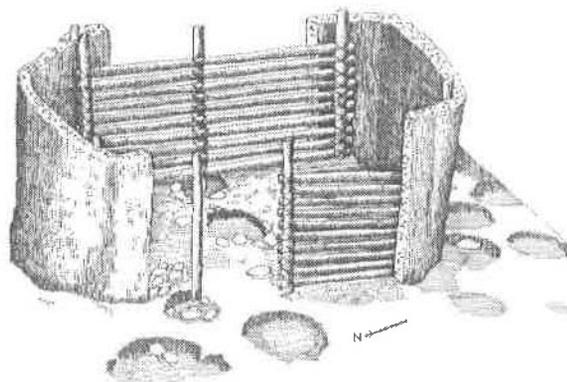
³⁸ Ј. Глишић, Економика и социјално–економски односи у неолиту подунавско–поморавског басена, *Неолић Централног Балкана*, Београд, 1968, 21.

Сл. 16. Лука, Основа грађевине и пресек д-а

Објекти из овог насеља, вероватно куће, су четвороугаоне основе, рађени побијањем зашиљеног коља у здравицу до дубине од једног метра. Куће су мањих димензија (6 x 4 м – у сонди I и 6 x 7 м – у сонди II), оријентисане по правцу север – југ (сл. 15). О подовима и начину градње зидова немамо поузданих података. Ч. Марковић, с резервом сматра да су подови били набијени глином а зидови рађени од плетери, да је насеље могло имати десет до петнаест кућа.³⁹ У суштини, куће овог периода припадају типу колиба од коља, прућа и земље.

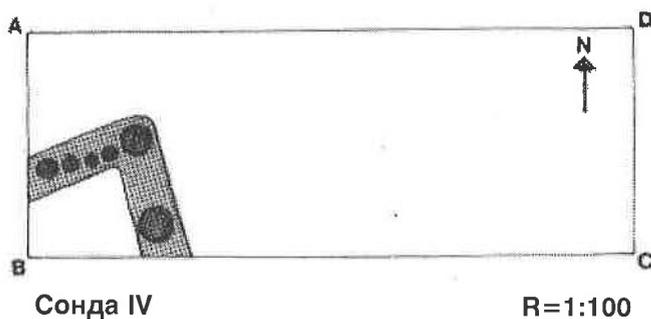
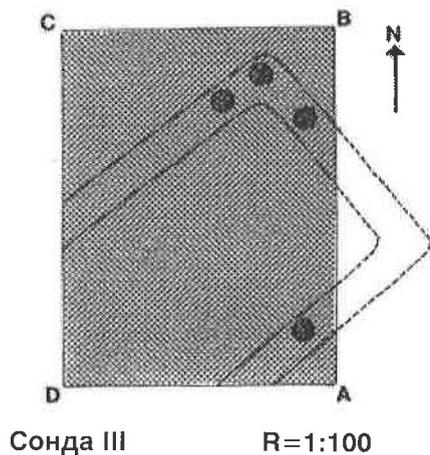
Нешто више података имамо о градитељству заједница средњег неолита Полимља. На Луци је у целини откривен један грађевински објект. У питању је надземна грађевина са двадесетак сантиметара укопаном четвороугаоном основом, заобљених углова, мањих димензија (4,3 x 3,0 м – сл. 16), оријентисана по правцу северозапад – југои-

Сл. 17. Лука, Идеална реконструкција грађевине у елевацији

сток. Зидови грађевине у елевацији су били високи најмање два метра и рађени су на два начина. Ужи бочни зидови су рађени од дебљих облица, пречника до 12 сантиметара, облепљени блатом мешаним са сламом и плевом. Остаци подужних бочних зидова нису очувани, с тога изводимо закључак да су рађени од дрвета, без облепљивања земљом (сл. 17). Унутрашње и спољно лице зидова је релативно добро уравњано. Обради поднице, при делимичном укопавању основе, није посвећивана посебна пажња. У основи грађевине налазе се две приближно кружне групе камена пречника око 80 сантиметара и две кружне јаме. С обзиром на број фрагментованих и целих жрвњева у близини камених конструкција и присутне животињске кости у јамама, претпостављамо да је грађевина имала две радне површине (жрвњишта) и два спремишта за храну. С обзиром на ове налазе и димензије грађевине, може се довести у сумњу њена стамбена намена. Одсуство огњишта би могло ићи у прилог претпоставци да је овде у питању неки помоћни економски објект. Наравно, не може се искључити ни могућност да је грађевина могла служити и за становање.

³⁹ Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 49–51, сл. 15–18.

Сл. 18. Беран крш (стамбени хоризонт Ia),
Реконструкција основе кућа: (по Ч. Марковићу)

О начину покривања грађевина у претходна два периода не можемо извести ниједан сигурнији закључак. Можемо само изнети претпоставку да су покривачи рађени од лаког материјала, грања и сламе, па с тога њихови остаци и нису очувани.

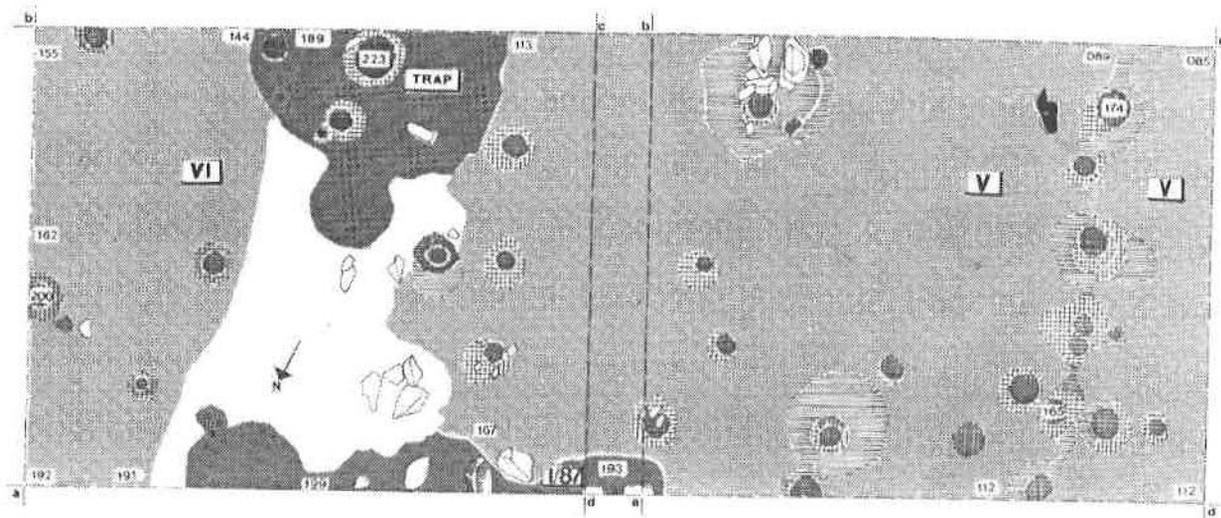
Истраживања насеља на Беран кршу (стратум I) у Поткућници (старији стамбени хоризонт), пружају нам податке о градитељству млађег неолита Полимља. Трагови градитељства на Беран кршу⁴⁰ су присутни у оба стратума и у свим стамбеним хоризонтима. Трагове чине остаци делова пода, комади зидног лепа и јама за коље. Ни у једном хоризонту није у целини откривен неки грађевински објект. О начину изградње и изгледу грађевинских објеката, због наведеног разлога, можемо говорити само оквирно. С почетка млађег неолита откривени су остаци два објекта за које Ч. Марковић каже да су куће (сл. 18).⁴¹ Куће се распознају на основу густо постављених јама за коље различитог пречника. Судећи по њима, куће су биле четвороугаоне, мањих димензија, око 6 x 3,5 м.

Дебљина зидова ових кућа износи 12 до 18 сантиметара, а вертикалне облице су са унутрашње стране биле облепљене блатом. Куће су оријентисане по правцу северозапад – југоисток. Осим ова два објекта, на Беран кршу из периода млађег неолита, нису откривени други трагови градитељства.

На Поткућници, с краја млађег неолита, потичу делимично откривени грађевински остаци два објекта, вероватно кућа, које су постављене непосредно једна уз другу, на растојању од 1,4 м (сл. 19). Куће су четвороугаоне основе, и пошто у целисти нису откривене, не могу се реконструисати њихове димензије, сем ширине једне просторије куће V, која износи 5 м. Куће су постављене паралелно и оријентисане по правцу север – југ. Није утврђено на којој се страни налазио улаз. Зидови, дебљине двадесетак сантиметара, рађени су од дубоко пободених стубова, плетера и блата, и добро уравњани са спољне и унутрашње стране. Основу кућа чини подница од глиновитог набоја. Између ових кућа се налази трап (спремнице за хра-

40 Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 59–62.

41 Исти, Београд, 1985, 59–62, Сл. 26–27.

Сонда II

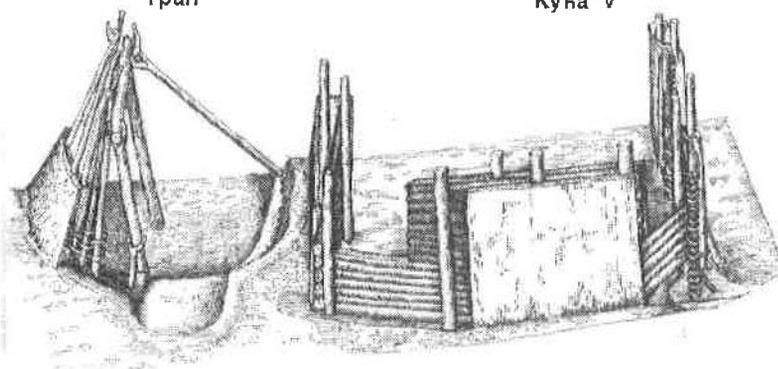
Сонда III

ЛЕП

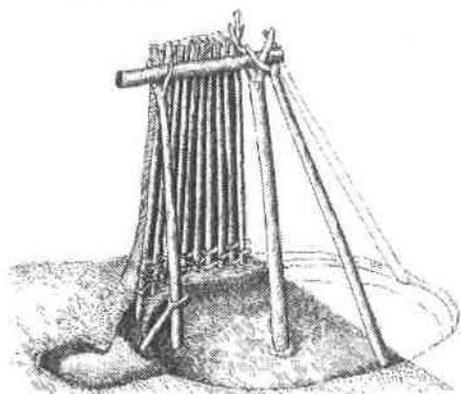
Трап

Кућа V

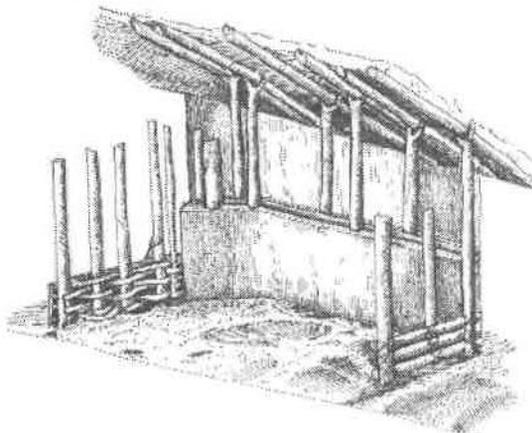
Сл. 19. Поткућница, Основа кућа старијег стамбеног хоризонта, сонде II и III

Сл. 20. Поткућница (старији стамбени хоризонт), Идеална реконструкција грађевинских елемената шраја и куће V у елевацији

Сл. 21. Поткућница, Идеална реконструкција шраја, гледано са запада

Сл. 22. Поткућница, Идеална реконструкција куће V, гледано са југа

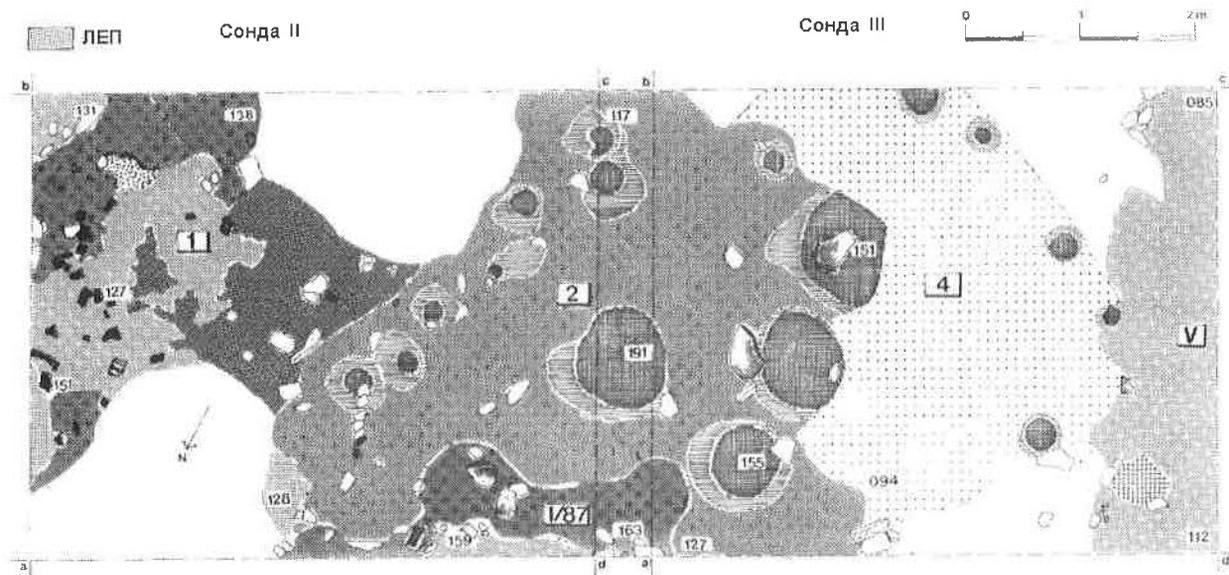

ну), пречника 2,10 м, кружне основе, са дрвеним стубом у средини, што упућује на купаст покривач (сл. 21). Овално укопана основа трапа је премазана тањим слојем глине, што унутрашњи простор штити од влаге. У трап се улазило преко степеника на северној страни. Трап је, као и куће овог стамбеног хоризонта, страдао у пожару. Ни о покривачима грађевина млађег неолита Полимља, као и у ранијем периоду, не можемо изводити сигурније закључке, осим што знамо да је покривач трапа био купастог облика. Претпостављамо да су у овом периоду покривачи рађени од лаког материјала (грања, сламе и папрати), због чега њихови остаци нису очувани.

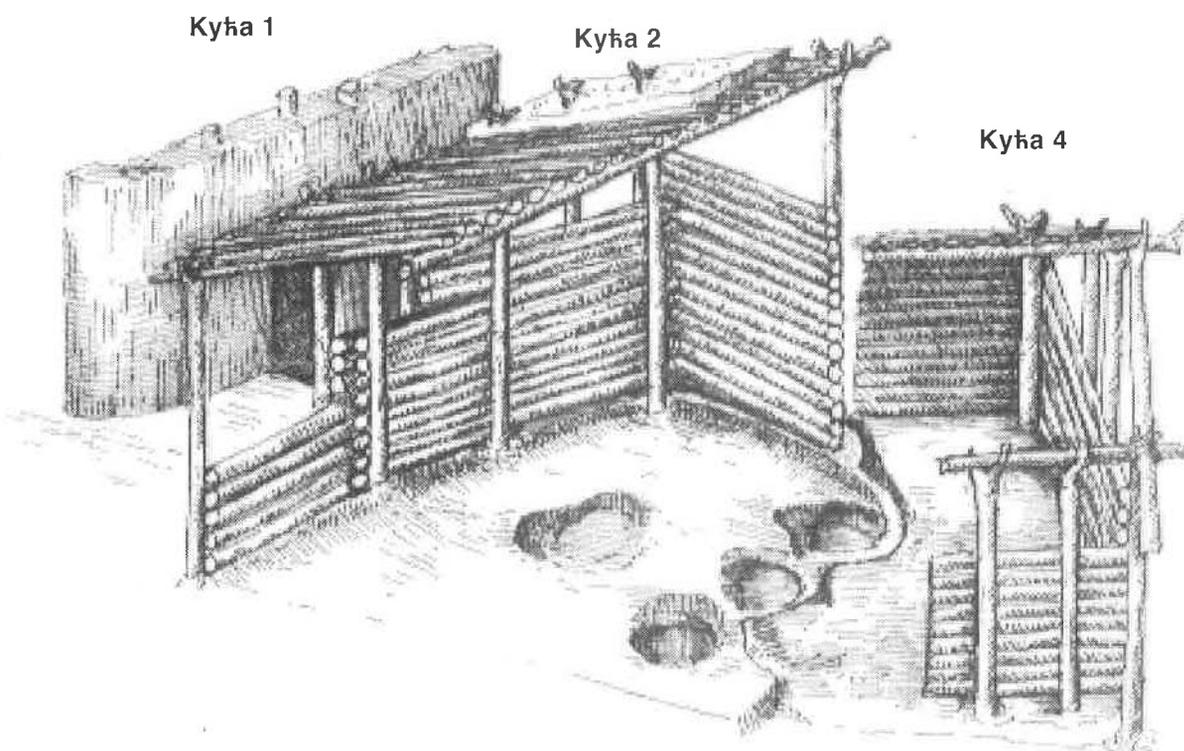
Градитељска делатност током финалног неолита Полимља је знатно разноврснија. Поред градње стамбених објеката и огњишта, у овом периоду се раде и прва утврђења. Остаци градитељске делатности су нам познати са насеља на Поткућници (млађи стамбени хоризонт), Равној коси, Препрану, Пљосној стијени и Беран кршу (стратум II). Градитељи овог периода су овладали новим вештинама: каскадним укопавањем и нивелисањем основа, техником изградње сухозида, палисадних утврда и премером. Монуметалнији градитељски захвати приликом подизања сухозидних и палисадних утврда подразумевају и колективно ангажовање веће радне снаге. Утврђивање је настало као израз егзистенцијалне потребе пред надлазећим опасностима и мада је у овом периоду градитељска мобилност очита, економска моћ заједница је у знатном опадању, а градња индивидуалних кућа различита од заједнице до заједнице, од насеља до насеља.

На Поткућници, на самом прелазу у финални неолит, у добу градачке фазе винчанске културе, делимично или у целости откривени су остаци три грађевинска објекта и више јама различите намене, укупаних у њихову основу (сл. 23). Грађевине овог хо-

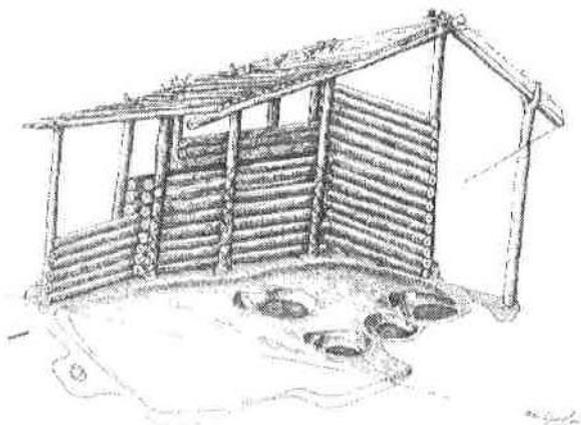
ризонта су у основи четвороугаоне, с једном просторијом и недовољно уравњеним подом од глиновитог набоја. Грађевине су постављене паралелно, на растојању од око 2 м, оријентисане по правцу север – југ или са мањим одступањем ка истоку. Изгледа да су куће имале улаз по средини западне стране (кућа 1 и 2). У овом хоризонту су присутне три варијанте, у основи сличног типа градње. Најједноставније куће, пре колибе, рађене су побијањем стубова у нешто шире, претходно припремљене рупе (кућа 4). Стубови у угловима ових кућа су масивнији. Зидови кућа су морали бити од лаког материјала, вероватно дрвета, јер им нису очувани остаци (сл. 24). За градњу другог типа објеката у овом стамбеном хоризонту, примењиван је сличан градитељски поступак и материјал (кућа 2). Разлика је у томе што су основе ових кућа четрдесетак сантиметара укупане у земљу, а дрвени стубови, носачи зидова у елевацији, побадани дуж ивичног дела укопане основе, у два низа и цик-цак распореду (сл. 25). Дебљина зидова, која се добија спајањем сваког другог стуба у истом низу, износи око тридесетак сантиметара. Зидови су рађени од лаког материјала. Кућа о којој је реч (кућа 2), захвата површину од око 19 м². У основи куће, у средини и уз западни руб, укопане су четири веће кружне јаме поред којих су нађени делови жрвња. Јаме су вероватно служиле као спремиште за храну. Јама у средини куће је у функцији објекта, док јаме уз руб вероватно стратиграфски не припадају кући, будући да укопавањем нарушавају руб укопане основе. Судећи по овом односу, јаме су укопане након обрушавања куће. Трећу варијанту илуструју два грађевинска објекта (кућа 1 и I/87). Основе ових кућа су укопане десетак сантиметара у земљу, а носећи елементи елевације су од дрвета. При градњи њихових зидова коришћен је набој од земље и шљунка (сл. 24). Ниједан од стамбених објеката овог хоризонта није страдао у пожару. О начину градње кровног покривача, у овој фази развоја неолита Полимља, не распола-

Сл. 23. Поткућница (млађи стамбени хоризонт), *Основа грађевина*

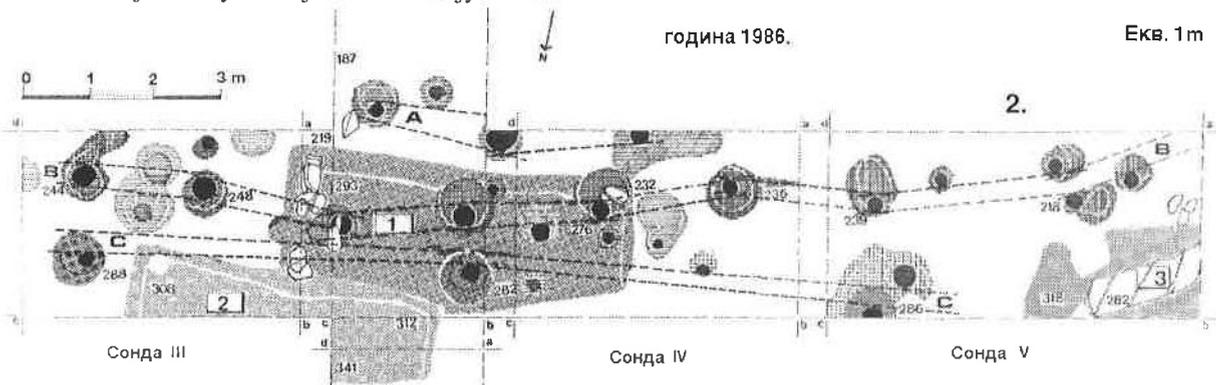
Сл. 24. Поткућница (млађи стамбени хоризонт), *Идеална реконструкција елемената у елевацији грађевина 1, 2 и 4, гледано са северозапада*

Сл. 25. Поткућница (млађи стамбени хоризонт), Идеална реконструкција елемената у елевацији куће 2, гледано са северозапада

жемо сигурнијим подацима. Судећи по кући 2 са Поткућнице претпостављамо да је кров био двосливан, рађен од лаког материјала (грања, папрати, сламе и сл). Слемењача се налазила по средини дуже осе куће ослоњена на два јача стуба која се побадају са спо-

љне стране јужног и северног зида (сл. 25). Овакав распоред подупирача слемењаче намеће закључак о градњи двосливног крова. Изгледа да су се угаони стубови кровне конструкције такође налазили изван зидова куће, што намеће закључак о специфичном начину градње кровне конструкције, која у овом случају не мора али може бити одвојена од конструкције зидова и независно рађена и мењана.⁴²

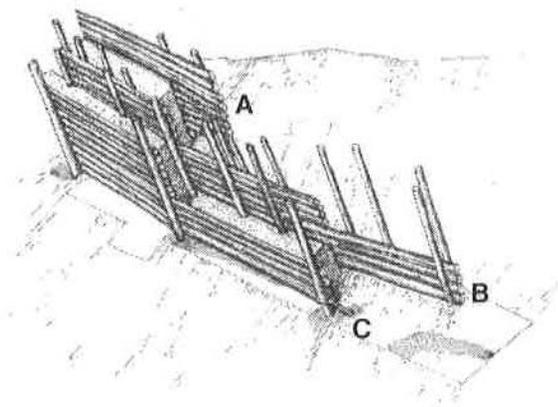
Сл. 26. Равна коса: 1. Распоред археолошких сонди из 1986. године; 2. Основа грађевинских објеката 1, 2, 3 и илустрационог утврђења са редовима стубова А, В, С.

42 Грађевине са средњим подужним низом соха које носе слемењачу познате су у Винчи још од самог почетка тордошке фазе, види М. Гарашанин, Винчанска група, насеље и стан, *Праисторија југословенских земаља*, том II, неолитско доба, Сарајево, 1979, 157. Да ли су крајеви крова везани за зидове, не може се поуздано тврдити.

Конструктивни систем са двосливним кровом на сохама одвојеним од зидова познат је у традиционалном градитељству сточара са Шар-планине и Проклетија и у бронзаном добу на обалама Дњепра, види Р. Финдрик, *Цародно неимарство*, Сирогојно, 1994, 55-58. Разумљиво да ово не могу бити зависне аналогије, али податке износимо како би показали да су људи у временски и просторно врло далеким заједницама за исте потребе изналазили слична или иста решења.

Од самог почетка финалног неолита у Полимљу присутна је и градња фортификационих објеката, судећи бар по палисадном утврђењу на Равној коси. Изгледа да је на Равној коси утврђена једино лакше приступачна, јужна страна. Равна коса је пре утврђивања била насељена, судећи по правоугаоним основама грађевина са стубовима дуж укопаних ивица (грађевине 1, 2 и 3, сл. 26.2). С обзиром на падину, укопавање (скарпирање) северне и бочних страна при изградњи грађевина је било нужно, како би се добила равна основа. Елементи грађевина у елевацији су морали бити од лаког материјала, на основу чега закључујемо да су грађевине личиле на колибе. Намена ових грађевина, с обзиром на клизање терена и непосредно индикативног материјала у њима, није установљена. Ови објекти се хронолошки поклапају, или тик претходе млађем хоризонту становања на Поткућници, што одговара крају тордошке и почетку градачке фазе винчанске културе. Преко основа ових грађевина подигнуто је палисадно утврђење.

У основи палисад је лучног облика и прати облик платоа на коси (сл. 26.2). Палисад се састоји од три реда стубова (А, В и С), од којих спољни низ чине масивни вертикални балвани, вероватно у функцији спољних подупирача, односно носача попречне дрвене конструкције. Средишњи и унутрашњи низ чине тањи вертикални стубови, од којих плиће укопани имају косе подупираче. Растојања између стубова (спољних 6,26 м и унутрашњих 2,26 м) упућују на закључак о постојању мерног еталона приликом градње

Сл. 27. Равна коса, *Идеална реконструкција палисадног утврђења*

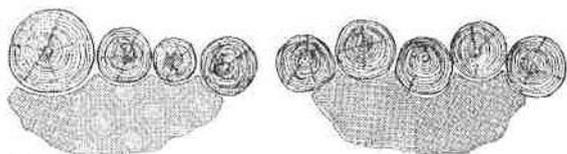
палисада, а то опет, на овладавање основним математичким знањима, премером и планирањем приликом градње. Да ли је простор између спољног, средишњег и унутрашњег низа стубова палисада био попуњен и чиме није се могло утврдити приликом истраживања, јер се материјал осуо због ерозије. Склони смо претпоставци да је овај простор био испуњен земљом, која се временом осула низ падину, након труљења дрвене конструкције (сл. 27). Трагови спаљивања палисада нису констатовани.

Скарпирање падине како би се добила равна подлога основе за градњу објеката евидентирано је и на Препрану. Овде је падина скарпирана само у габариту грађевине чији је периферни део уништен ерозијом.⁴³ Поред фрагмената лепа с отисцима тањих дрвених облица, ово су за сада једино откривени трагови градитељске делатности на

43 Градитељски поступак скарпирања падине на Равној коси и Препрану сличан је фундању пода зграде у стени крајем млађе плочничке фазе у Валачу, *види* Н. Тасић, Праисторијско насеље код Валача, *Гласник музеја Косова и Метохије* II, Приштина, 1957, 3-5. С обзиром да се скарпирање основе на Равној коси и Препрану изводи само у габариту грађевина, то овај поступак разликује од скарпирања падине при формирању тераса за подизање кућа на рано неолитним налазиштима источне Србије. О насељу и стану бубањско-хумске групе, *види* М. Гарашанин, *Праисторија на шилу Србије*, том I, Београд, 1973, 168-174.

овом насељу. Судећи по положају основе, грађевине и овде као на Равној коси, прате оријентацију платоа. Трагови утврђивања на овом насељу нису констатовани, а истражене површине су исувише мале за доношење закључка о постојању утврђења.

Развијеним и касним фазама финалног неолита Полимља, припадају остаци гра-

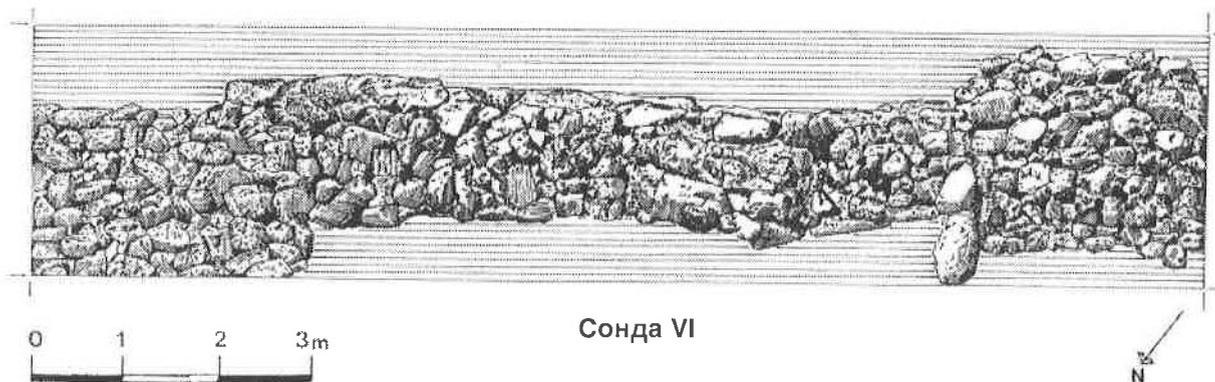
леп

Сл. 28. Беран крш (хоризонт Пв), *Примерци слања дрвених облица на основу описака у кућном лећу*, реконструкција (по Ч.Марковићу)

дитељске делатности на Беран кршу и Пљосној стијени. Ни на једном од ових насеља нису откривени неки значајнији делови грађевина. На Беран кршу (стамбени хоризонт Пв), једине градитељске остатке представљају комади зидног лепа с отисцима гу-

сто збијених облица и уравњењем на унутрашњој страни, који су откривени у више сонди. Облице су понекад слагане цик-цак да би се лакше учврстио дебљи глинене премаз (сл. 28).

Градитељска делатност на Пљосној стијени⁴⁴ је посведочена преко остатака делова пода, спорадичних комада зидног лепа, делова нивелисаних основа објеката, изградње огњишта и сухозидног утврђења. У појединим случајевима (Сонда V) неравне камене површине матичне стене су нивелисане ломљеним каменом и земљом, преко чега се формира под грађевине од чврстог набоја с финим премазом на површини. Остаци овако уређеног пода су малобројни, па на основу њих није могуће реконструисати облик и величину грађевина. На Пљосној стијени су откривени и трагови утврђивања бедемом од сухозида, који је подигнут само на југоисточној и источној падини (Сонда VI). Сухозид је очуван у дужини од 12,5 м и висок је 0,85 м. Бедем сухозида је широк 3,6 м а рађен је облагањем земљаног језгра већим речним камењем (сл. 29).

Сл. 29. Пљосна стијена, *Бедем од сухозида* (по А. Јуришић)

44 А. Јуришић, Заштитна ископавања у селу Радојињи, Пљосна стијена, *Стирар* н.с. IX–X, Београд, 1959, 99–102.

Сем поменутих оскудних архитектонских елемената, не рачунајући сухозид са Пљосне стијене, градитељске објекте претходна два насеља чини неколико огњишта. Огњиште на Беран кршу је кружног облика, рађено од неправилно поређаних каменова облепљених глином.⁴⁵ На Пљосној стијени је такође огњиште кружно и рађено од земље мешане са плевом. Зид огњишта је висок тридесетак сантиметара и дебео десетак сантиметара, а у основи је уравњан премазом који прелази и на зидове. Супструкција огњишта је део нивелације терена коју чини ситан речни шљунак. Сем огњишта, вероватно истој намени, служила су и бројна ватришта откривена у свим стамбеним хоризонтима насеља на Беран кршу. За сва ватришта је заједнички приближно кружан облик и основа од глине, без конструкција на рубу. Ниједно до сада откривено огњиште или ватриште на насељима Полимља се не налази унутар неког од грађевинских објеката, већ изван њих на отвореном простору. Да ли је изградња огњишта и ватришта на отвореном простору устаљена пракса полимских заједница финалног неолита, или пак последица њихове недовољне истражености, још увек је отворено питање. Намена ових огњишта и ватришта је вероватно вишеструка, и сем места за термичку обраду хране, служила су, вероватно, и за окупљање чланова породице. Огњишта и ватришта су

могла имати и низ других намена о којима можемо само наслућивати.

У дугом периоду овладавања градитељским техникама, од делимично укопаних дрвених колиба па до палисадних и сухозидних утврђења, градитељска делатност првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља се мора посматрати у оквирима појединих фаза развоја. Она је одраз достигнутог степена културног развоја и овладавања појединим градитељским поступцима. С друге стране, сходно градитељској вештини, она је и израз степена овладаности расположивим грађевинским материјалима: земљом, дрветом, каменом. Ниво развијености стамбених потреба, друштвена организација и економска моћ заједница чине опште оквира у којима посматрамо развој ове делатности.

На овом степену истражености насеља првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља не може се доказати постојање неког осмишљеног просторног система градње, у смислу урбанистичке схеме. Једино се код објеката на градинским насељима са укопаним странама у падину (Равна коса и Препран), у погледу просторне дистрибуције, примећује прилагођавање облику терена, при чему се бирају заклоњене стране од погледа и неповољних ветрова, осончане током дужег дела дана.

45 Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 61.

V. ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ

Односи између људи и заједница првобитних земљорадника и сточара Полимља произилазе из степена друштвеног и економског развоја, па их с тога треба посматрати у целини као друштвено–економске односе. Податке за праћење друштвено–економских односа ових заједница добијамо преко истраживаних насеља. Све до сада откривене куће указују да су њихове житеље сачињавале углавном мање, вероватно међусобно повезане породице, сем на Поткућници. Поред крвног сродства, ове заједнице на окупу држе и економски разлози, а у финалном неолиту и потреба за заједничком одбраном. Све до финалног неолита на овом подручју интегритет насеља одржавају норме добросуседских односа и вероватно обичајна права, будући да се до поменутог периода не појављују трагови насилног рушења нити остаци утврђивања. Крајем млађег и почетком финалног неолита долази до крупних измена културно–историјских прилика, а с њима и до измена односа између појединих заједница, на што указују паљевине на Поткућници и фортификације на Равној коси и Пљосној стијени.

Недовољна истраженост заједница Полимља онемогућује доношење поузданијих закључака о густини њиховог насе-

љавања током појединих фаза неолитског периода. Ови подаци би, пак, више расветлили односе између насеобинских атара, који представљају природне оквире за економски развој насеобинских заједница. Раније изнети општи подаци о еколошком окружењу сваког од насеља пружају само основу за извођење неких општих закључака. С обзиром на степен развијености агрикултуре, заједнице равничарских насеља су упућене на обраду већих ораница у непосредној близини, док су брдске заједнице упућене на мање обрадиве парцеле, пашњаке и шуме око насеља. Становници високорских насеља из финалног неолита све више се удаљују од земљорадње.

Насеобинске заједнице за свој развој користе расположиве природне ресурсе у оквирима својих атара. Претпостављамо да површине атара око насеља ретко прелазе десетак километара у круг. Дуготрајнија насеља (Беран крш) упућују на закључак о стабилној економској основи заједница, заснованој на земљорадњи и сточарству и другим ресурсима из атара. Стабилност се заснива и на реалном газдовању породица над кућом и земљом коју обрађују. Производи кућне радиности говоре да су породичне заједнице могле самостално обезбеђивати ег-

зистенцију. Поједина добра, као пашњаци, вероватно су била у колективној својини. Тако овим разматрањима долазимо до закључка о постојању две врсте својинских односа: оних између насеља (*насеобинских заједница*) и оних између кућа (*породичних заједница*) у оквиру сваког насеља понаособ. Основна подела рада се управо заснива уну-

тар породице на *мушке* и *женске* послове. Групу женских послова чине они из домена кућне радиности: производња грнчарије, одевних предмета и др. Колективни рад је присутан код тежих послова у пољу и градитељске делатности, посебно при изградњи заједничких одбрамбених објеката.

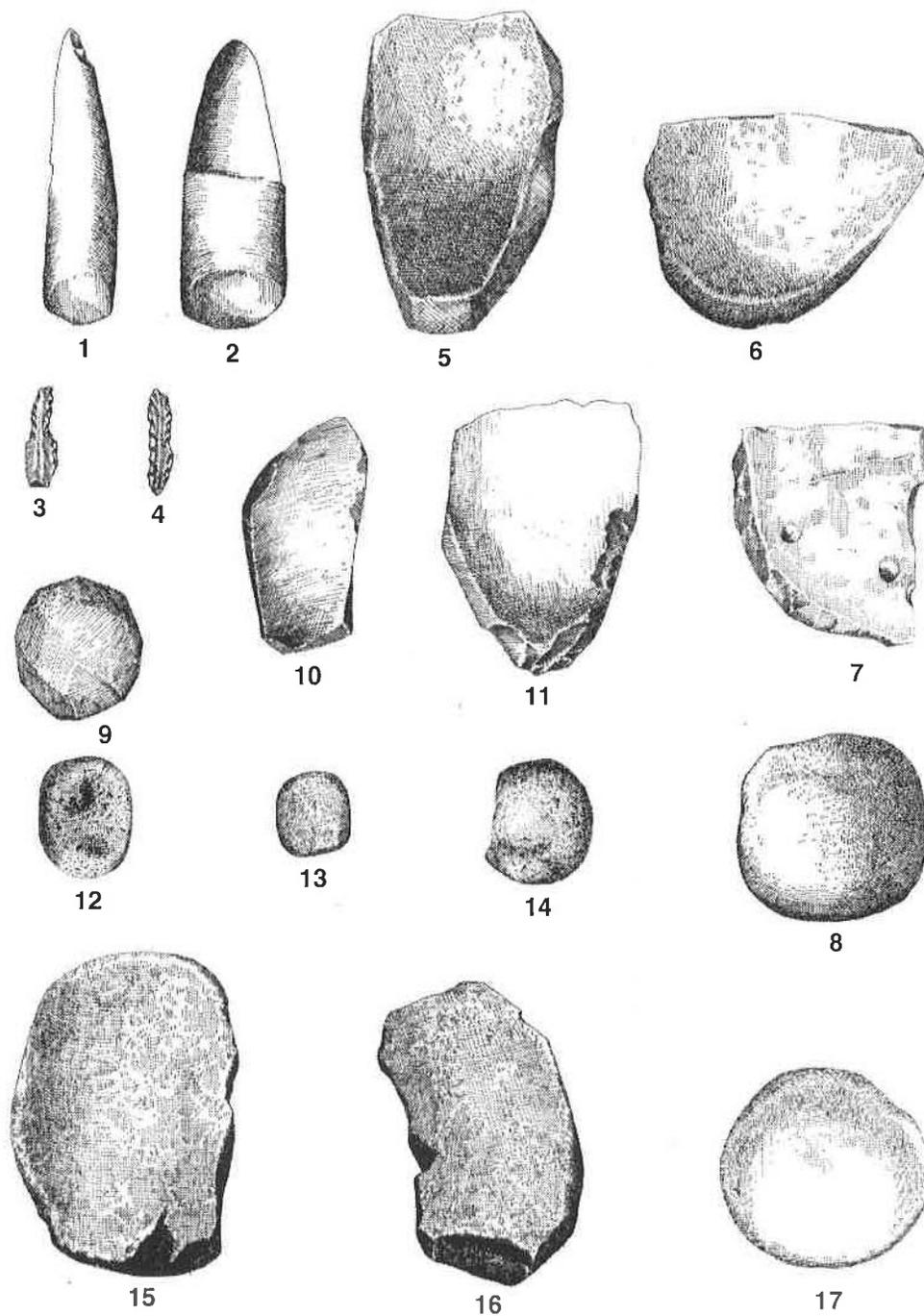
VI. ПРИВРЕДА

Под појмом „*привреда*“ првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља подразумевамо укупну делатност усмерену на обезбеђивање материјалних предуслова за њихову егзистенцију и задовољавање стеченог нивоа потреба. Отуда се њихова укупна привредна делатност сврстава у *основне* и *додатне* привредне гране. Основну делатност сачињавају *земљорадња* и *сточарство*, а додатну: *лов*, *риболов* и *сакунљање*. Као посебне сегменте делатности издвојили смо *градитељство* и *кућну радност*. За претпоставити је да овако крута подела у оквирима ових заједница у смислу специјализације на поједине гране привређивања није постојала.

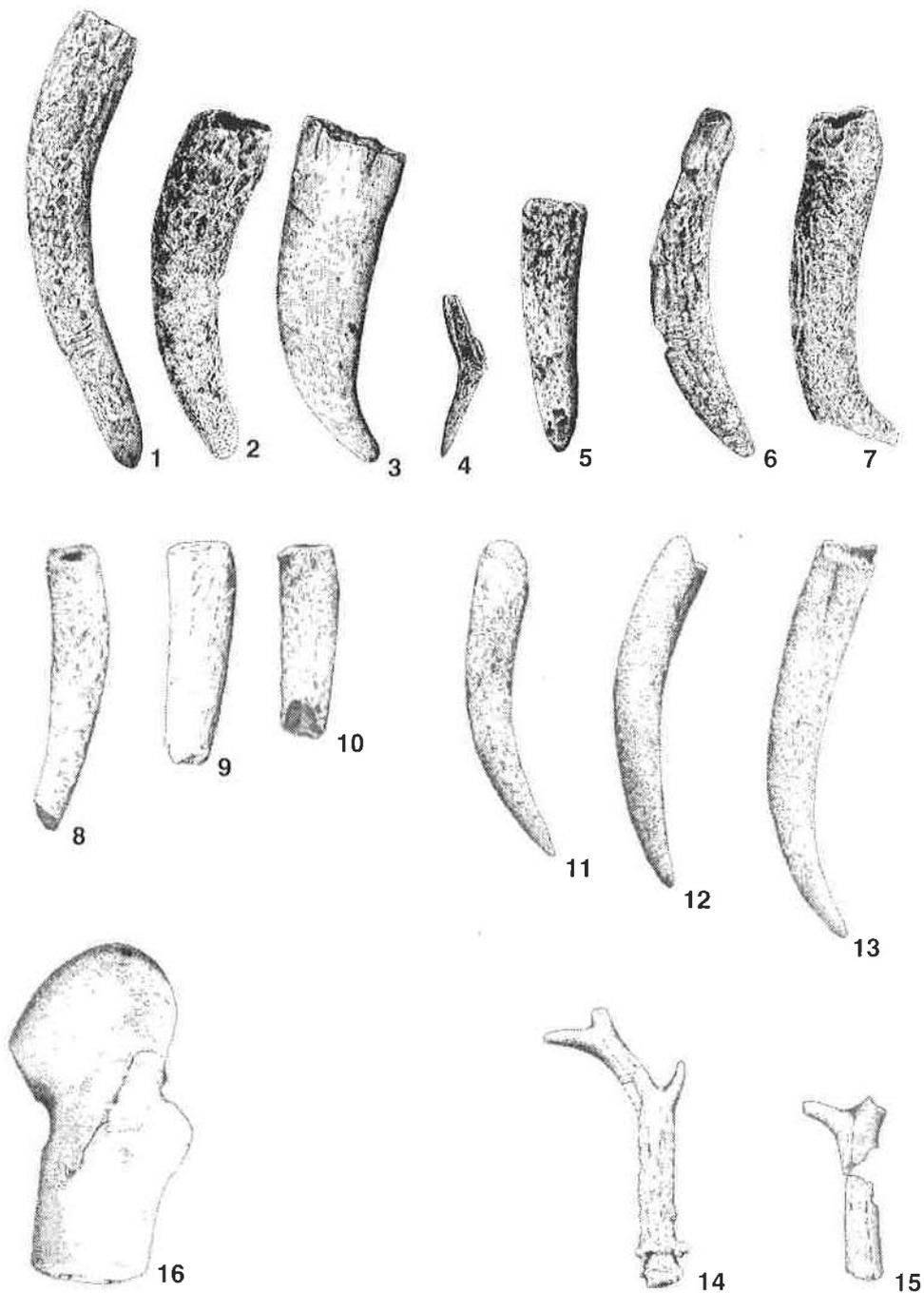
Подаци на основу којих разматрамо привређивање првобитних, земљорадничко–сточарских заједница Полимља су врло скромни, посебно када су у питању основне природне гране. О *земљорадњи* податке добијамо посредно, преко трагова плеве у структури грубих посуда са Кремештице и зидном лепу куће на Луци, преко коштаних

и камених алатки намењених за обављање ове делатности, те посуда, јама и трапа намењеног за складиштење хране, с осталих истраживаних насеља. Све то указује да је земљорадња у Полимљу позната још с краја старијег неолита и да је као привредна делатност упражњавана код свих заједница током њиховог укупног трајања. Какав је однос пољопривреде према осталим привредним гранама не може се, на овом нивоу истражености, ништа конкретније рећи. Такође, због непостојања директних налаза пољопривредних производа и не извршених поленских анализа узорака земље са истраживаних насеља, не може се прецизније говорити о развоју појединих пољопривредних грана, нити о врстама гајених култура. Општа знања о пољопривредној делатности овог периода у суседним областима Полимљу, говоре о томе да је била развијена производња ратарских култура: пшеница, јечам, понегде просо, махунарке – грашак и лећа, док је ниво агротехничког развоја искључивао гајење повртарских култура.⁴⁶

46 О економици старчевачке културе, *види*, D. Srejskić, *Early Farming Cultures in Central Serbia*, Крагујевац, 1971, 10. и даље; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије*, Београд 1973, 42–43; Ј. Глишић, *Економика и социјално–економски односи у неолиту подунавско–моравског басена*, *Неолит Централног Балкана*, Београд, 1968, 21. и даље.

Сл. 30. Примерци алајки од камена коришћених за прераду пољопривредних производа:
 1-4 Крештица; 5 Лука; 6-8 Поткућница; 9-11 Равна коса; 12-16 Пљосна стијена; 17 Препран

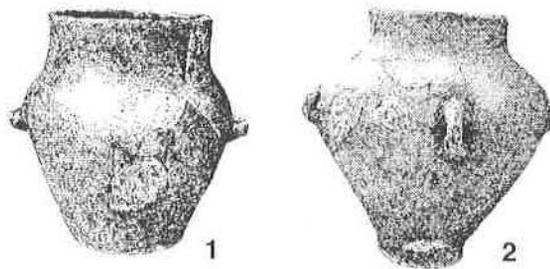

Сл. 31. Примерци коштаних алатки коришћених за различите земљорадничке послове:
1-7 Пљосна стијена; 8-15 Челина

Постојање пољопривредних алатки у Полимљу, било за припрему земљишта или прераду пољопривредних производа, посведочено је на већини истраживаних насеља. Све алатке су рађене од кости, рога или камена. Вероватно је да су бројне алатке рађене и од дрвета, али због природе материјала, оне нису очуване. Током старијег неолита (на Кремештици) ни за једну од камених алатки не можемо са сигурношћу тврдити да је служила за обављање пољопривредне делатности, мада су нека сечива, секире и бат, могле бити у тој функцији (сл. 30.1–4). На овом насељу није пронађена ниједна коштан алатка или пак фрагмент животињских костију. Ч. Марковић претпоставља да узрок за то треба тражити у хемијском саставу земље, која због превелике влажности, брзо разлаже кост.⁴⁷

Коштане пољопривредне алатке нису пронађене ни на Луци, насељу с краја средњег неолита. О преради житарица, а тиме индиректно и о пољопривредној делатности на овом насељу, говоре нам налази фрагментованих и целих жрвњева (сл. 30.5). За жрвњеве се користи природан облик различитих врста пешчара.

Трагови пољопривредне делатности су бројнији у млађем и финалном неолиту Полимља. Док на Поткућници, Равној коси, Беран кршу и Препрану, једино сигурне пољопривредне алатке чине различити облици жрвњева; на Челини у Пљосној стијени⁴⁸ репертоар ових алатки је знатно разноврснији. Жрвњеви и перкутери су служили за примарну прераду – дробљење и млевење житарица. Најчешће се за жрвњеве користе плоче од пешчара (сл. 30. 6–7, 10–11, 15–16). Перкутери су облици од различитих врста стена (сл. 30. 8–9, 12–14, 17). Алатке коришћене за различите послове у пољопривред-

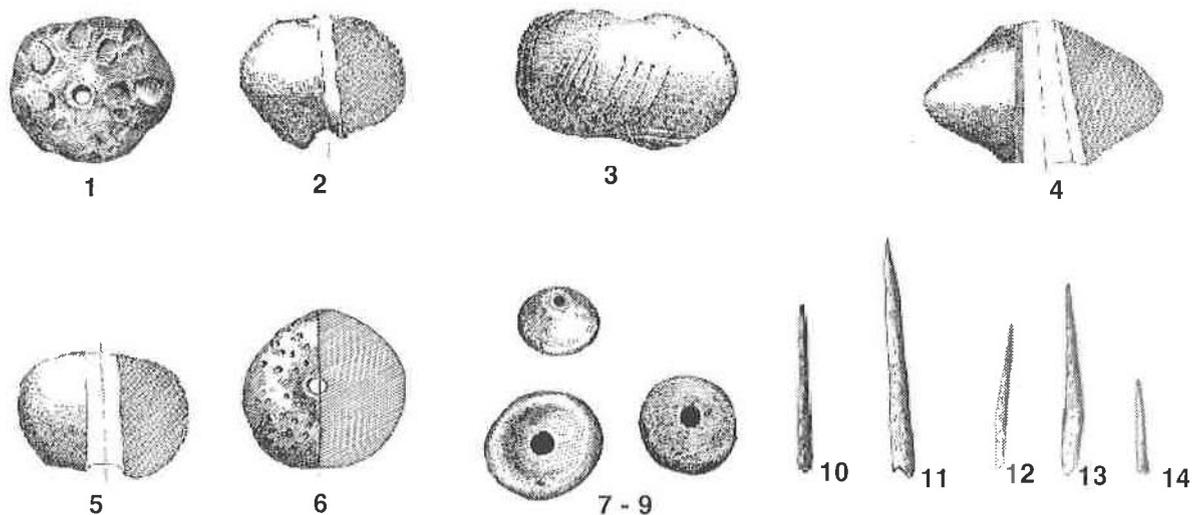
Сл. 32. Керамичке посуде за складиштење хране:
1 – 2 Пљосна стијена

ној производњи се најчешће праве од кости и рога. Од јелењег рога се раде различити облици пијука, садаљки, маљева и мотика (сл. 31. 1–16). Храна се складиштила у великим посудама, питосима (сл. 32. 1–2). Ни на једном од истраживаних насеља није доказано постојање силоса (јама за складиштење житарица). У јамама из куће на Луци (сл. 16) и трапу на Поткућници (сл. 21) складиштене су органске материје чији нам је садржај, због неизвршених анализа, непознат. Ни на једном од поменутих насеља нису откривени остаци житарица или других пољопривредних производа.

Поред пољопривреде, основну привредну грану неолитских заједница Полимља чини *сточарство*. О сточарству овог периода у Полимљу можемо говорити само уопштено, будући да остаци фауне нису бројни. На Луци су константовани фрагменти екстремитета и зуби већих преживара, вероватно говечета. Слични налази су откривени и на Беран кршу, Поткућници, Равној коси, Препрану, Жидовској градини, Челину и Пљосној стијени. Једино би се за Челину, због обиља животињских костију, могло претпоставити да је сточарство преобладајућа привредна грана. Поред говечета, овде су констатовани остаци овце и пса. О

47 Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 53.

48 А. Јуришић, Заштитна ископавања у селу Радоињи, Пљосна стијена, *Старинар* н.с. IX– X, Београд, 1959, I.

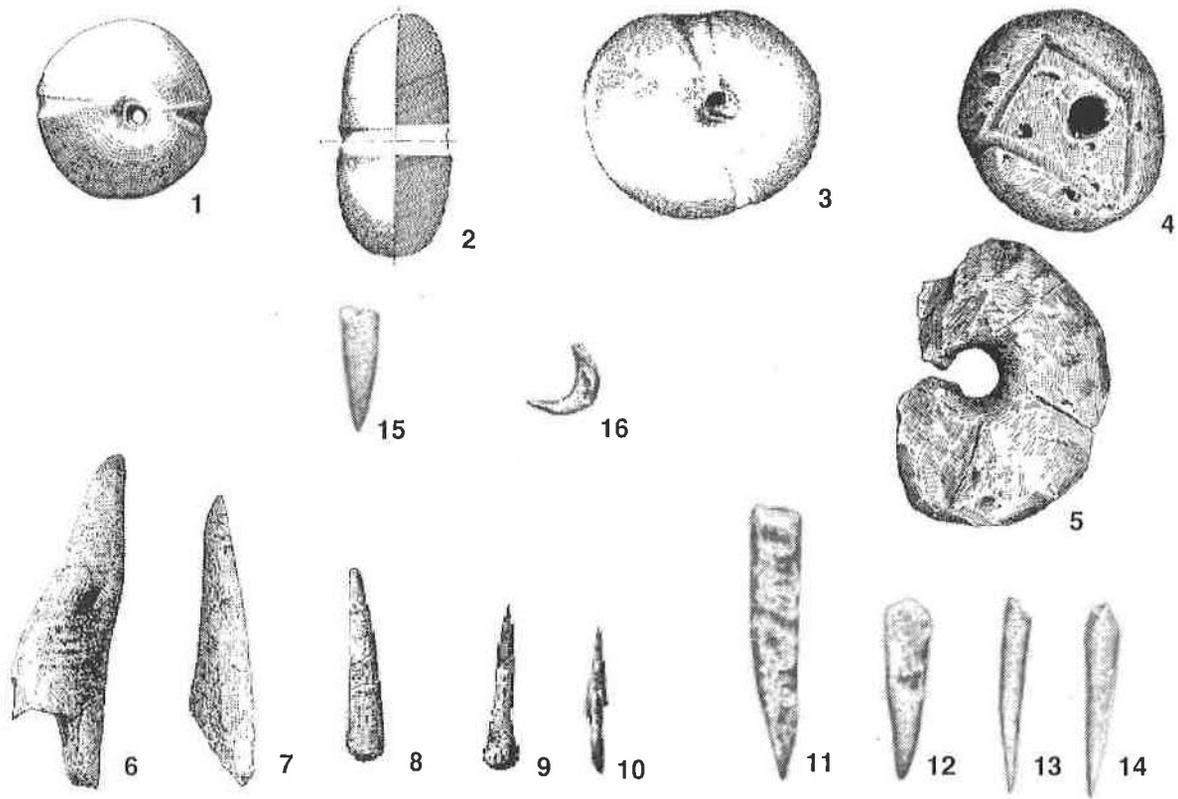
Сл. 33. Примерци налаза керамичких пршљенака и кошћаних игли упућују на прераду вуне: 1-2 Лука; 3-5 Поткућница; 6 Препран; 7-11 Пљосна стијена; 12-14 Челина

гајењу стада ситне стоке, оваца и коза, указују нам и неки индиректни подаци. Скоро на сваком од насеља откривени су налази који упућују на прераду вуне. То су налази пршљенака и игала, посебно бројних на Пљосној стијени (сл. 33. 7-11), као и налази игала са Челине (сл. 33. 12-14). Пршљеници се понекад декоришу отисцима прстију, мањим кружним убодинама или урезаним линијама (сл. 33. 1, 3 и 6). Општа знања о сточарству овог периода на суседним подручјима, упућују нас да је поред наведених врста гајена и свиња.⁴⁹ Претпостављамо да је ова животиња гајена и у Полимљу. Потупније податке о сточарству у Полимљу би добили детаљнијом анализом откривеног коштаног материјала, што до сада није учињено.

Додатне привредне гране првобитних земљорадничко-сточарских заједница Полимља су лов, риболов и сакупљање. Вероватно су ове заједнице *сакуљале* лешник,

храстов жир, купине и друго дивље воће, махунасте биљке (граорицу), дрењине, но о томе на насељима немамо директних доказа. За лов и риболов постоје неки индиректни показатељи, пре свега налази ловачког оруђа и оружја, а понекад и налази остатака ловина. И док за лов дивљег говечета, свиње и вероватно неких еквида, немамо директних доказа, о лову дивокозе и цервида нам говоре остаци рогова са Беран крша, Пљосне стијене и Челине (сл. 31. 1-16), прерађених у алатке различите намене. Такође, на Пљосној стијени пронађен је и директан доказ о риболову, кичмени пршљен рибе. На Челини су пронађене кости неких птица чија идентификација још није извршена. Помоћна оруђа за лов и риболов су рађена од кости, камена и печене земље, а углавном су то кошћани шиљци (сл. 34. 7, 9, 11-13), пројектили (сл. 34. 8 и 14-15), алатке за израду рибарских мрежа (сл. 34. 6) и удице (сл. 34. 16), те камени и кошћани врхови за стреле (сл. 38.21;

⁴⁹ Види, нар. 46.

Сл. 34. *Налази ловачког и риболовачког прибора*: 1 Лука; 2 Поткућница; 3 Препран; 4–10 Пљосна стијена; 11–16 Челина

сл. 39. 25-26, 33-39, 28-37; и сл. 34. 10). Шиљци, пројектили и врхови за стреле су поред ловачке могли имати и другу, ратничку намену. О рибарењу заједница са Поткућнице, Равне косе, Препрана, Челине и Пљосне стијене, говоре нам и бројни тегови за рибарску мрежу, било да су рађени од печене земље, (сл. 34. 1–4) или од камена (сл. 34. 5). Улови птица на Челини говоре о лову помоћу замки.

Свесни смо да су изнета размишљања о привреди првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља врло уопштена. Тек нека будућа палеозоолошка, палеоботаничка и додатна археолошка истраживања, прецизније и са више детаља, могла би расветлити ово за живот неолитских заједница свакако примарно питање.

VII. ПРОИЗВОДИ КУЋНЕ РАДИНОСТИ

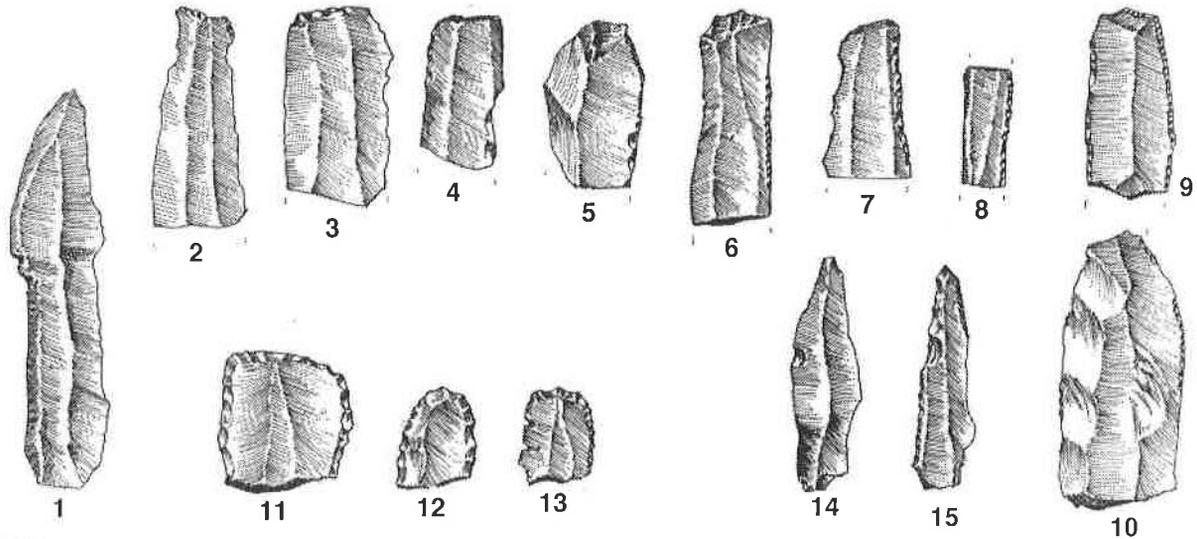
Најбројније налазе на насељима првобитних земљорадничко—сточарских заједница Полимља чине производи кућне радиности. То су они производи који се обележавају општим појмом „*јокрејтти археолошки материјал*”, а који су служили за обављање најразличитијих свакодневних послова, почев од спремања хране, обраде дрвета, коже, кости, камена и др. сировина, а нису помињани у претходним поглављима. Посебну групу производа чине *јредејтти култипоџ киракџера*, о којима ће накнадно бити речи. Основу за разврставање широке скале производа кућне радиности, често и универзалне намене, чини сировина од којих су рађени, потом технологија израде и у појединим случајевима типологија, односно намена. Због растерећења текста, типлошком анализом ових производа овде се нећемо детаљније бавити, и она би могла бити предмет засебног рада. По наведеној, основној подели, сви производи кућне радиности се групишу на: а) предмете од камена, б) предмете од кости и рога и ц) предмете од *јечене земље*.

Предметти од камена

Литички производи на неолитским насељима Полимља су најчешће рађени од сировина којима је у изобиљу располагала њихова ближа или даља околина. То су предмети од различитих врста пешчара, рожнаца, кремена, кварцита, магнезита, кречњака и др. Напомињемо да петролошка анализа ових налаза није вршена, па су изнети подаци оквирног карактера. Неизвршене петролошке анализе као и уопштени геолошки подаци за ово подручје, ускраћују нам могућност детаљнијег бављења изворима појединих сировина, њиховим зонама експлоатације и дистрибуцијом између хронолошких синхроних насеља. Ово би могао бити предмет једне засебне студије. Није нам, такође, познат ни један налаз који би говорио о набавци сировина из удаљених подручја, рецимо, као алатке од опсидијана, на основу чега би могли изводити закључке о трговини и њеним путевима.

Камен је на неолитским насељима Полимља обрађиван окресивањем, глачањем и брушењем. Окресивањем је рађен велики број оруђа различите намене. У старијем неолиту (Кремештица)⁵⁰ сви окресани при-

⁵⁰ Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 53, Т. XLV.

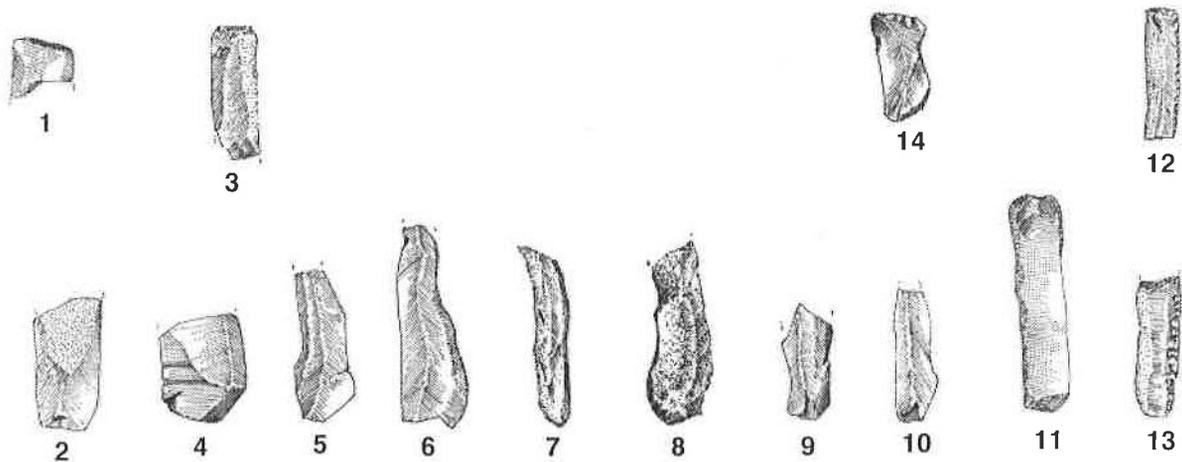

Сл. 35. Кремештица, Камене алатке рађене окресивањем: 1–10 сечива; 11–13 стругачи; 14–15 шиљци

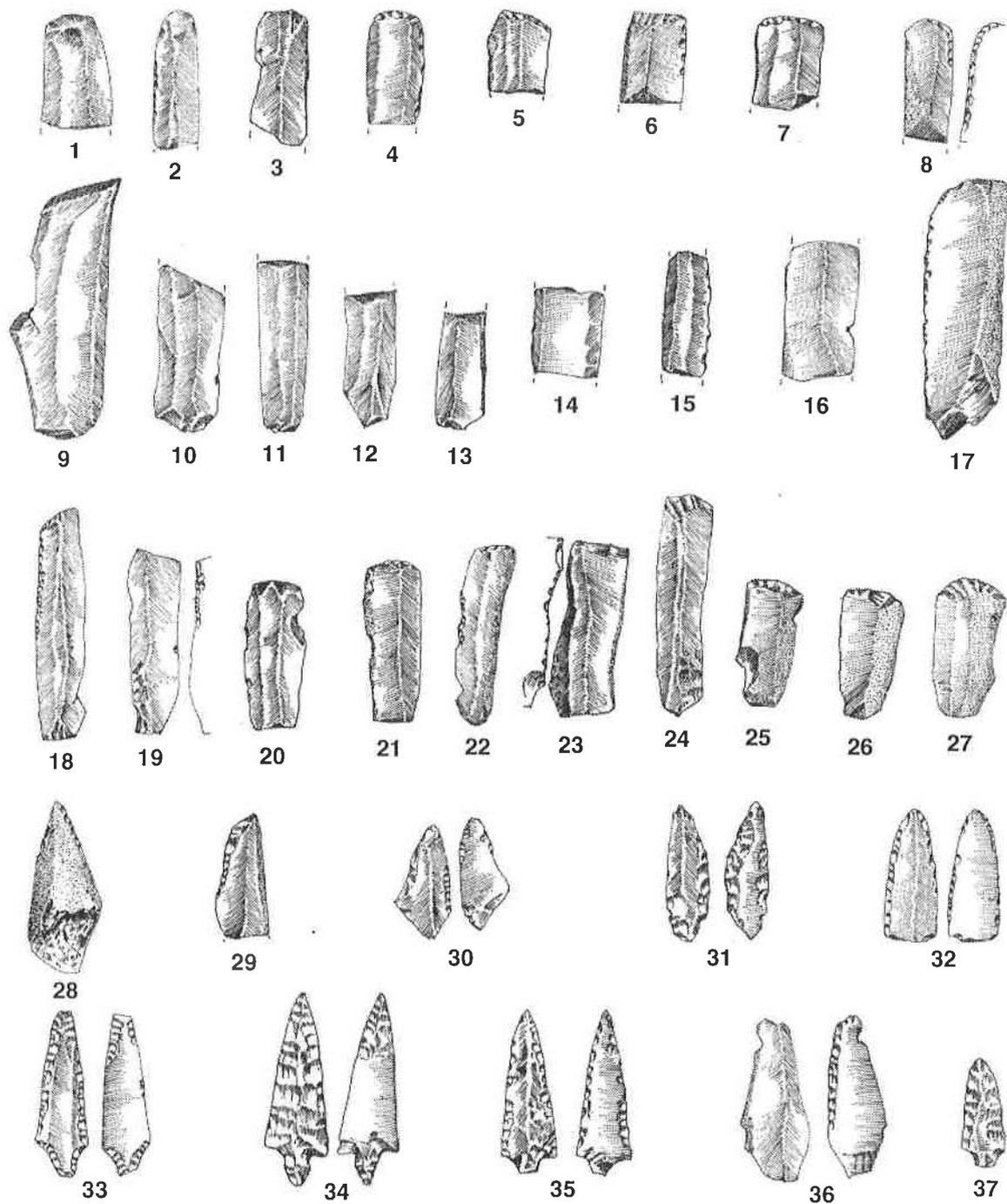
мерци су добијени одбијањем дугих ламела. Репертоар ових предмета чине ножићи, стругачи и шиљци (сл. 34. 1–15). Ножићи се понекад са стране дотерују финим, ситним ретушем (сл. 34. 4–10), а неки примерци су без ретуша (сл. 34. 1–3) и углавном су трапезоидног а ређе троугаоног пресека. Грубим ретушем на бочној и терминалној страни дотериван је жељени облик шиљака (сл. 34. 15) и стругача (сл. 34. 11–13). Техником глачања

су рађене камене секире различитог облика и величине. Најчешће су секире вретенастог (ваљкастог облика) са оштрицом и зашиљеном ушицом. На овом насељу су рађене трапезоидне и минијатурне секире. (сл. 41. 1–2)

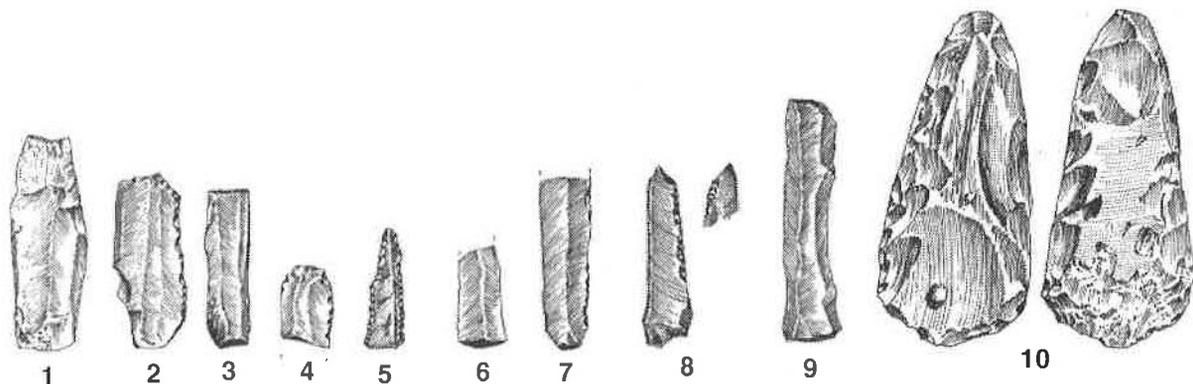
Крајем средњег неолита (на Луци) камен се обрађује применом истих техника – окресивањем и глачањем. Број камених алатки на овом насељу није велики.

Сл. 36. Лука, Камене алатке рађене окресивањем: 1–13 сечива; 14 стругач

Сл. 37. Поткућница, *Окресане камене алатке*: 1–24 ламеларна сечива; 25–27 стругачи; 28–31 шиљци; 32–37 стрелице

Сл. 38. Окресане камене алатке: 1–5 Препран; 6–10 Равна коса

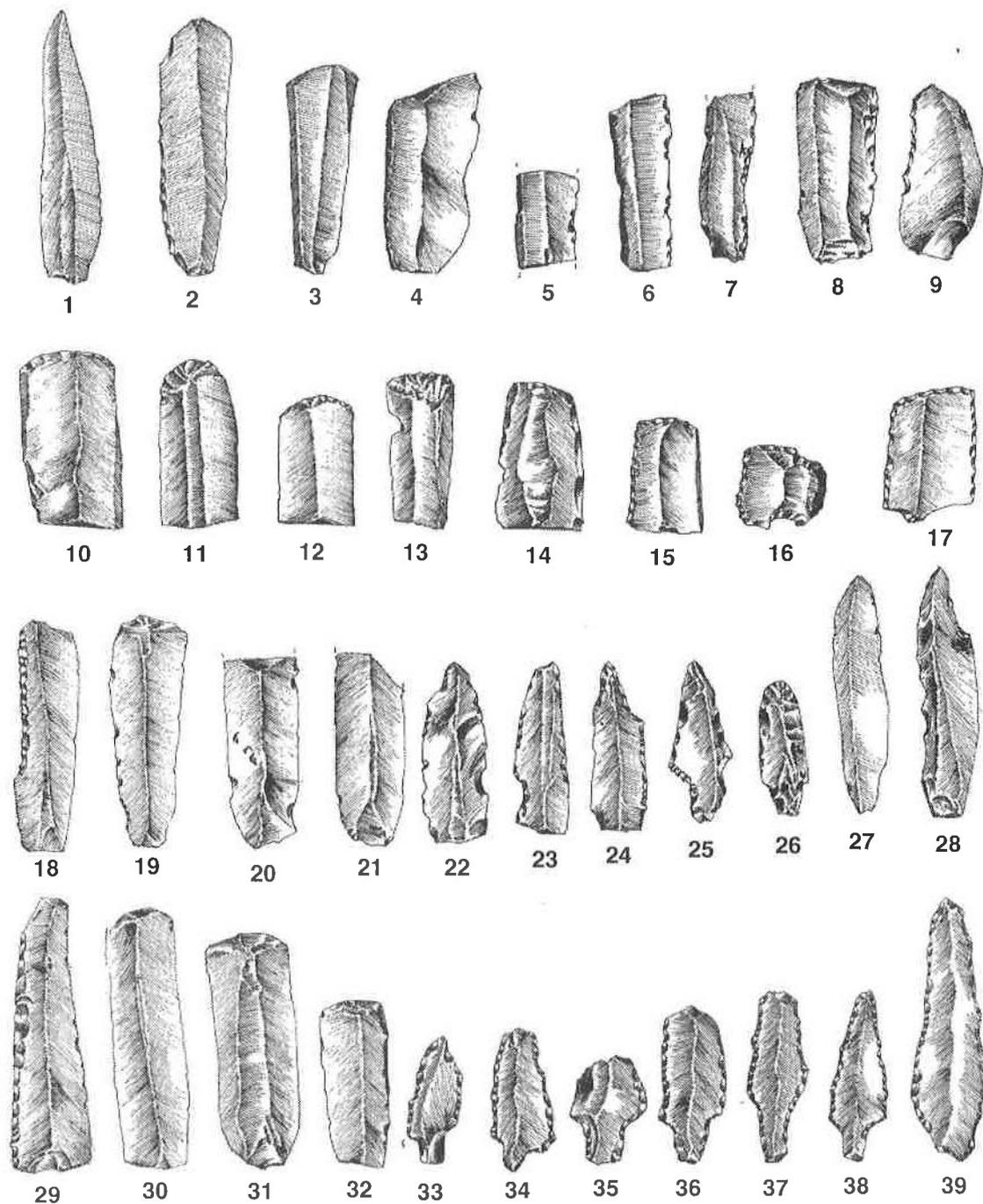
Окресивањем се раде ламеларна сечива (сл. 36. 1–13) која су ређе регулирана (сл. 36. 12–13), а глачањем се раде мање калупасте секире (сл. 41. 3–11). На овом насељу рађени су и стругачи (сл. 36. 14).

На насељима млађег и финалног неолита број и репертоар камених израђевина се знатно увећава. Почетком финалног неолита (на Равној коси), појављује се и нови технолошки поступак у обради камена – бушење, при изради једне секире–чекића (сл. 41. 27). Највећи број алатки рађених окресивањем на Поткућници (сл. 37. 1–37), Равној коси (сл. 38. 6–10), Препран (сл. 38. 1–5) је од беличастог рожнаца, данас у народу познатог као „*вилаина коси*”. Од овог камена се раде сечива, стругачи и изузетно бифацијално обрађена секира (сл. 38. 10). Значајну новину на овим насељима представља појава камених стрелица троугаоног или ромбичног пресека, од којих су неке бифацијално обрађене (сл. 37. 32–37). Поред стрелица, откривени су и камени шиљци (сл. 37. 28–31, сл. 38.5 и 8). Појава стрелица на насељима Полимља има карактер хронолошке одреднице (о чему ће бити речи).

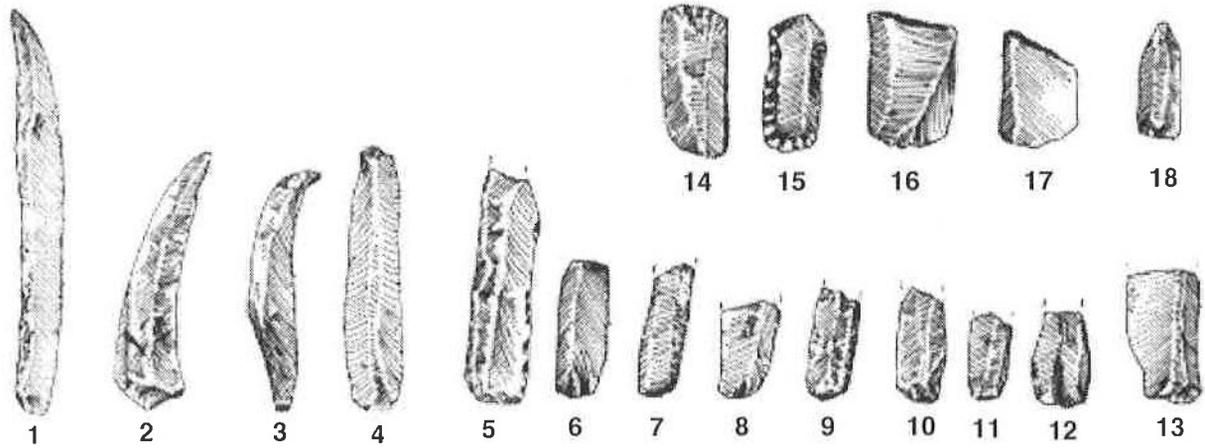
Од глачаног камена на насељима прибојског краја овог доба раде се калупасте и језичасте секире (сл. 41. 12–29). Намена једног броја ових секира је нејасна, будући да су рађене од лаког и меког камена, па се с тога њима нису могли обрађивати тврди материјали. Овакве секире су могле служити при глачању керамичких посуда или су имале неку другу, нама непознату намену (сл. 41. 17 и 24). Међу малобројне налазе ових насеља спадају и мање трапезоидне секире, длета и минијатурне секире (сл. 41.19, сл. 74. 5). Такође су на овим насељима ретке камене алатке за производњу дрвених и коштаних шиљака (сл. 41. 41–43).

На Беран кршу, током млађег и финалног неолита, број и репертоар камених алатки је различит по стамбеним хоризонтима.⁵¹ У старијем стратуму су то углавном ламеларни ножићи који понекад имају груб ретуш, стругачи на врху ламеле и шиљци (сл. 39. 1–9). У млађем стратуму, камена индустрија се осетно увећава. Окресивањем се раде различита сечива, стругачи, шиљци и, први пут, врхови за стреле (сл. 39. 10–39). Од глачаног камена све секире млађег периода припадају језичастом типу, а неки примерци

51 Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 52–63, Т. XLVI, 8; Т. L 8; Т. LIV, 7–14; Т. LVIII, 2, 6, 7; Т. LXI, 2–23; Т. LXIV, 2, 4–8 и Т. LXVIII, 4–10.

Сл. 39. Одбир окресаних кремених алашки са Бераи криша: 1 хоризонт Ia; 2 хоризонт Ib; 3–9 хоризонт Ic; 10–28 хоризонт IIa; 29–32 хоризонт IIb; 33–39 са ископавања из 1961. године, без документације

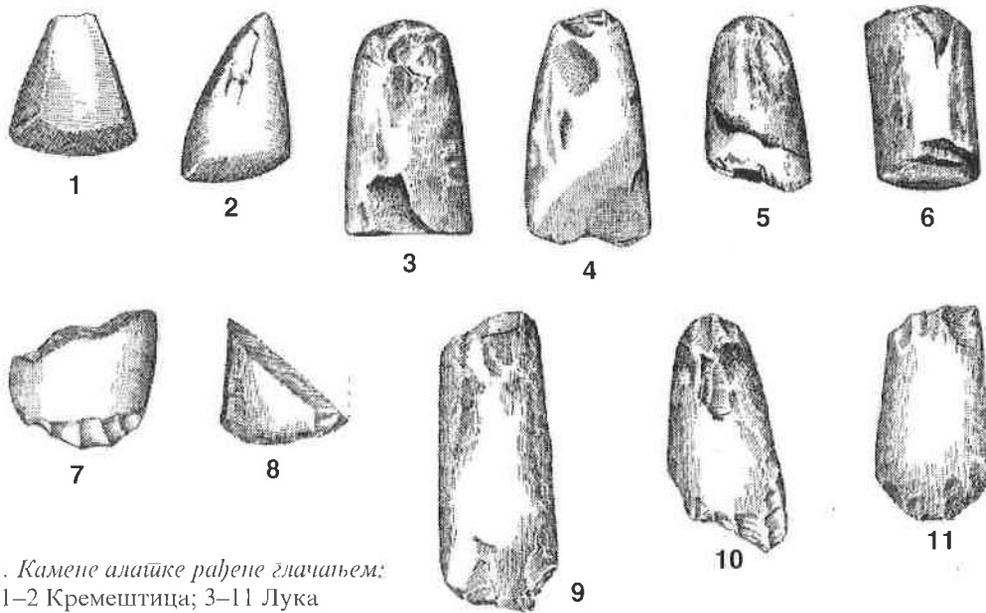

Сл. 40. Пљосна стијена, Камене алатице рађене окресивањем

су могли бити и у функцији длета (сл. 41. 30–33).

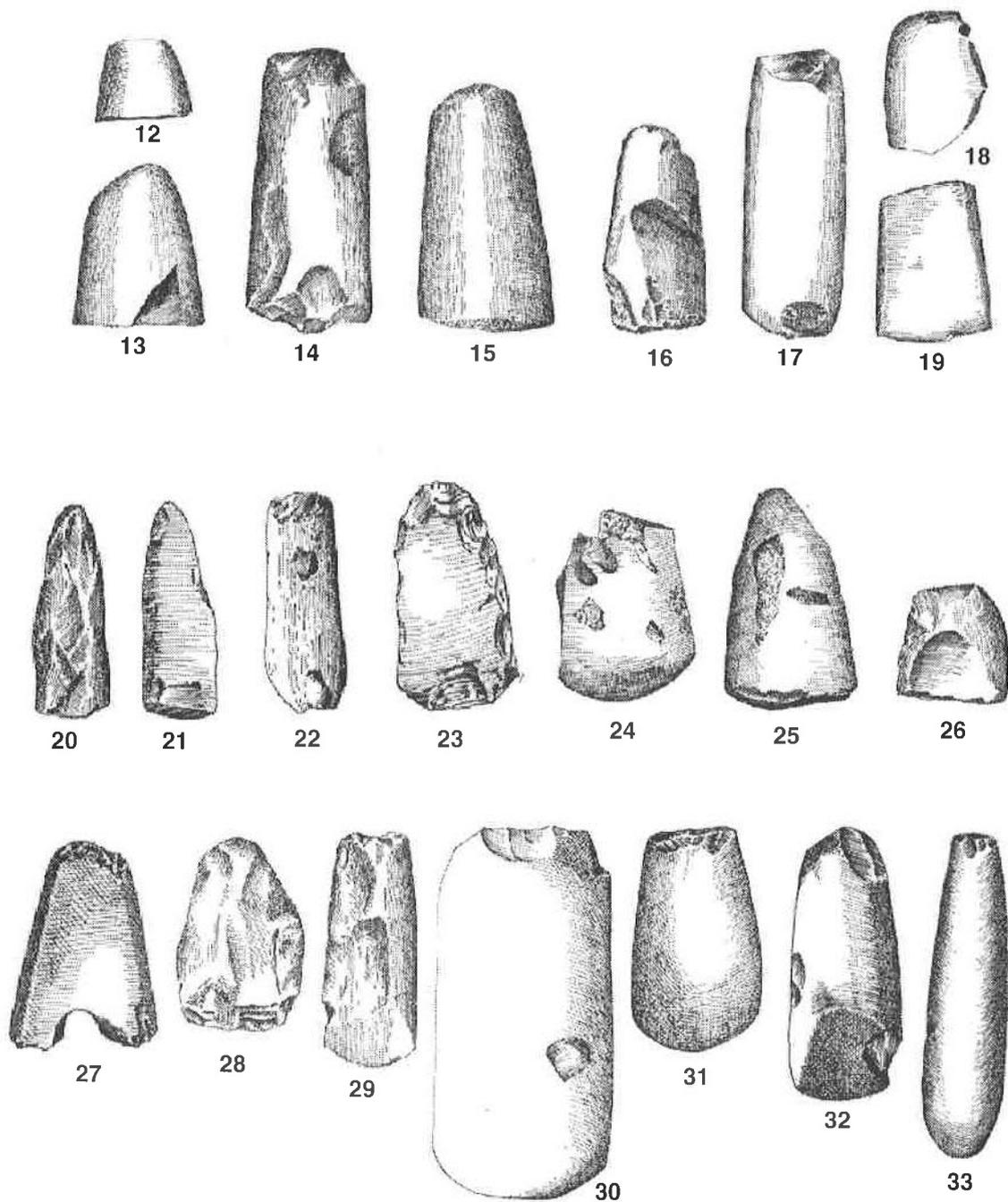
На Пљосној стијени камен је обрађиван са посебном пажњом, као уосталом кост и рог, па су камене израђевине са овог насе-

ља и бројне и разноврсне.⁵² Најчешћи производи рађени окресивањем су: краћа или дужа ламеларна сечива, ретуширана или без ретуша, стругачи и шиљци (сл. 40. 1–18). Глачањем се раде секире калупастог и јези-

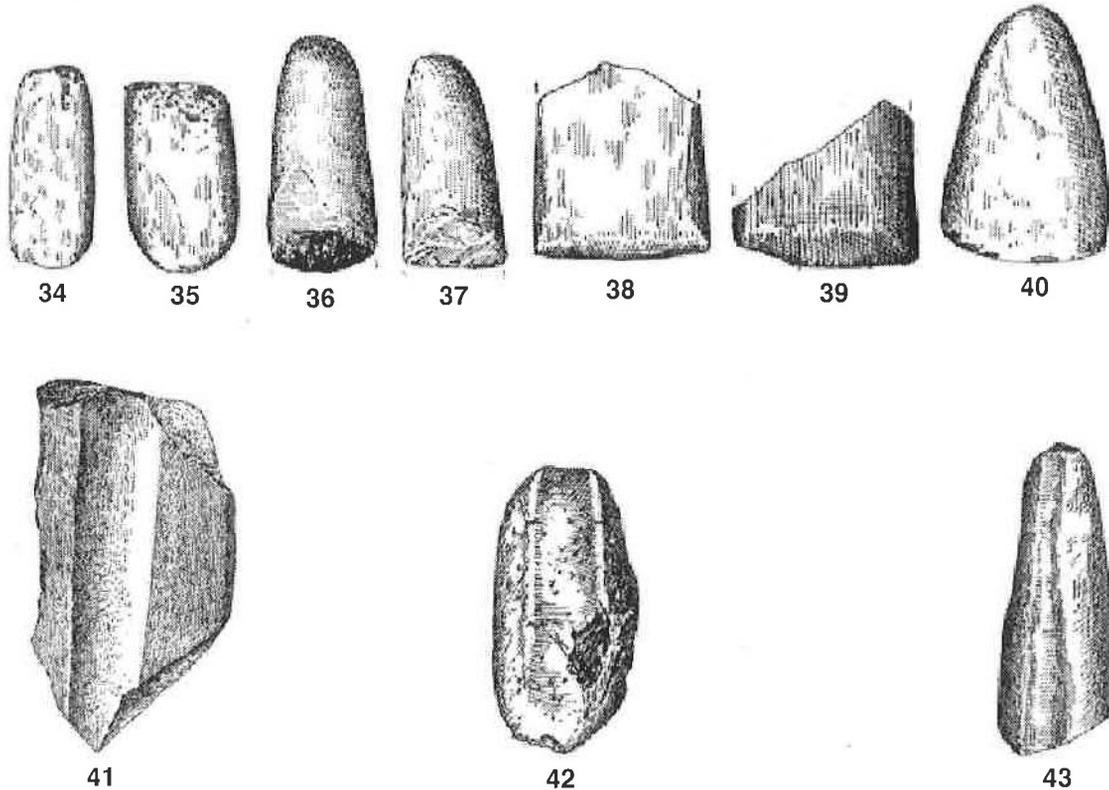

Сл. 41. Камене алатице рађене глачањем:
1–2 Крештица; 3–11 Лука

52 А. Јуришић, Заштитна ископавања у селу Радојињи, Пљосна стијена, *Старинар* н.с. IX–X, Београд, 1959, 108.

Сл. 41. Камене алатике рађене глачањем: 12–19 Поткућница; 20–27 Равна коса; 28–29 Препран; 30–33 Беран крш (стратум II)

Сл. 41. Камене алатке рађене глачањем: 34–40 Пљосна стијена; 41–43 алатке за израду коштаних шиљака (41 Поткућница, 42 Равна коса и 43 Пљосна стијена)

честога типа од различитих врста камена, најчешће магнезита (сл. 41. 34–40). Откривене су и мање трапезоидне секире (сл. 41. 38–39) и једна алатка од пешчара за израду коштаних шиљака (сл. 41. 43).

Предмети од кости и рога

Предмети од кости и рога на неолитским насељима Полимља нису бројни, па се хронолошки континуитет обраде ових сировина не може пратити. Поред ретких налаза

са Беран крша, углавном фрагментованих шила, за сада, једине алатке од кости и рога су пронађене на Пљосној стијени⁵³ и Челини.

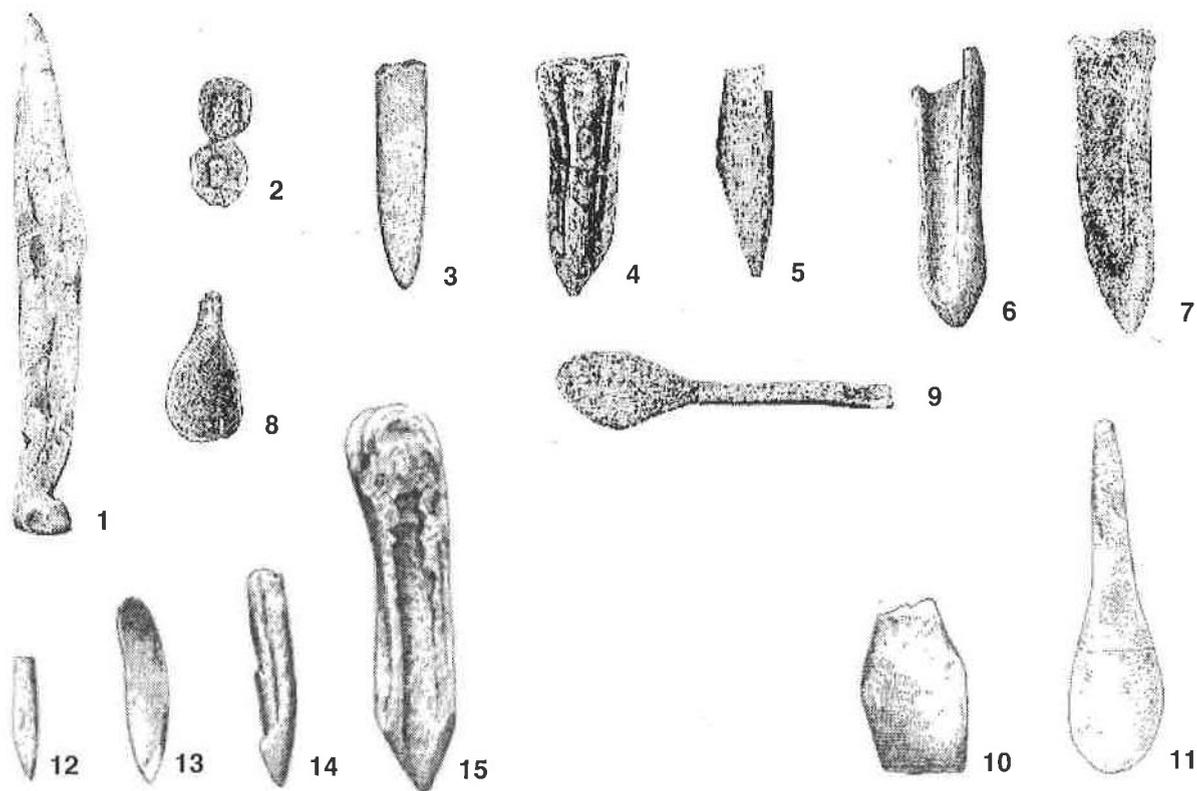
Алатке на Пљосној стијени су рађене од јелењег рога – стабла и врхова парожака, од рога говечета и делова других костију, углавном крупнијих преживара. Кост и рог на овим насељима су обрађивани цепањем, сечењем, бушењем, глачањем и полирањем. Уколико искључимо пољопривредне и рибарске алатке, о којима је било речи (сл. 31. 1–16, сл. 34. 6 и 16), видимо да су од ових си-

53 А. Јуришић, Заштитна ископавања у селу Радојињи, Пљосна стијена, *Старинар* н.с. IX–X, Београд, 1959, сл. 39–40.

ровина рађене различите кућне алатке, оружје и накит. Кућне алатке се користе за обраду тканина, коже и керамике или израду оруђа од других сировина. Из ове групе на Пљосној стијени су откривене: игле (сл. 33. 10–11), шила (округла и пљосната, сл. 34. 8–9), пробојци (сл. 42. 3–5), длета сл. 42. 6–7), гладалице и кашике (спатуле, сл. 42. 8–9).⁵⁴ У коштаном оружју спадају: бодези (сл. 42.1), пројектили и врхови за стреле (сл. 33. 8–10). Накит нам је са овог насеља познат преко једног налаза. У питању је део одевног пред-

мета, вероватно копча у облику осмице рађена подужим цепањем и сечењем (сл. 42. 2).

Сва општа запажања о алаткама од кости и рога изнета за налазе са Пљосне стијене, када су у питању коришћене сировине, примењене технике при њиховој преради и разврставање алатки по облицима и намени, истоветна су и за налазе са Челине. Новину у коштаном оружју са овог насеља, у групи оружја, чини налаз маља рађеног од стабла и јелењег рога, чија је ударна моћ на једној страни појачана уградњом минијатурне

Сл. 42. Ревершиоар израђених од кости и рога: 1–9 Пљосна стијена (1 бодез; 2 копча; 3–9 кућне алатке); 10–15 Челина

⁵⁴ За овај тип налаза А. Бачкалов сматра да је карактеристична за старији неолит, *види* А. Бачкалов, *Предмети од костију и рога у пренеолићу и неолићу Србије*, Београд, 1979, 38, Т. XLV, 17, 2. С обзиром на датовање Пљосне стијене и Челине, овај тип налаза мора имати дугу употребу.

секире или кременог језгра, а на другој уградњом мањих крених сечива (сл.31.16).У групи рибарских алатки, новину чини коштана кукица (сл.34.16). Појава врхова за стреле, или пак накита од кости и рога, на овом насељу није констатована.

На Поткућници, Равној коси и Пљосној стијени су нађене помоћне алатке за обраду кости и рога, односно алатке за израду шиљака – шила и пробојаца. Ове помоћне алатке су рађене од пешчара, и о њима је било речи (сл. 41. 41–43).

Предмети од печене земље

Предмети од печене земље су и најбројније израђевине на насељима првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља. За културно – хронолошка разматрања и анализу уметничко–стилских и духовних поимања, ови предмети имају прворазредну важност. Сви предмети од печене земље се могу поделити у две опште групе: а) *утилитарне* предмете и б) *културне* предмете.

VIII. УТИЛИТАРНИ ПРЕДМЕТИ

КЕРАМИКА

Најбројније утилитарне предмете од печене земље, поред већ помињаних тегова за рибарску мрежу и пршљенака, чине фрагменти и целе керамичке посуде различитих облика, намене и технологије производње. С обзиром на значај керамике за изучавање свих заједница које су предмет археолошких истраживања, овде ћемо јој посветити посебну пажњу, задржавајући при разматрању културно-хронолошки принцип. Више ћемо се бавити њеном технологијом производње и стиллом украшавања, а мање наменом и типологијом.

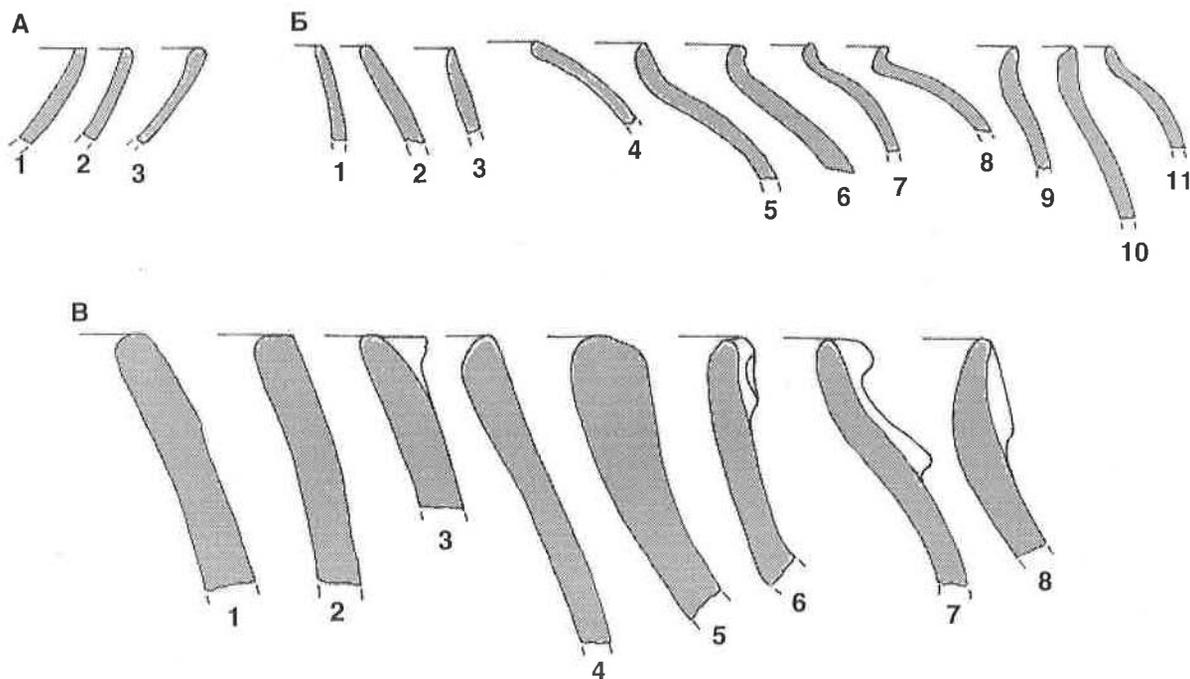
Облици и технологија израде

На *Кремештици* сви фрагменти керамике су јако уситњени због чега и није састављен ниједан цео суд, па су по аналогизијма изведене графичке реконструкције њихових облика.⁵⁵ Сва керамика с овог насеља је подељена на грубу и фину, од чега

је прва група бројчано доминантнија. Груба керамика има дебеле зидове рађене од глине мешане са плевом. Зидови на прелому имају недовољно печено црно језгро и танке премазе на унутрашњој и спољној страни, који могу бити пригличани или огрубљени. Посуде су печене применом оксидационог и редукционог печења, па им боје варирају у нијансама тамно мрке, црвенкасте до жућкасте. Основни облик ових посуда чини лоптасти суд, крушколики лонци, полусферичне и конусне зделе (сл. 43. А–В 1–8, Т. I.). Фина, монохромна керамика се ради од пречишћене глине с мањим примесама песка, тањих је зидова али је, као и груба, недовољно печена. Спољне површине ових посуда су обично углачане, а боје варирају у различитим нијансама мрке и црвене. У овој фактури се раде дубљи лонци и благо профилисане зделе на вишој прстенастој стопи (сл. 43. Б 1; 9–11, В–4; Т. I. 4,8–9).

На *Луци* је керамика подељена на грубу, обичну и фину. Груба керамика је рађена од недовољно пречишћене земље мешане са зрнцима песка или мањим каменчићима,

⁵⁵ Ч. Марковић, *Неолиит Црне Горе*, Београд, 1985, 51–53, Т. XXXI–XLIV.

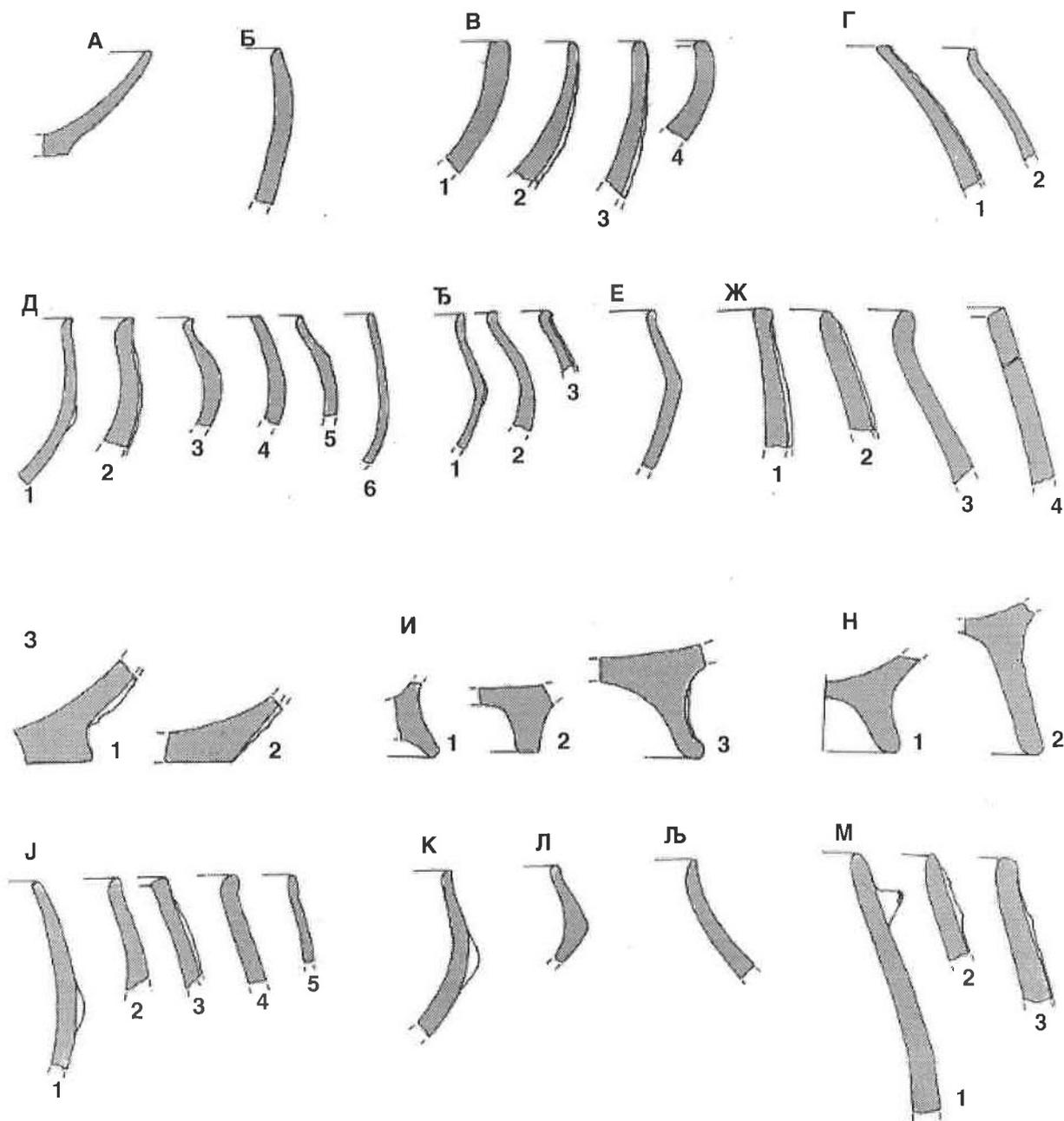
Сл. 43. Кремештица, *Облици керамичких посуда*: А. конусне зделе; Б. лоптасти судови; В. лонци и питоси

дебљих је зидова и недовољно печена, што јој даје разнобојан прелом. Најчешћу форму ових посуда чине лоптасти и полулоптасти судови и полулоптасте зделе (сл. 44 В 2, 3; Г 1, 2; Д 2, Ђ 3; Ж 1–2; Ј–3; Т. II. 1–5, 8, 9, 12, 15). На овом насељу се ређе ради обична и фина керамика (сл. 44 А; Б; В 1, 4; Д 1, 3–6; Ђ 1, 2; Ж 3–4; Т. II. 6–7, 10–11, 13–14, 16). Углавном су у питању зделе и пехари на прстенастој стопи. Зидови ових посуда су брижљиво обрађени тањим глачаним премазом без сјаја, у нијансама тамно мрке и црвене боје. Обична керамика је без декорације.

Винчански културни стратум на Луци је издвојен, између осталог, и на основу fine – црно глачане керамике. Она је рађена од finely пречишћене глине и добро је печена, а најчешћи облик су зделе различитих профилација. У основи зделе су полулоптасте, би-

конусне или са заобљеним профилем (сл. 44. Ј–Љ; Т. III. 17, 19). Све зделе имају finely глачане превлаке, понекад и до виског сјаја и танке зидове. Неке зделе имају брадавичасте, хоризонтално бушене дршке или брадавичаста задебљања. Такође су рађене и посуде са масивнијим цилиндричним стопама (сл. 44. Н; Т. III. 18).

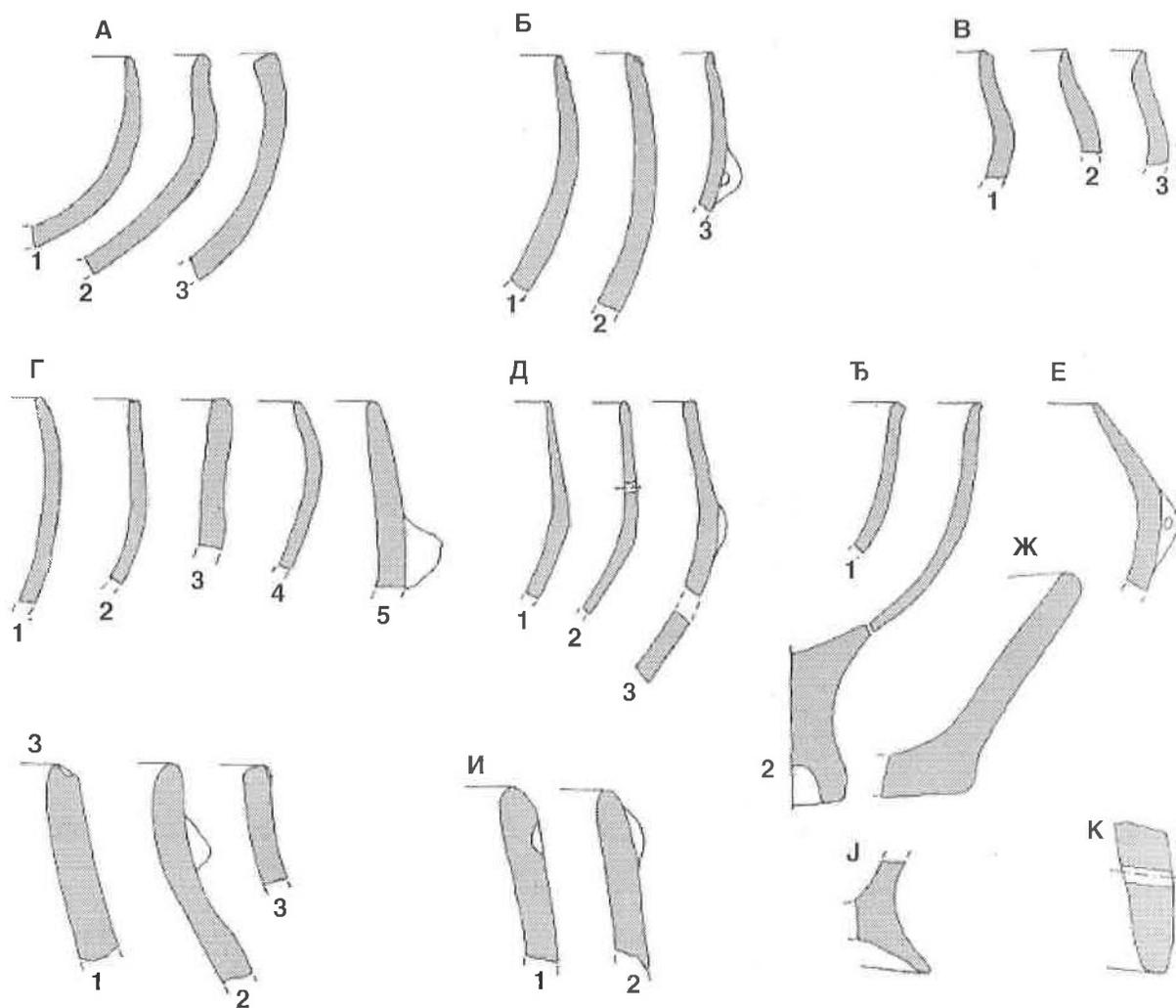
На *Пошћућници*, гледано у целини кроз оба стамбена хоризонта, у односу на претходна два насеља, керамичка продукција је разноврснија, како по технологији производње тако и по броју, облику и примењеним орнаменталним техникама. Од недовољно пречишћене земље раде се посуде за кување хране. То су лонци: заобљеног, конусног, крушколиког и бачвастог рецепијента (сл. 45. 3-И; сл. 46. Ђ; Т. 1–3). Грубе израде су и поједине биконусне зделе, као и велики плитки судови широког отвора и равног дна

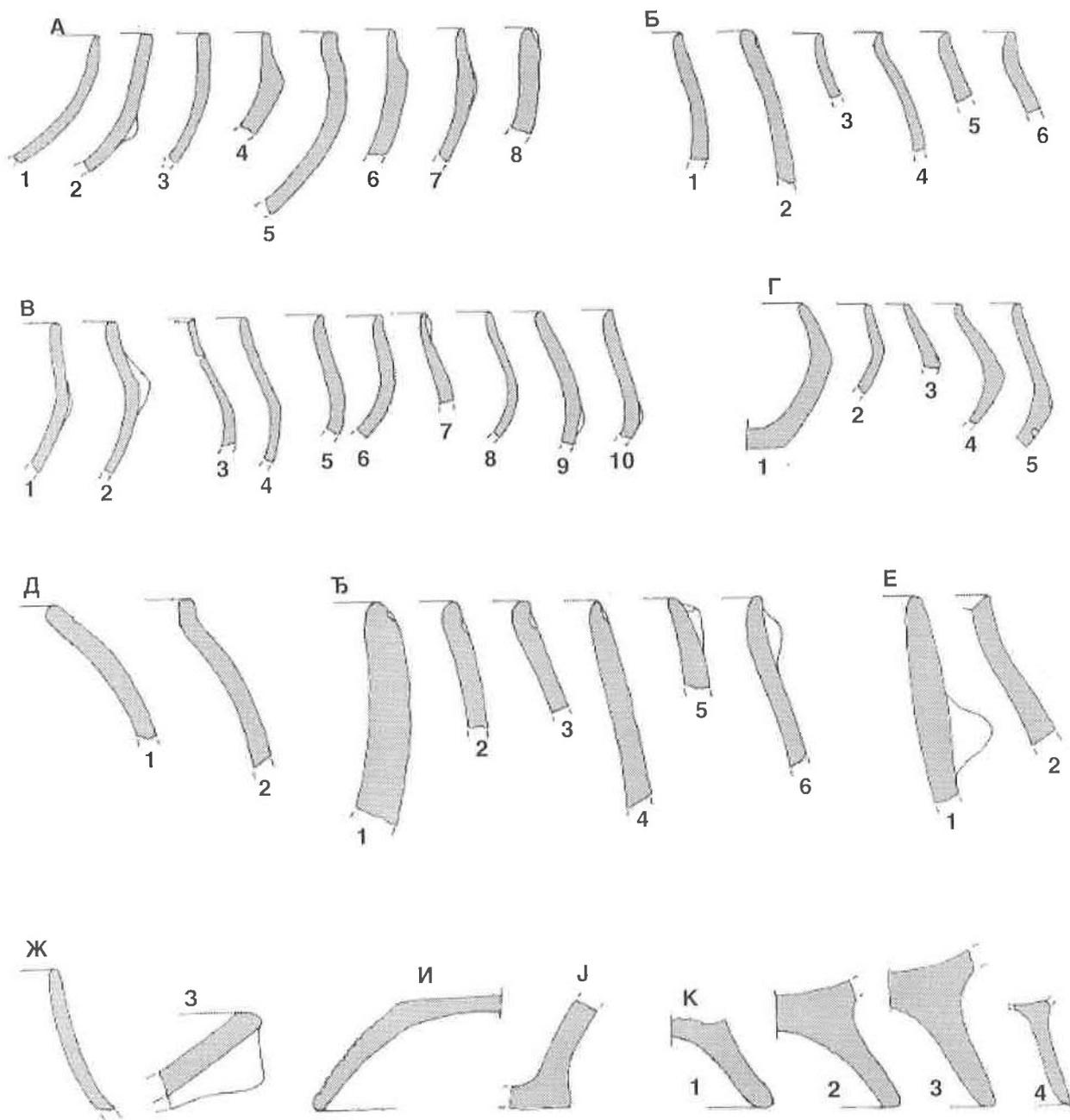
Сл. 44. Лука (старији хоризонт – Лука I), *Облици керамичких судова*: А–Е. зделе; Ж. лонци и питоси; З. дна; И стопе; (млађи хоризонт – Лука II), Ј–Л. зделе; Љ. амфора; М. лонци; Н. стопе

слични црепуљи (сл. 45. 51, Ж). Судови за складиштење хране – питоси су рађени у грубој и обичној фактури (сл. 46. Е). На овом насељу су откривене и фрагментоване земљане цециљке (сл. 45.-К; Т. IV. 12–13). У финој фактури се раде црнополирани пехари на масивној, шупљој, цилиндричној стопи (сл. 45. Б1, 2; Т.V.13, 14). У овој фактури су, такође, произвођене и разнообразне зде-

ле. Доминирајући тип представљају зделе са заобљеним рецепијентом и краћим цилиндричним вратом (сл. 45. В; Д; сл. 46.В 1–5; Т.IV. 2,7,9; Т.V. 8, 9), потом биконусне (сл.45. Е; сл.46. Г; Т.IV. 8, 10; Т.V. 4), полулоптасте (сл. 45 А, сл. 46 А; Т.IV. 3) и зделе са унутра повијеним ободом (сл. 46. В 8, 9; Т.V. 10).

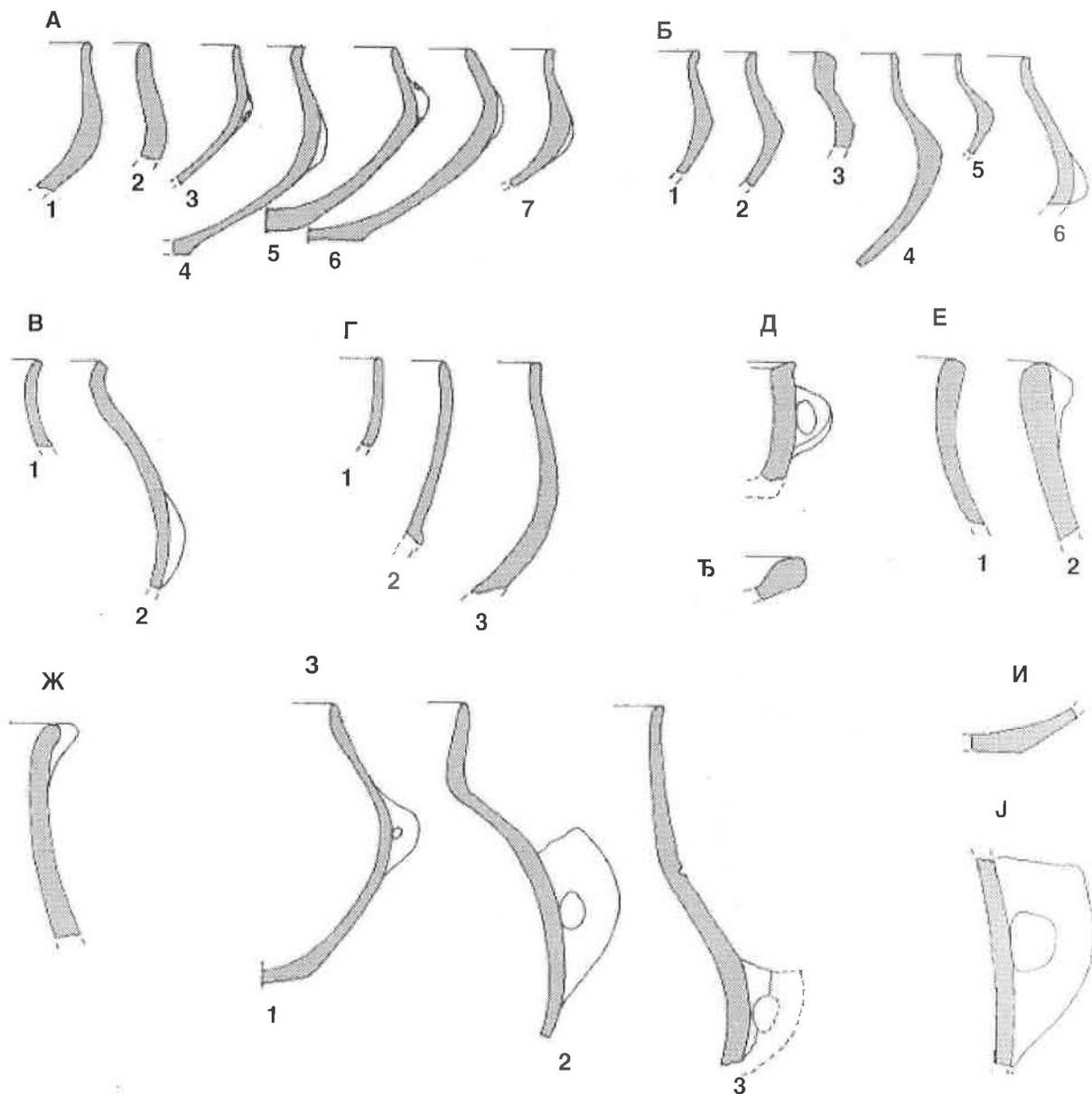
Сл. 45. Поткућница (старији хоризонт – Поткућница I), Облици керамичких судова; А–Е, зделе; Ж, црепуља; З–И, лонци; Ј–К, стопе

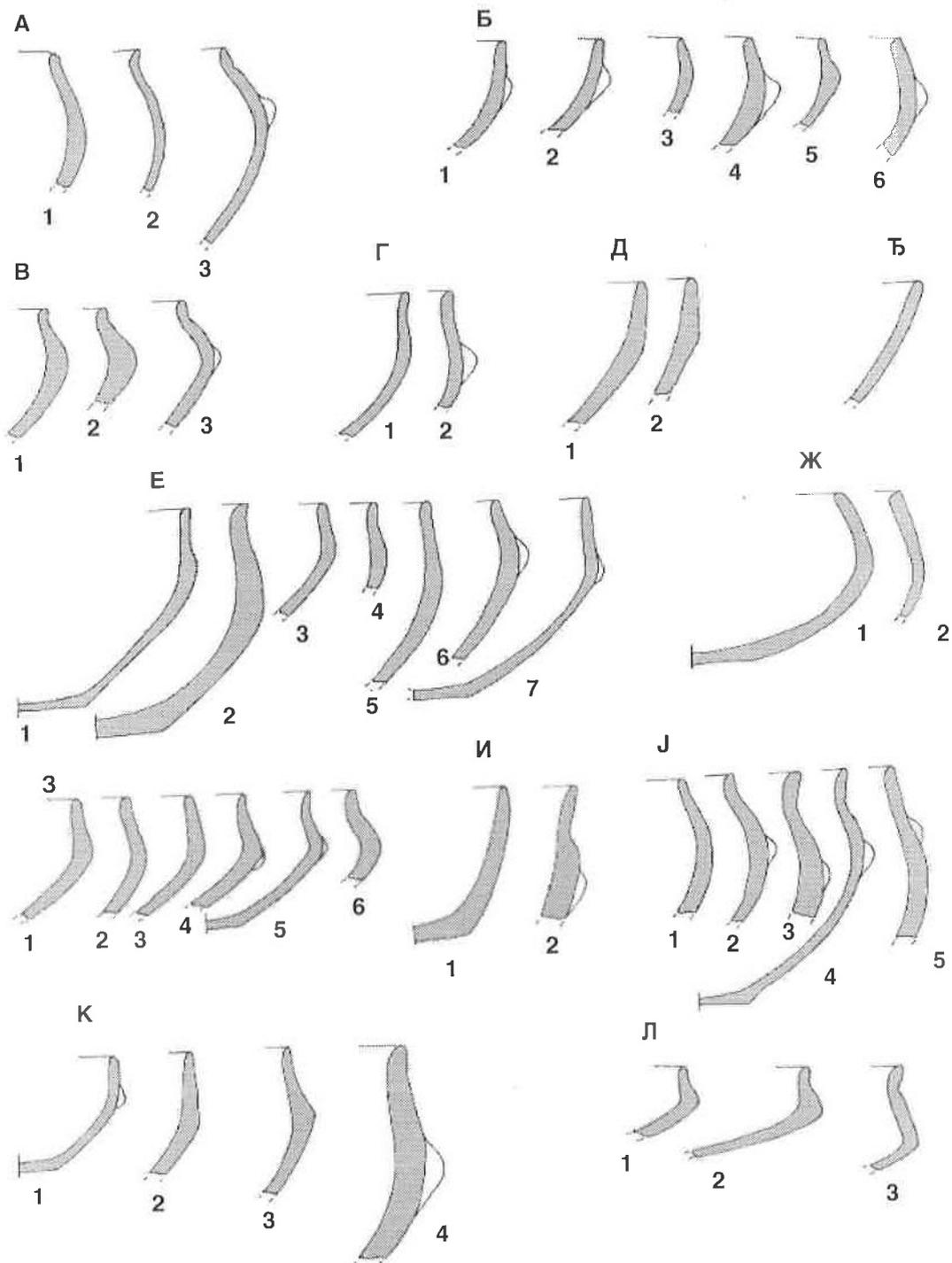
Сл. 46. Поткућница (млађи хоризонт – Поткућница II), Облици керамичких посуда: А–Д. зделе; Ђ. лонци; Е. питоси; Ж. амфоре; З. тањир; И. поклопац; Ј. дно; К. стопе

На *Равној коси* неолитска керамичка продукција је по технологији израде, и делимично начину декорисања, подударна с Поткућницом. Извесне разлике се очитују у формама. Новину представљају тањери са

задебљалим ободом (сл. 47. Ђ.), плитке посуде са окомитим зидовима и две дршке (сл. 47 Д; Т. VI 3) и пехари са три дршке на рамену (сл. 47.З; Т. VI 2).

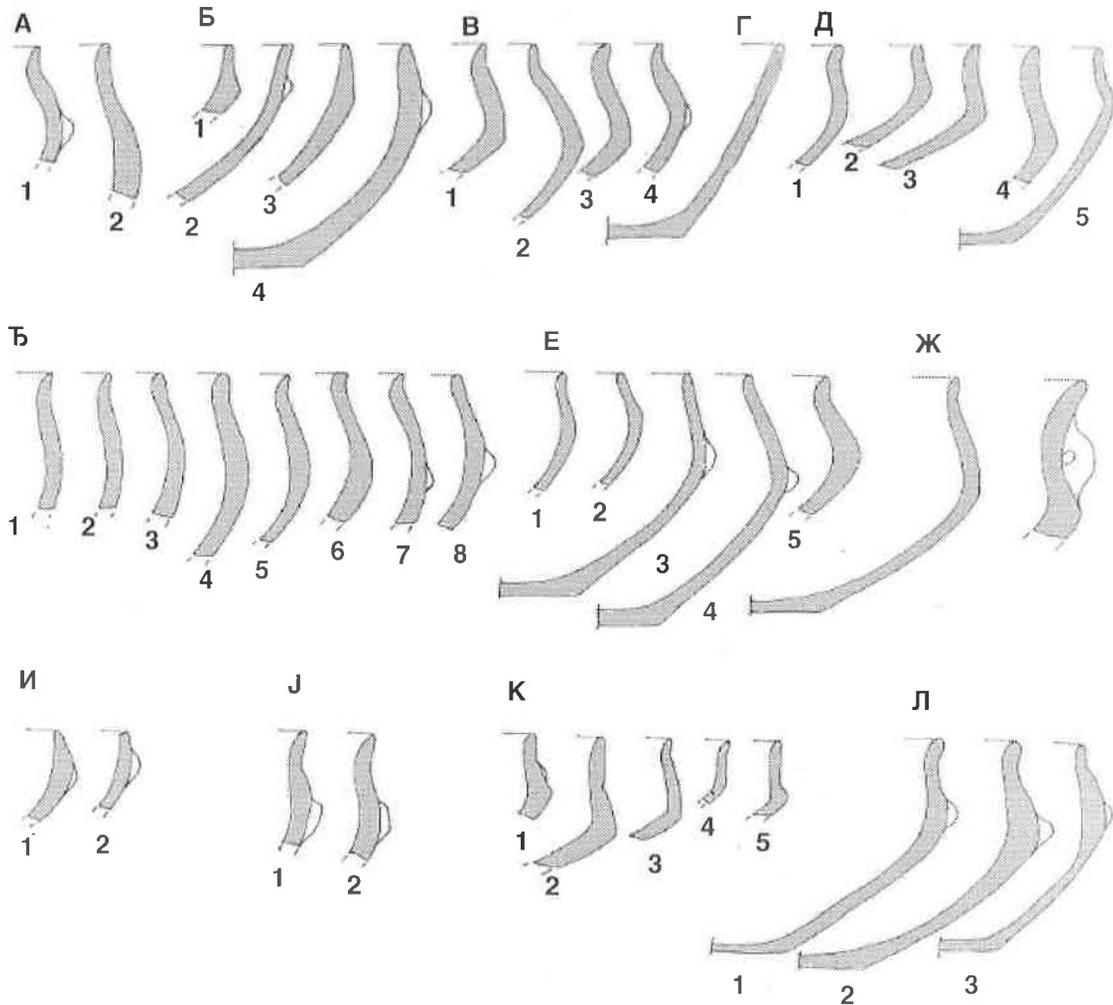
Сл. 47. Равна коса, *Облици керамичких судова*: А–Г, зделе; Д, плитки суд; Ђ, тањир; Е, лошици; Ж, амфора; З, пехари; И, дно; Ј, дршка

Сл. 48. Беран криш (старији стратум), *Облици керамичких судова:* А–Ж. хоризонти Ia–b; З–Л. хоризонти Ic–d

На *Беран крш* Ч. Марковић је јасно издвојио поједине типове керамичких посуда по стамбеним хоризонтима, разматрајући технологију њихове израде и начин декорисања.⁵⁶ У целини гледано, најбројније про-

изводе керамичке продукције чине зделе, а разнородност ових производа не дозвољава већа уопштавања. Такође, гледано у целини, грубе посуде су намењене за термичку обраду и складиштење хране и раде се од земље

Сл. 49. Беран крш (млађи стратум), *Облици керамичких судова*: А–Д, хоризонт Па; Ђ–З, хоризонт Иб; И–Л, хоризонт Ис (неолит)

56 Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, Т. XLVI–LXVI.

мешане са ситније или крупније дробљеним кречњаком. У стамбеном *хоризонту* Ia грубе посуде чине лонци. Фине посуде имају углачану превлаку, а по облицима су то дубоке биконусне зделе у више варијанти и конусне зделе (сл. 48 А, Б, Ж; Т. VII 1–5). Идући ка млађим хоризонтима, број варијанти појединих типова здела се увећава, а и декорисање постаје разнородније. Поред посуда (сл. 48. Ђ–Е; Т. VII 6–9), у стамбеном *хоризонту* Ib откривени су и различити култни предмети: просопоморфни поклопци, антропоморфне вазе и фигурине (сл. 73. 1–4). У *хоризонту* Ic, новину у грубој керамици чине лоптасти и крушколики лонци са задебљањима, а у финој биконусне зделе са заобљеном профилацијом и плитким или дубоким рецепијентом (сл. 48 З–Ј; Т. VIII 1–4). Од култних предмета у овом хоризонту откривени су фрагменти антропоморфне пластике (сл. 73. 5–6). У *хоризонту* Id процентуално се смањује број грубих посуда. Профилације финих биконусних здела су оштрије (сл. 48 К–Л; Т. VIII. 3–4) а неки примерци овог типа имају кратак левкаст врат (сл. 45 И 2; Т. VIII 7).

У млађем *стирајуму* Беран крша, *хоризонту* Ia, јавља се керамика рађена новим технолошким поступком. У питању је порозна, редуцијоно печена керамика, која је процентуално преовлађујућа, док су грубе и fine посуде ређе. Зделе се у овом хоризонту раде у седам варијанти од којих су најбројније плитке хемисферичне, потом плитке биконусне и дубоке биконусне профилације (сл. 49. А–Д; Т. IX 1–8). Порозна керамика нестаје у *хоризонту* Ib, када преовлађује фи-

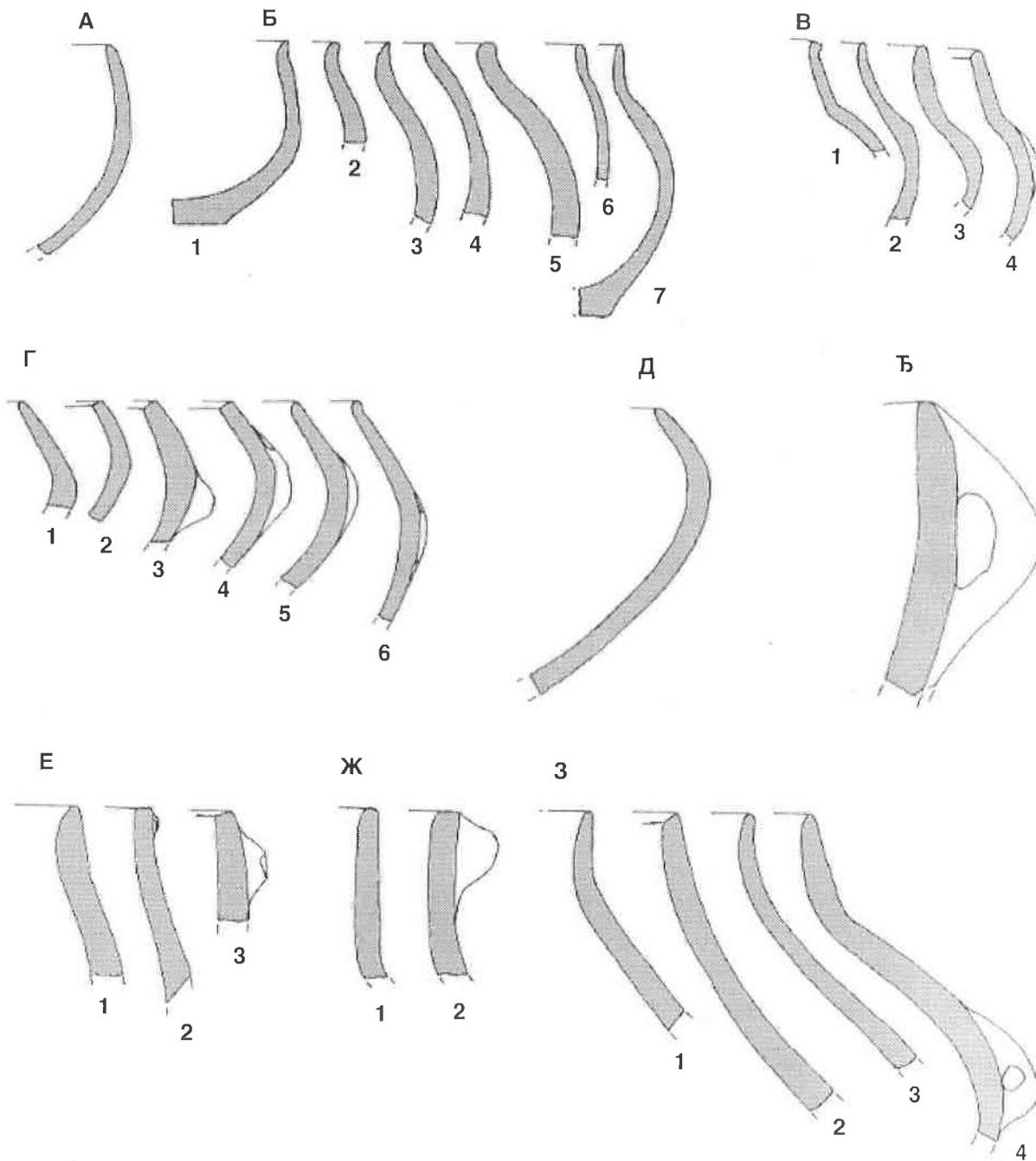
на. Углавном су то дубоке зделе – благо биконусне и оштро биконусне са левкастим вратом и биконусне са кратким цилиндричним вратом (сл. 49. Ђ–З; Т. X. 1–6).

Керамика из *хоризонта* Ic се хронолошки опредељује у енеолит (сл. 49. И–Л; Т. XI 1–6).

На *Прејрану* се по фактури керамика дели на фину, обичну и грубу. У fine производе се убрајају зделе и амфоре. Претходној припреми земље при изради обичних посуда није посвећивана већа пажња. У овој фактури се раде: питоси, лонци, неки типови амфора и ређе зделе. При изради грубих посуда земљи се додаје ситно дробљена керамика, песак, дробљени кречњак а понекад и кристаласти шкриљац, што посудама даје искричав прелом. На Прејрану је очито коришћење више глиништа са којих се експлоатише земља за израду керамичких посуда. И овде су зделе најбројније, и то оне са благо разгнутим ободом, цилиндричним вратом и заобљеним рецепијентом (сл.50. В Т XII. 3,4). Поред њих раде се и биконусне зделе (сл. 50. 9–10 Г; Т. XII. 9–11), те зделе са унутра повијеним ободом (сл.50. Д; Т. XII. 1) и зделе са конкавним вратом (сл. 50. В2; Т. XII. 7). Ретке су плитке и велике дубоке полулоптасте зделе (сл. 50. А, Ђ; Т. XII. 2, 8). У грубој фактури се углавном раде различити облици лонаца (сл. 50. Е–Ж) а у обичној амфоре и питоси (сл. 50. З).

На *Пљосној стијени*⁵⁷ неолитску керамику чине грубе и fine посуде. Грубе посуде су већих димензија и дебљих зидова, а земљи од којих су рађене је додаван песак или ситно дробљени камен. Fine посуде су процентуално бројније и припреми земље за

57 А. Јуришић, Загитна ископавања у селу Радојини, Пљосна стијена, *Стиритар* н.с. IX–X, Београд, 1959, 103–110, сл. 10, 12. У цитираном раду збирно је анализирана керамичка продукција која је хронолошки сврстана у три временска периода: касни неолит, прелазни период и метално доба. М. Зотовић прецизније издваја керамику раног гвозденог доба, види М. Зотовић, *Археолошки и етнички проблеми бронзаног и гвозденог доба Западне Србије*, Београд, 1985, 69–70. Предмет нашег интересовања је керамика финалног неолита.

Сл. 50. Препран, *Облици керамичких судова*: А–Т, зделе; Е–Ж, лопци; З, амфоре и штоси

њихову производњу поклања се већа пажња. Неке посуде су изузетно fine фактуре и полираних црних зидова. Најчешћи облик посуда на Пљосној стијени чине зделе које се у основи деле на дубоке и плитке, са прелазним формама. Профилација здела може бити у различитим варијантама. Најбројније су зделе с краћим или дужим цилиндричним вратом и заобљеним рецепијентом (Т.ХИИ. 5, 6, 9, 10). Присутне су и многобројне варијанте здела, у распону од дубоких форми до облика блиских таџиру. Профилације ових здела су углавном заобљене, с повијеним ободом (Т.ХИИ. 7, 8), конусне (Т.ХИИ. 2) или биконусне (Т.ХИИ. 1, 3). Ретке су зделе конусног рецепијента и конкавног врата, с разгранутим ободом (Т.ХИВ. 2), биконусне зделе издуженог горњег конуса (Т.ХИВ. 1) и зделе с ниским заобљеним раменом и разгранутим ободом (Т.ХИИ.4). Честу појаву на Пљосној стијени чине минијатурне посуде различитих профилација, најчешће крушколиких облика с мање или више издуженим вратом и понекад разгранутим ободом (Т.ХИВ 3–4, 7–8).

На преосталим насељима првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља керамички материјал је прикупљен при рекогносцирању, изузимајући Бандучко брдо и Челину.⁵⁸ Прикупљени материјал с насеља се углавном уклапа у изнету презентацију. Због начина добијања овог материјала, у овом раду нисмо му посветили посебну пажњу.

Из претходног излагања можемо извести неке опште закључке о *технологији* израде и *облицима* неолитских керамичких посуда у Полимљу. Изведени закључци, бар када је у питању начин производње, ни по чему полимске заједнице не издваја од хро-

нолошки и културно синхроних заједница суседних подручја. Извесне разлике се очигледно у детаљима форми и начину орнаментисања (о чему ће бити речи).

Можемо претпоставити да је сировина за израду неолитског керамичког посуђа у оквиру сваког насеља Полимља локалног порекла, експлоатисана на глиништима у њиховој ближој околини. За неке заједнице можемо и претпоставити та глиништа. Тако заједнице Поткућнице и Равне косе имају на располагању релативно дебеле наслаге глине у десној обали Поблаћнице, тик уз сама насеља. Заједнице Препрана су експлоатисале глину са више глиништа у околини, на што јасно указује разнородност састава и квалитет глине од које су посуде рађене. На вишеслојним насељима, с обзиром на њихово трајање (Беран крш), сасвим је и логично коришћење различитих глиништа током дугог периода њиховог постојања. До сада нису вршена картирања потенцијалних лежишта глине у близини истраживаних насеља, нити анализе земље од које су посуде рађене, па су изнета запажања о извориштима сировина општег и хипотетичног значења.

Технологија производње керамичких посуда првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља је у зависности од културно–хронолошке припадности, односно од достигнутог степена овладавања вештином производње. Разлике у технолошком поступку се огледају у различитом приступу при претходној припреми земље за керамичку производњу, затим у самом процесу производње, обради површина и начину печења. Разумљиво, технологија производње је у зависности и од функционалности посуда.

58 За Бандучко брдо, *види* нап. 10. и 29. Пробна ископавања на насељу Челина су вршена крајем 1995. године, у време када је овај рад био скоро спреман за штампу. Због недовршене обраде керамичког материјала са Челине, овде није ни коришћен, већ су представљени прелиминарни подаци о датовању, један број коштаних алатки и антропоморфна пластика.

У старијем неолиту (Кремештица) технологија производње керамичког посуђа је недовољно усавршена – грубим посудама се у процесу припреме земље додаје плева, док је пречишћена глина финих посуда са мањим примесама песка. Обе врсте посуда су недовољно печене применом оксидационог и редукционог поступка. Све посуде овог периода имају с обе стране зидова премазе од размућене глине. Само код мањег броја посуда овај премаз је са спољне стране углачан.

При производњи посуда средњег неолита Полимља (Лука) запажа се даљи еволутивни напредак и у свим фазама производње, све боље овладавање технолошким процесом. Отуда објашњавамо усложњавање и бројност радњи у производном процесу. У фази припреме земље за производњу грубих посуда сада се не додаје плева већ уситњени каменчићи и песак. Све су бројније посуде обичне и fine фактуре. Fine посуде имају брижљиво обрађене површине, ретко глачане до високог сјаја.

Крупне промене у млађем неолиту Полимља су јасно изражене и у технологији производње керамичког посуђа. И док се на Луци још увек у технолошком процесу и формама може пратити извесна еволутивна поступност, на преосталим насељима настале промене су изразите. У овом периоду се, све чешћом појавом посуда обичне фактуре јасније издвајају два технолошка поступка: а) онај примењен код производње грубих и б) онај при производњи финих посуда. Издвајање ова два технолошка поступка настаје као последица све израженије функционалне подвојености појединих форми посуда, због чега се у производном процесу појављује све већи број радњи. У процесу припреме земље за производњу грубих посуда намењених за термичку обраду хране (лонци и црепуље) најчешће се додаје ситно дробљени камен. Зидови ових посуда су дебљи, а дробљени камен припомаже бржем

загревању и дужем задржавању топлоте. Ретко се у грубој фактури раде неки облици посуда за складиштење хране, питоси и веће биконусне зделе с Поткућнице, и лоптасти судови са Беран крша (хоризонт Ia).

Настале промене у керамографији млађег неолита Полимља су посебно изражене код посуда обичне и fine фактуре. Промене се очитују у свим технолошким радњама: претходној припреми земље, обради површине зидова, технологији печења и бројним варијантама облика. У процесу припреме земље глина се добро пречисти, што омогућује обликовање посуда с врло танким зидовима. Зидови се у доради глачају, често до високог сјаја, због чега посуде имају полиране површине. Дебљина зидова и бројност варијанти облика су у зависности од намене, а то пак указује на развијену скалу применљивости овог посуђа. Преобладавајућа црних посуда указује на преовладавајућу примену редукционог начина печења, док је оксидационо печење чешће примењивано при изради грубих посуда.

У финалном неолиту Полимља, уколико се изузме хоризонт IIa на Беран кршу, при изради керамичког посуђа, не постоје битне технолошке измене у односу на претходни период. На Беран кршу се за кратко појављује порозна редукционо печена керамика, која већ у наредној фази нестаје, и која се не појављује на другим насељима. Експериментисање при производњи керамичких посуда овог периода је, чини се, све чешће. Тако се сада у процесу претходне припреме земље за израду грубих посуда глини додаје: дробљена керамика, песак, дробљени кречњак, шкриљац и др. При печењу се примењују све сложенији поступци. Редукционо печене посуде понекад добијају танак премаз који се потом оксидационо пече и глача до високо црвенкастог сјаја (Челина).

Као што се технолошки поступак у производњи керамичких посуда Полимља,

почев од старијег ка финалном неолиту, усавршава применом све већег броја све сложенијих радњи, тако се са развојем неолита све више разгранана функционална спецификација, а тиме и разнородност њихових форми. Једноставне лоптасте, крушколике, полусферичне и конусне форме старијег и средњег неолита са Кремештице и Луке (сл.43-44. А-И) смењују многобројне варијанте заобљених и биконусних профилација са насеља млађег и финалног неолита (сл.44.Ј-Н; 45-50). Рашчлањеност посуда на поједине делове чини њихове форме све сложенијим и с већим бројем варијанти основних типова.

У претходном поглављу смо само илустративно презентовали карактеристичне облике поштујући културно-хронолошки принцип. Недовољна истраженост неолитских заједница Полимља има за последицу непознавање континуитета насељавања кроз све фазе његовог развоја, што онемогућује детаљнију типолошку и статистичку обраду керамике. Због поменутог разлога нисмо у могућности да на овом степену истражености континуирано пратимо настанак, развој и нестанак појединих форми и њихових варијанти. Уз то за овакву анализу потребно је много више простора.

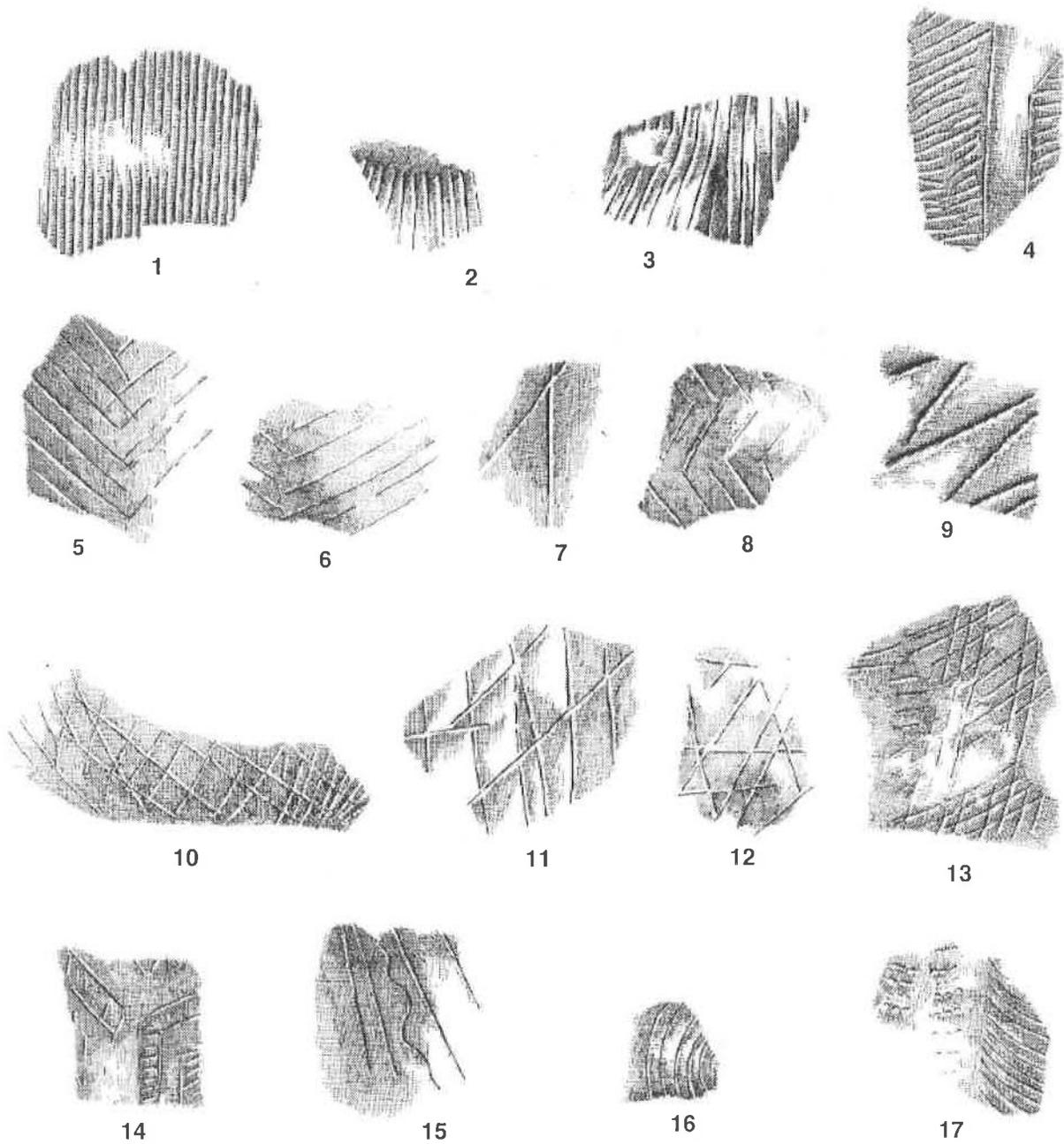
Орнаменталне технике и стил украшавања

Поред облика, орнаменталне технике и стил украшавања керамичких и других производа су најважнији извори на основу којих праисторичари граде слику о давно несталим и анонимним народима, пре свега о њиховом распореду и етнокултурној припадности, контактима с другим заједницама, међусобним утицајима, трговини и миграцијама. Ова сазнања се заснивају на чињеници да све није могуће у сваком раздобљу људског развоја, због чега свака заједница, свака сукцесивна фаза на насељима и свака област имају свој особени стил. Јеф-

тина производња, лака ломљивост и честа замена разбијених посуда новим производима су основа за еволутивни развој керамичких форми и стила украшавања. Мотиви и стил украшавања су мерило естетских и уметничких поимања ових заједница, па према томе и израз њихове духовности.

Начин израде и стил украшавања керамичких производа првобитних земљорадничко-сточарских заједница Полимља је разнообразан и у зависности од њихове културно-хронолошке припадности. Учесталост декорисања појединих посуда је, пак, у зависности од њиховог типа, односно намењене. Општи је закључак да се с развојем неолита увећава и број примењених орнаменталних техника, а мотиви усложњавају и композиционо обогаћују. Управо због разнообразности, питања орнаментике и стила ћемо анализирати у оквиру културно-хронолошких целина.

Заједница старијег и средњег неолита Полимља припадају протостарчевачком и старчевачком културном кругу. Истакли смо већ да је општа одлика керамике на Кремештици производња грубих посуда и намењено огрубљивање површина. Од орнаменталних техника користе се: урезивање, пунктирање, *impresso*, барботин, жигосање и пластични украси. Ако се изузме намерно огрубљивање, онда је урезивање најчешће примењивана техника. Урезивањем се изводи линеарна орнаментика у облику снопова вертикалних линија, „рибље кости“, „цик-цак“, мрежастих мотива и шрафираних трака (сл. 51. 1-13). Поред праволинијских, присутни су и криволинијски мотиви (сл. 51. 15-16). Урезивање се понекад комбинује и с убодима (сл. 51. 17). *Impresso* орнаментике чине отисци нокта (сл. 52. 1), који се понекад распоређују у облику класа (сл. 52. 5-6). Некад се ови отисци комбинују с убодима (сл. 52. 13), или се посуде декоришу отисцима прстију (сл. 52. 7-8) и штипањем (сл. 52. 2-4). Барботин је настао наношењем слојева размућене глине по површини суда.

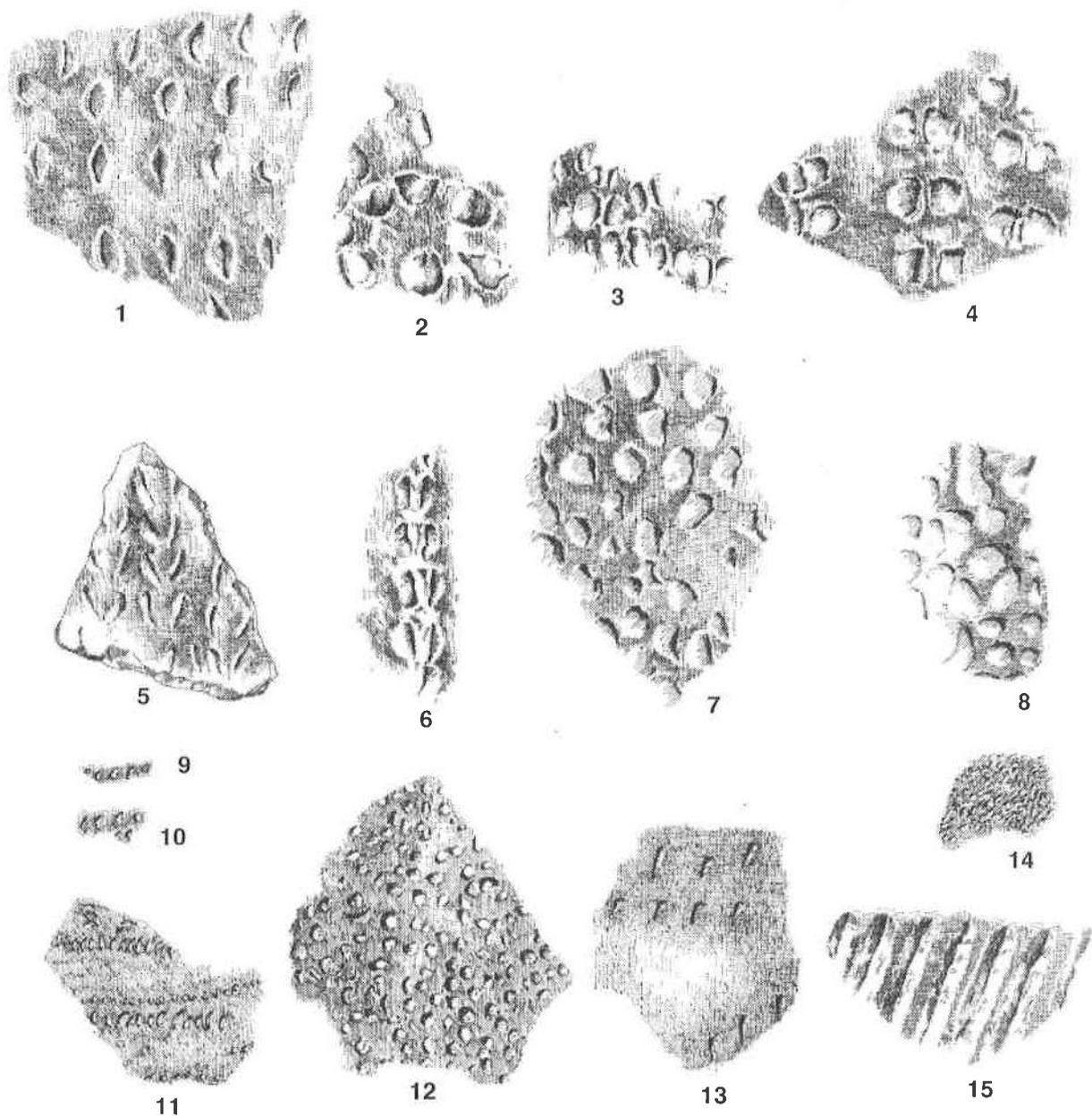

Сл. 51. Кремештица, *Линеарна орнаментика* рађена урезивањем

НЕОЛИТСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ПОЛИМЉА

Нанесени слој се потом уређује (канеловани барботин, сл. 53. 4,5), или задржава у првобитном неуређеном облику (прскани барботин, сл. 53. 6-8, 11). Пластичне траке на посу-

дама су хоризонталне и таласасте, обично с отисцима прста или удубљене неким инструментом (сл. 53. 1-4), а налепци су кружни, прстенасти, у облику брадавица или розета

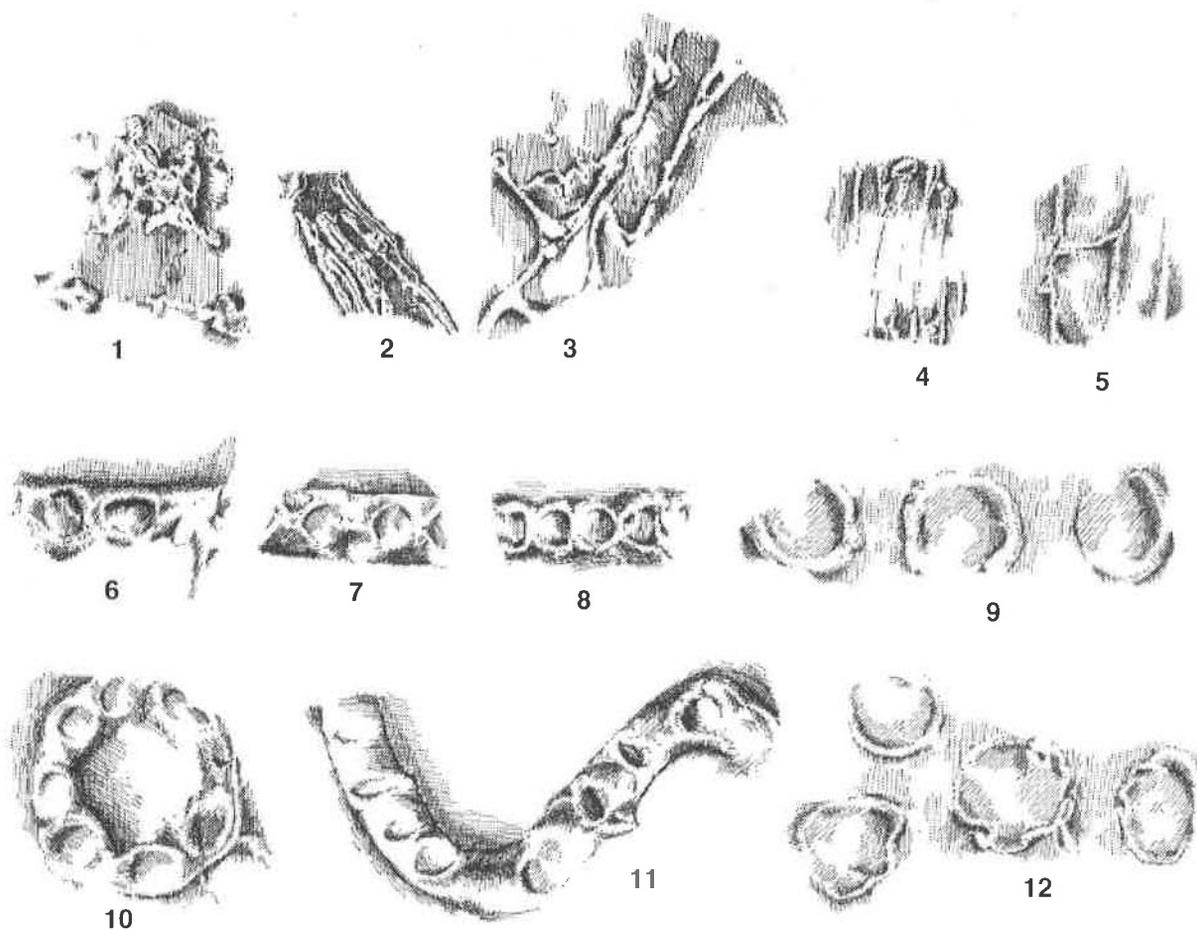

Сл. 52. Кремештица, *Орнаментални мотиви рађени impresso тџехником и убојима*

(сл.53. 9-10, 12). Жигосање је сасвим ретко примењена техника (сл. 52. 9,10, 12-14). Ч. Марковић⁵⁹ ово насеље сматра старчевачком културном манифестацијом са низом локалних особености, датујући га у Прото-старчево II (по Д. Срејовићу).

Сличне орнаменталне технике су заступљене и на Луци, али се њихов однос до некле разликује. Преодминирајућа техника

је барботин, при чему је канеловани (сл.54. 3-5) чешћи од прсканог (сл. 54. 2) и ради се у виду вертикалних задебљања. Барботине понекад попримају облик ребрастих канелура (сл. 54. 7,8). Фрагменти декорисани *impresso* техником представљају ретку појаву (сл. 54. 9). Такође, нису честе ни хоризонталне пластичне траке (сл. 55. 22-24). Ретку појаву чини и флекаста (*mottled Ware*) техника,

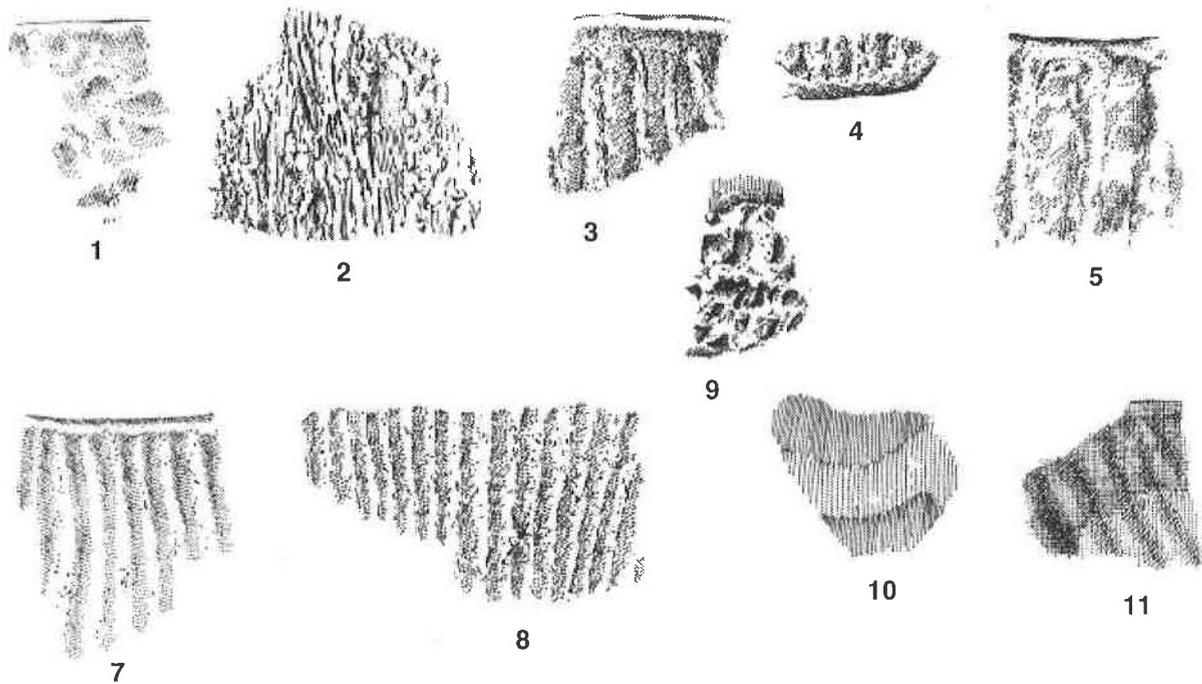
Сл. 53. Кремштитца, *Пластични орнаментални мотиви*: 1-5 барботин; 6-8 траке и 9-12 налепци

59 Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 70-71.

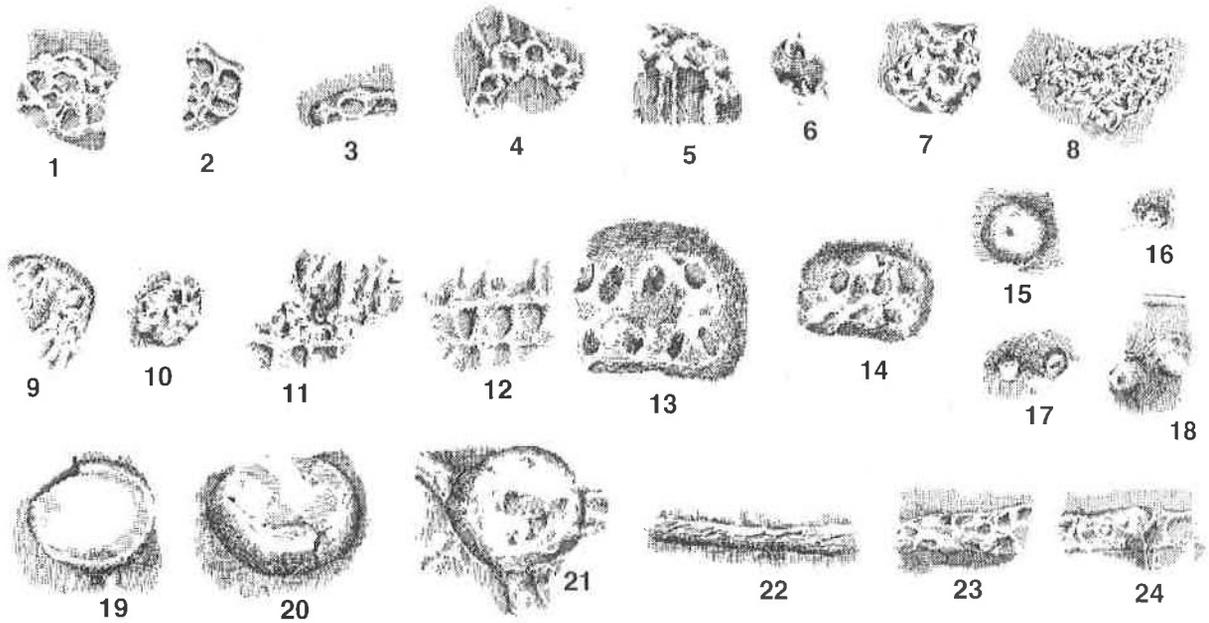
која се понекад комбинује са прсканим или канелованим барботином (сл. 54.10–11). Друга по заступљености техника на овом насељу је урезивање (сл. 56). Линеарни орнамент је организован у облику снопова вертикалних и косих линија (сл. 56.1–5), „цик-цак“ и мрежастог орнамента (сл. 56.12–13) и шрафираних лучних трака (сл. 56.14). Урезане линије су понекад грубе и дубоке (сл. 56.6–9) и ретко изведене на огрубљеној површини (сл. 56.10–11). Само на два фрагмента посведочено је постојање једноструке хоризонталне канелуре (сл. 56.15–16). Пластични налепци су релативно бројни (сл. 55): кружни (сл. 55.19–21), брадавичасти (сл. 55.15–18), елипсоидни са низом убода (сл. 55.13–14) и у облику розете (сл. 55.1–4). По одликама керамографије овај стамбени хоризонт с Луке припада старчевачком културном кругу с низом локалних

специфичности, и датује се са фазом Старчево III (по Д. Гарашанин).

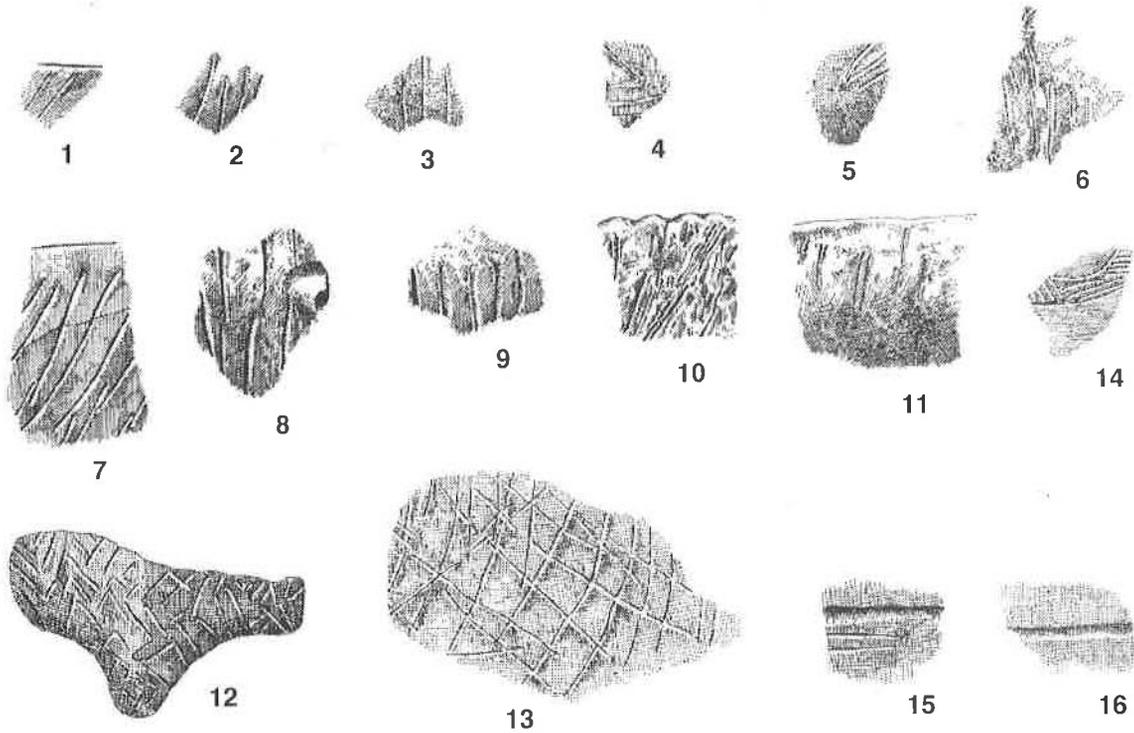
Млађи стамбени хоризонт с Луке се датује у сам почетак винчанске културе. И поред очите сличности евидентне су и разлике у керамографији између старијег и млађег слоја. У старијем хоризонту је бројнија груба керамика украшавана барботин техником различитим врстама пластичних налепака (сл. 54.1–8; сл. 55), у млађем барботине попримају облик ребрастих канелура а пластични налепци се скоро у потпуности губе (сл. 57.1–3). Облици грубих посуда старијег и млађег хоризонта су слични (сл. 44.Ж, М). У финој керамици млађег хоризонта скоро у потпуности нестају полулоптасте посуде док се еволутивно даље развијају биконусне и зделе заобљене профилације (сл. 44.Ј–Љ). Сличност такође постоји у начину израде прстенастих и

Сл. 54. Лука (старији хоризонт), *Одбир моштва са керамичких судова декорисаних*: 1–8 барботин; 9 impresso; 10–11 флекастом (mottled Ware) техником

Сл. 55. Лука (старији хоризонт), *Пластични орнаментални мотиви*: 1-21 налепци; 22-24 траке

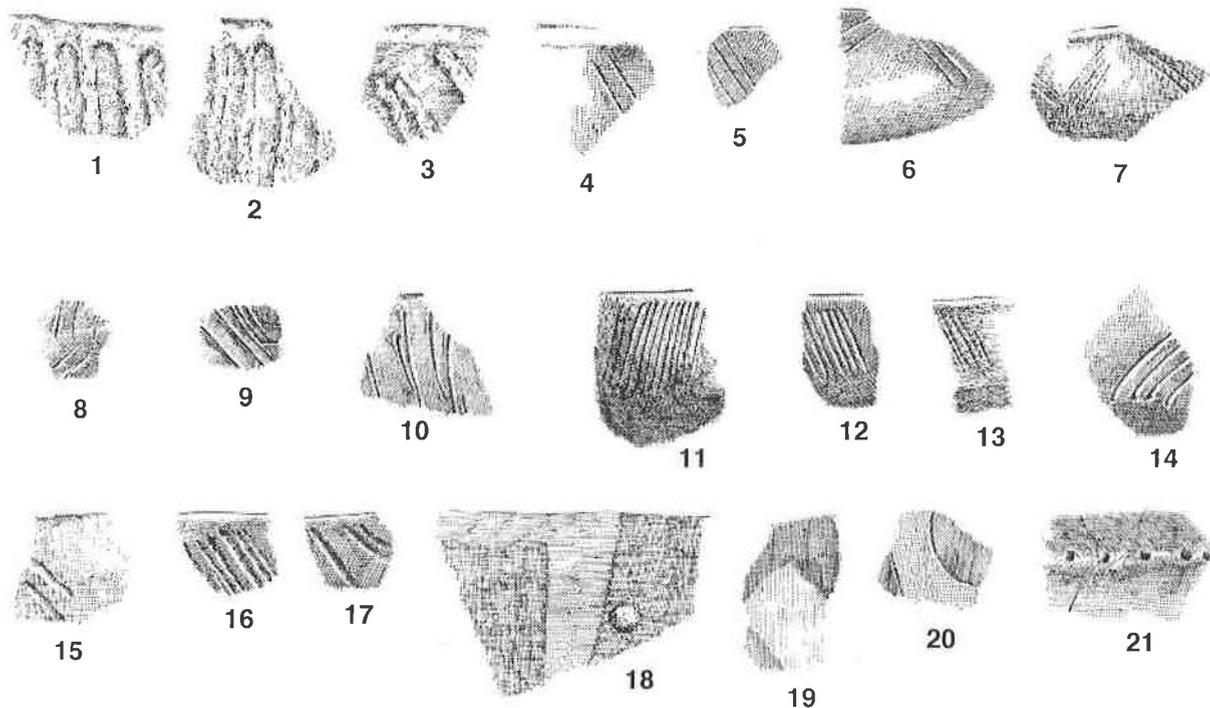

Сл. 56. Лука (старији хоризонт), *Линерна орнаментика*: 1-14 рађена урезивањем; 15-16 канеловањем

цилиндричних стопа оба хоризонта (сл. 44. И, Н). Сличност такође постоји у примени флекасте (mottled Ware) технике украшавања (сл. 54. 10–12; сл. 57. 18–20). Стил линеарне орнаментике ова два хоризонта се поред извесне сличности разликује (сл. 56. 1–16; сл. 57. 4–17), пре свега по чешће примењиваном урезивању у старијем и жлебљењу у млађем хоризонту. Ова орнаментика се разликује и по начину организовања. По технологији израде у млађем хоризонту се запажа знатан напредак. Ретке црно-глачане посуде старијег хоризонта постају бројчано водеће у млађем хоризонту. Све ово указује да се у тумачењу керамографије Луке не може примењивати поједностављена шема о њеном еволутивном или пак развоју под страним утицајем. Чини се да је на Луци присутна комбинација ова два елемента. У старијем хоризонту су зачети

елементи (црно глачање и жље-бљење, биконусни облици) који ће у млађем хоризонту под утицајем импулса са стране доживети убрзан развој.

На Беран кршу, у хоризонту Ia, од орнаменталних техника присутне су: урезивања, пунктирања, отисци прстију, жлебљење, овални убоди, брадавичасти налепци и комбинација ових техника (сл. 58), мада је највећи број посуда неукрашен. Комбинацијом урезивања и пунктирања украшава се квалитетније рађено посуђе лоптастог рецепијента. Урезане траке су распоређене у различитим правцима, при чему се неке сучељавају градећи оштар угао. Траке су испуњене пунктирањем (сл. 58.7.). Урезивањем се раде троугаони мотиви и криволинијски орнамент у облику трака (сл. 58. 1, 2). Криволинијски орнаменти и жлебљење (сл. 58.1 и 3) у овом хоризонту представљају

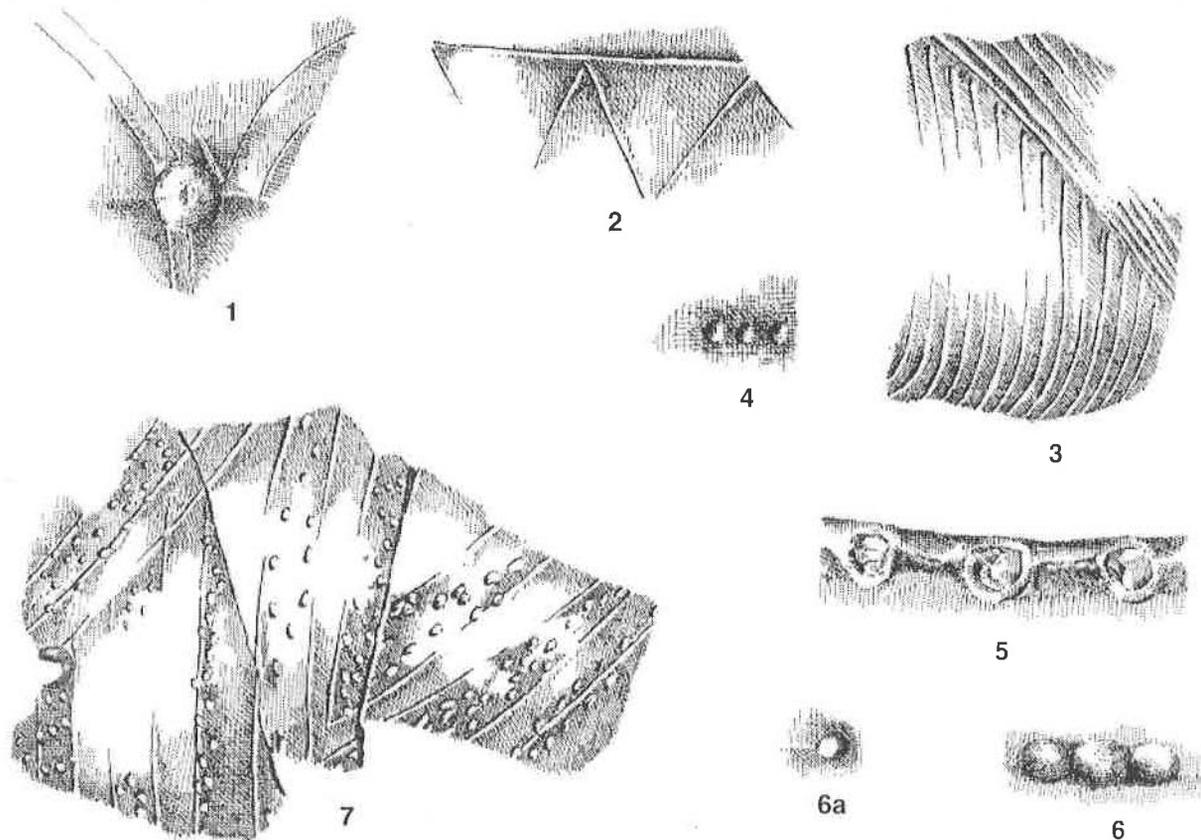
Сл. 57. Лука (млађи хоризонт), Примери орнаментисања керамичких судова: 1–3 барботин; 4–10 урезивање; 11–17 жлебљење; 18–20 флекаста (mottled Ware) орнаментика; 21 пунктирање

ретку појаву. Ч. Марковић их сматра страном појавом.⁶⁰ Аплицирањем се раде украси у виду хоризонталних пластичних трака (сл. 58. 5), брадавичастих налепака, који могу бити појединачни или по три у групи (сл. 55. 6). Ови орнаменти, као и мањи кружни убоди (сл. 58. 4), углавном се јављају на посудама грубе израде.

У хоризонту Ib насеља на Беран кршу, елементи класичне тордошке манифестације постају бројнији. Тако се у овој фази, истина ретко, срећу вертикалне канелуре (сл. 59.4),

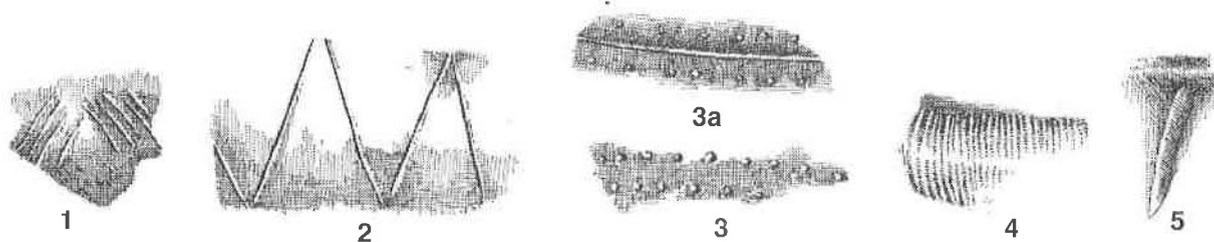
жлебљењем се ради „дик-цак“ орнамент (сл. 59.2), пунктирањем низови убода који понекад прате урезану линију (сл. 59.3 и 3а), а урезивањем вишеструких „дик-цак“ орнаменти (сл. 59.1). Стамбени хоризонт Ia и Ib насеља на Беран кршу илуструју две етапе развоја старије фазе млађег неолита Полимља.

Стамбени хоризонти Ic и Id на Беран кршу илуструју нову фазу развоја неолита Полимља, паралелну млађој тордошкој фази винчанске културе на матичном подручју.

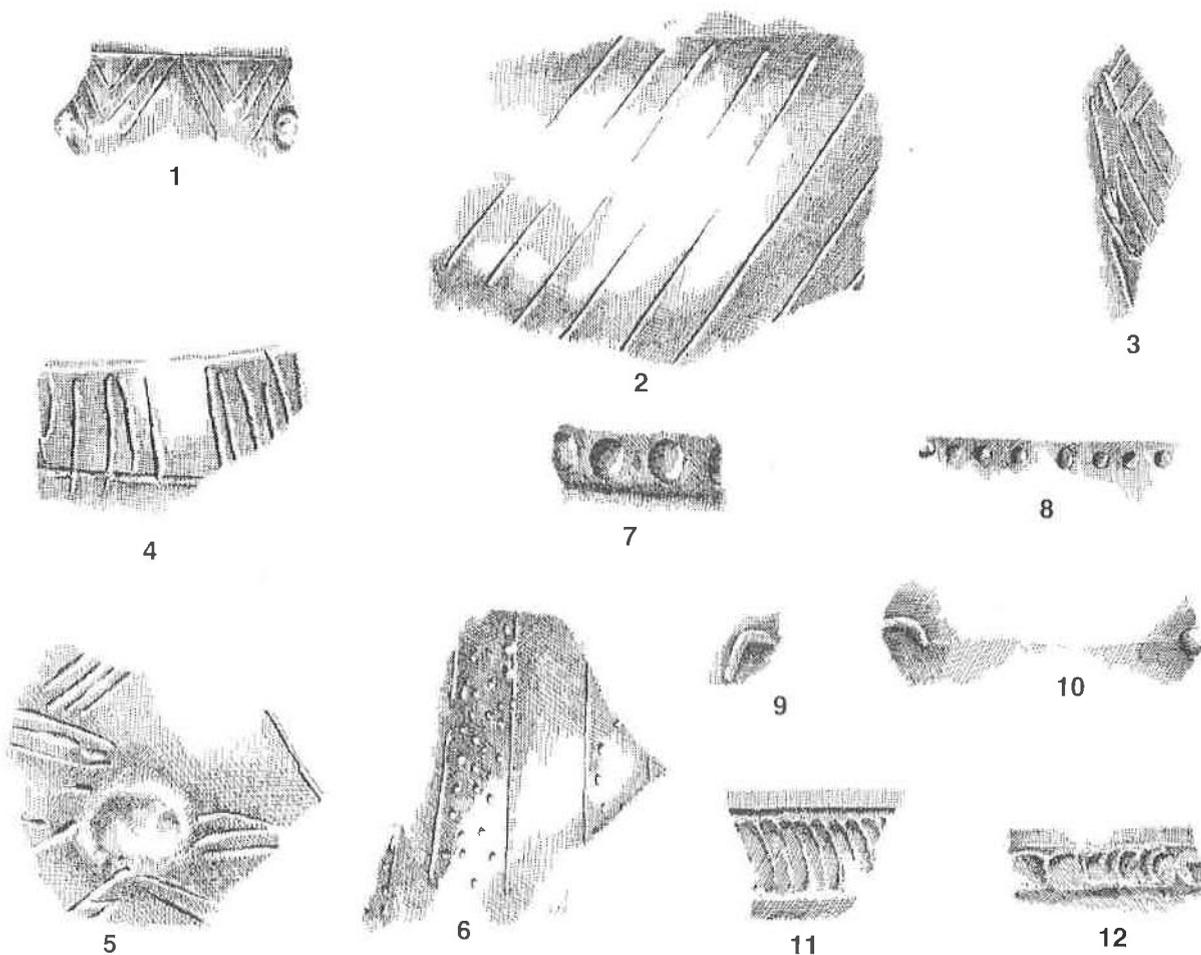

Сл. 58. Беран крш (Хоризонт Ia), *Примењене технике при декорисању керамичких судова*: 1–2 урезивање; 3 жлебљење; 4–5 жигосање; 5–6 пластичне апликације; 7 комбинација урезивања и пунктирања

60 Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 71.

Сл. 59. Беран крш (хоризонт Ib), *Примери примењених техника при декорисању керамичких судова*: 1 урезавање; 2 жлебљење; 3 пунктирање; 4 канеловање; 5 пластична трака

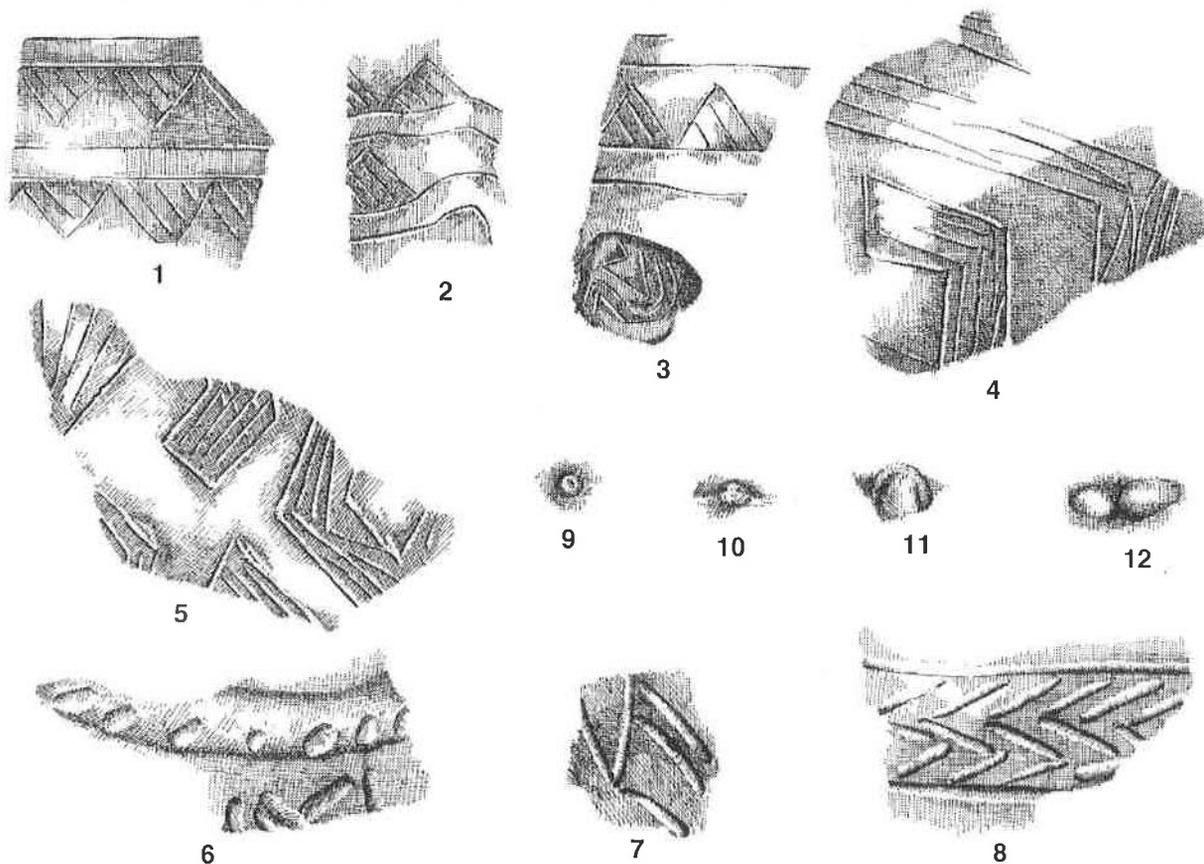

Сл. 60. Беран крш (хоризонт Ic), *Примери орнаментисања керамичких судова*: 1–3 урезавање; 4–5 жлебљење; 6 комбинација урезавања и пунктирања; 7–8 убоди; 9–10 аплицирање; 11–12 канеловање

У хоризонту Ic се и даље еволутивно развија стил украшавања и орнаменталне технике претходног периода. На место ранијих пунктираних трака сучељених под углом, сада се јављају паралелне, вертикалне пунктиране траке (сл. 60.6). Урезивањем вишеструких линија под углом, формира се „цик-цак“ орнамент на горњем конусу зде-ла. Овај орнамент се понекад комбинује с брадавичастим задебљањима на рамену (сл. 60.1). Дугим, косим урезима се каткад покрива цела површина суда (сл. 60.2), а дељим урезима с оштром ивицом формирају се шрафиране траке (сл. 60. 3,4) или преплет. Изломљене шрафиране траке, понекад

меандрастог облика, чешће су у хоризонту Id (сл. 61. 4, 5). У овом хоризонту урезивањем се раде висећи шрафирани троуглови (сл. 61. 1) и криволинијска орнаментика (сл. 61. 2-3).

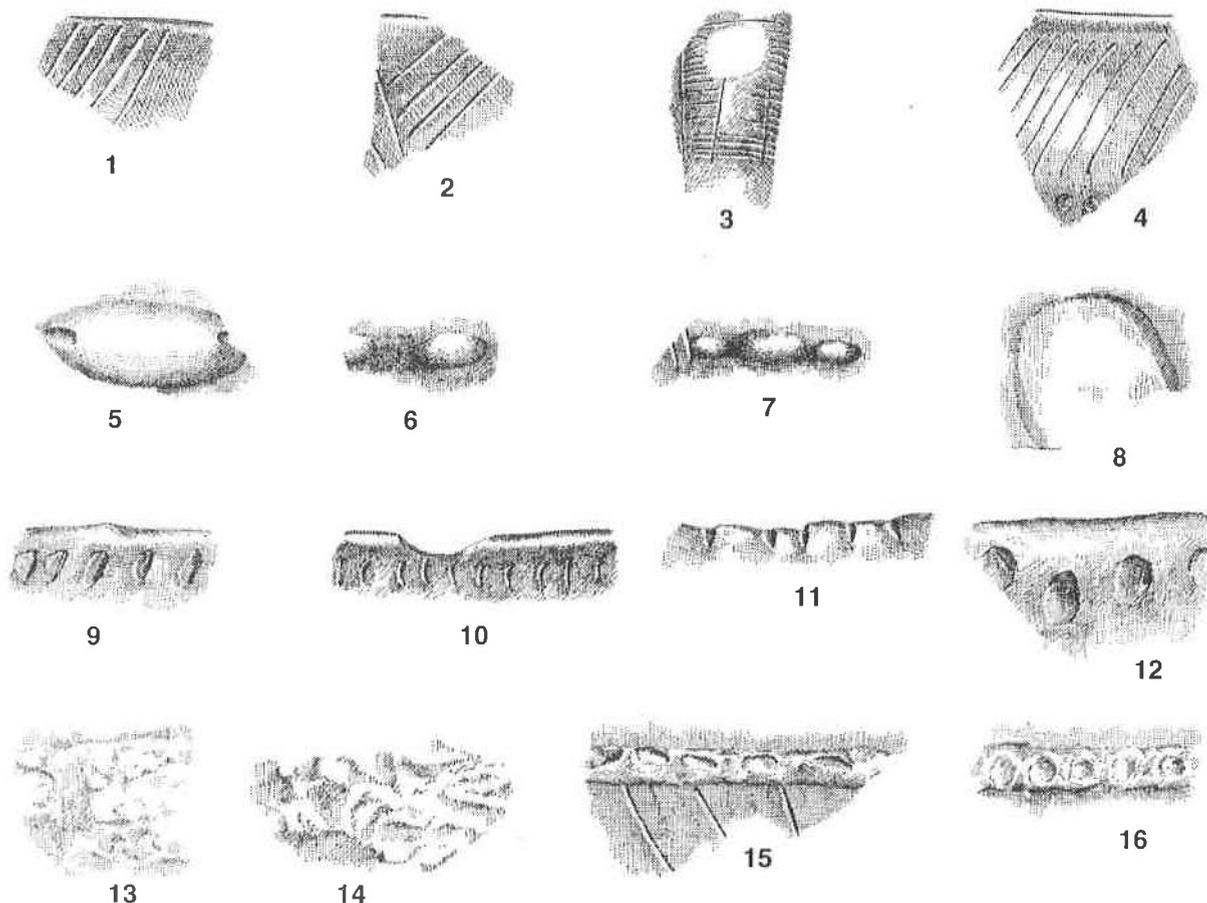
По стилу је очита разлика између линеарне орнаментике хоризонта Ic и хоризонта Id. Поред стила, керамика ових хоризоната се разликује и по облицима, по замирању неких старих форми у хоризонту Id. У хоризонту Id је чешћа техника жлебљења, понекад се изводи различитим инструментима, због чега жлебови имају различит облик и величину. Угласти жлебови су неправилно распоређени по посуди (сл. 61. 6,7), или се

Сл. 61. Беран крш (хоризонт Id), *Орнаментика на керамичким судовима*: 1-5 линеарна орнаментика рађена урезивањем; 6-8 линеарна орнаментика рађена жлебљењем; 9-12 аплицирање

њима попуњавају хоризонталне траке (сл. 61. 8). Од пластичних налепака, поред хоризонталних трака, срећу се елипсоидне, брадавичасте и дугметасте апликације (сл. 61. 9, 10, 12), а посебно су карактеристичне полумесечасте апликације, које могу имати и функцију дршке (сл. 61.11). Канеловање је најзаступљенија техника украшавања финих посуда у хоризонту Ic. Канелуре су понекад кратке, скоро кружне (сл. 60. 12) или косо издужене, постављене на горњем конусу здела (сл. 60. 11).

У вертикалној стратиграфији Поткућнице издвајају се два стамбена хоризонта, од којих старији представља завршну манифестацију млађег неолита Полимља, а млађи прелазак у финални неолит, паралелан градачкој фази винчанске културе. И мада је керамографија Поткућнице стилски доста уједначена, разлике по хоризонтима ипак постоје. Разлике се примећују и у хоризонталној стратиграфији. Ако Поткућницу и Равну косу посматрамо у целини, као јединствену насеобинску јединицу, што је и ло-

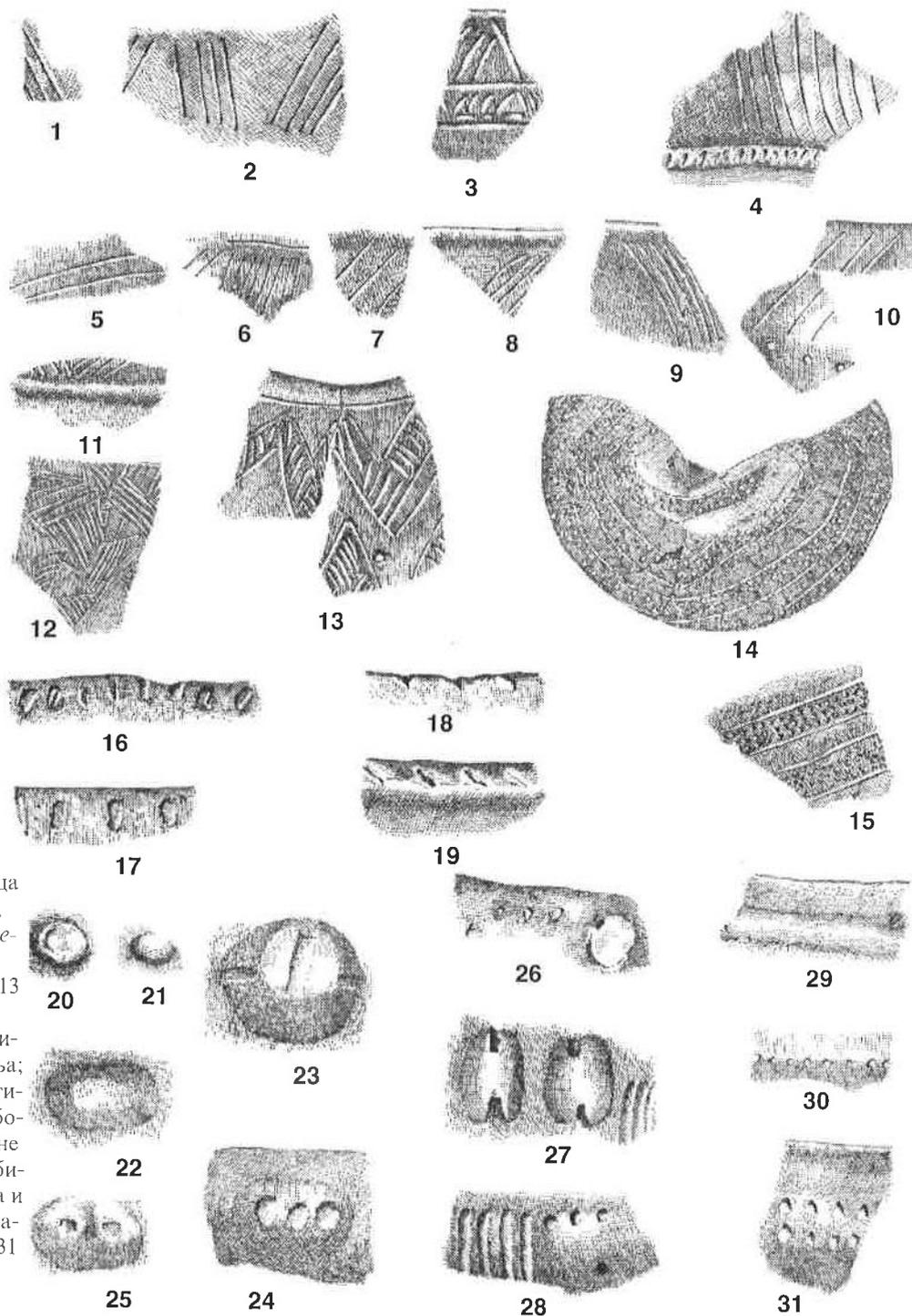
Сл. 62. Поткућница (старији хоризонт), *Орнаментација керамичких судова*: 1–3 урезивање; 4 комбинација урезивања и жигосања; 5–8 пластичне апликације; 9–12 убоди ноктом и прстом; 13–14 огрубљивање површина; 15–16 пластичне траке с убодима

гично с обзиром да је Равна коса у функцији заједнице с Поткућницом као привремено одбрамбено прибежиште, онда су разлике у керамографији по вертикалној и хоризонталној стратиграфији још израженије. У овом случају, Равна коса је делом паралелна млађем стамбеном хоризонту Поткућнице, а делом њен даљи еволутивни наставак у раној плочничкој фази винчанске културе. Рана плочничка фаза се наслуђује и у хоризонталној стратиграфији Поткућнице. Почетак ове фазе винчанске културе је идентификован у сондама на југоисточном рубу насеља. Због неповезаности ових сонди са онима на супротном крају овог пространог насеља, однос слојева у хоризонталној стратиграфији се мора посматрати са извесном резервом.

У керамографији Поткућнице и Равне косе присутне су две тенденције. С једне стране, задржавају се традиционални облици и орнаменталне технике, а с друге, зачињу развијати нове технике и стил украшавања који ће свој процват доживети током финалног неолита. У старијем стамбеном хоризонту Поткућнице преовлађује неукрашена керамика, а од орнаменталних техника присутне су: огрубљивање површине, урезивање, жигосање, пластичне апликације и њихова комбинација (сл. 62). Урезивањем се ради једноставан линеарни орнамент у облику снопова косих линија (сл. 62. 1,2), понекад комбинованих с мањим кружним убодима (сл. 62. 4). Грубе посуде се декоришу убодима нокта и прстију на ободу (сл. 62. 9–12), хоризонталним пластичним тракама са убодима прстију (сл. 62. 15–16), језичастим и кружним апликацијама (сл. 62. 5–8) и огрубљивањем површине зида (сл. 62. 13–14).

У млађем стамбеном хоризонту орнаментисању посуда се придаје већа пажња, увећава се број примењених орнаменталних техника, а мотиви постају разноврснији. Од традиционалних техника присутно је, ипак ретко, огрубљивање посуда (псеудобар-

ботин). Урезивањем и жлебљењем изводе се различити линеарни орнаменти. Жлебови су распоређени у косе или вертикалне снопове на горњем конусу здела (сл. 63.1–2) и ретко се комбинују с хоризонталним пластичним тракама с убодима (сл. 63.4). Ређе се жлебљењем ради сложена орнаментика коју чини преплет и шрафирана хоризонтална трака (сл. 63.3). Оваква декорација на Поткућници представља страну појаву. Декорација изведена урезивањем је разноврснија по мотивима. И док се једноставни снопови косих и хоризонталних уреза стилски заснивају на локалној керамографији (сл. 63.5–10), шрафиране траке (сл. 63.13) и покривање целих површина суда шрафираним тракама и троугловима (сл. 63.12) представљају стране узоре, или пак директан импорт. О пореклу ове керамике ће бити речи. Урезане косе линије или преплет понекад се комбинују с пластичним хоризонталним тракама (сл. 63.11). Ретко се у овом хоризонту на Поткућници срећу косе паралелне траке пунктиране тачкастим убодима (сл. 63.15). Пунктирана меандраста трака савијена у спиралу (на једном поклопцу из сонде V) на класичном винчанском подручју среће се у раној плочничкој фази (сл. 60.14). Издвајање керамике типичне за плочничку фазу винчанске културе (у сонди V) јасно указује да у хоризонталној стратиграфији Поткућнице треба рачунати и са постојањем више стамбених хоризоната. Истражена површина (сонда V) на југоисточној периферији насеља не даје могућност да се на основу оволиког обима истражености са више детаља дефинише плочнички стратум. У млађем хоризонту Поткућнице се, такође, ретко јавља канеловање, најчешће у комбинацији са језичастим испупчењима и убодима (сл. 63. 27–28). Пластична задебљања, дугмета, рожаста и језичаста раде се појединачно или у групи по два и три (сл. 63. 20–25). Грубе посуде се декоришу низом мањих кружних убода (сл. 63. 26) или низом хоризонталних убода прстом

Сл. 63. Поткућница (млађи хоризонт), *Орнаментисање керамичких судова*: 1-4 жлебљење; 5-13 урезивање; 14-15 комбинација урезивања и пунктирања; 16-19 отисци претима и ноктом на ободу; 20-28 пластичне апликације у комбинацији су убодима и канелурама; 29 пластична трака; 30-31 жигосање

и ноктом по ободу (сл. 63. 16–18). Само на два фрагмента керамике у овом слоју присутно је жигосање (сл. 63. 30–31).

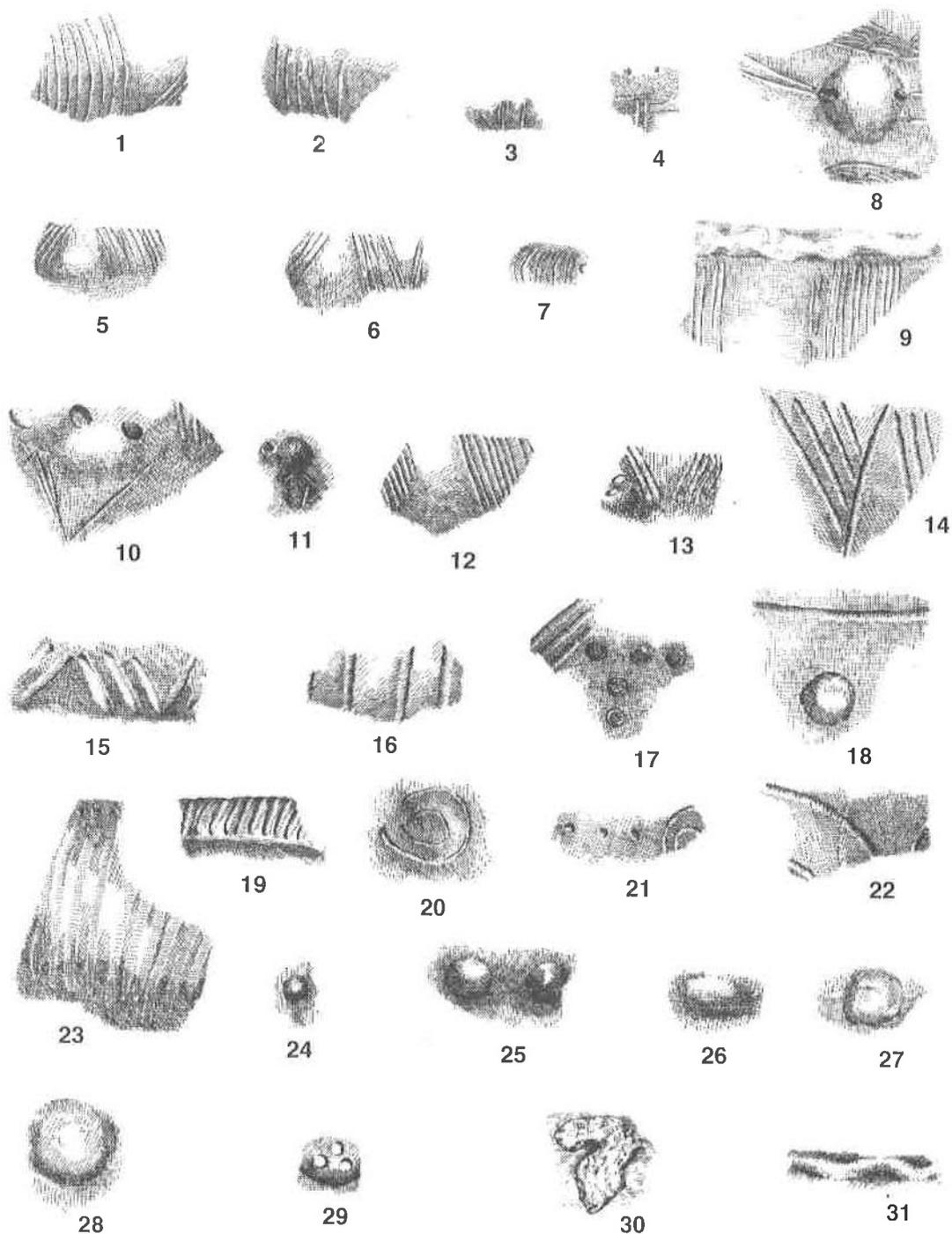
Начин украшавања посуда на Поткућници најсроднији је стилу украшавања посуда на Беран кршу (хоризонти Ic и Id), мада су и разлике евидентне. Разлике се огледају у скоро потпуном одсуству канеловања са Поткућнице, док је у хоризонту Ic Беран крша то најзаступљенија техника украшавања финих посуда. Настале разлике су последица донекле различитих праваца развоја млађе неолитских заједница беранског и прибојског краја. Горње Полимље је више отворено према утицајима са подручја Косова и црногорског Приморја, а доње Полимље као утицајима из Подриња и централне Босне. Страни елементи у керамографији Беран крша и Поткућнице указују да њихово порекло треба тражити у неолитским заједницама назначених подручја.

Већ смо истакли да би фортификација на Равној коси могла бити функционално повезана са насељем на Поткућници. У керамографији Равна коса је у највећој мери сродна с млађим хоризонтом с Поткућнице, а делимично представља и њен даљи еволутивни развој. Сродност керамографије ових насеља се огледа у технологији израде, неким идентичним формама и делом у стилу украшавања, мада се по облицима једног броја судова и примењеним орнаменталним техникама и битно разликују. Непостојање вертикалне стратиграфије на Равној коси, због изразитог деловања ерозије на њеним падинама, онемогућује вертикалну класификацију керамичког материјала, па тиме и свентуална хронолошка разврставања. Утицај је да керамика са Равне косе представља хронолошки јединствену целину паралелну са градачком фазом и почетком плочничке фазе винчанске културе.

Од традиционалних орнаменталних техника на Равној коси је присутно урезавање и различите пластичке апликације:

дугметасте, елипсоидне, брадавичасте и у облику пластичне траке, које се понекад комбинују с овалним удубљењима или кружним убодима (сл. 64. 18, 24–31). Урезима се раде коси и вертикални снопови линија (сл. 64. 1–7), шрафирају површине око елипсоидних апликација (сл. 64. 8) и урезају тзв. „својински знаци“ који могу имати и декоративну функцију (сл. 64. 11). Канеловање је најчешће примењивана техника декорисања керамике на Равној коси што је битно одваја од керамике млађег стамбеног хоризонта с Поткућнице. Канеловањем се углавном репродукују орнаментални мотиви који су на ранијим насељима рађени урезивањем и жлебљењем, а то су: снопови вертикалних и косих канелура (сл. 64. 12–13), вишеструки „цик-цак“ мотиви (сл. 64. 15) и ретко преплет (сл. 64. 14). Ретко се, такође, раде појединачне, неколико сантиметара размакнуте вертикалне канелуре (сл. 64. 16). Појединачним канелурама се, понекад, изводи криволинијски орнамент (сл. 64. 22), а на два фрагмента се канелура сагија у спиралу (сл. 64. 20–21). Канелуре се комбинују с цевастим жиговима и елипсоидним испупчењима која се постављају на раме здела (сл. 64. 13, 17). Само на једном фрагменту керамике са Равне косе је посведочена примена глачаног орнамента. Орнамент је урађен у облику снопова вертикално гланих површина, сличних врло плитком жлебу (сл. 64. 23). И мада је делом керамографија Равне косе подударна са млађим хоризонтом Поткућнице, разлике у примењеним орнаменталним техникама указују, да су се на Равној коси засновали елементи који ће свој даљи развој доживети у заједницама финалног неолита, што се прати преко насеља на: Препрану, Беран кршу (хоризонти Pa–b), Пљосној стијени и Челини.

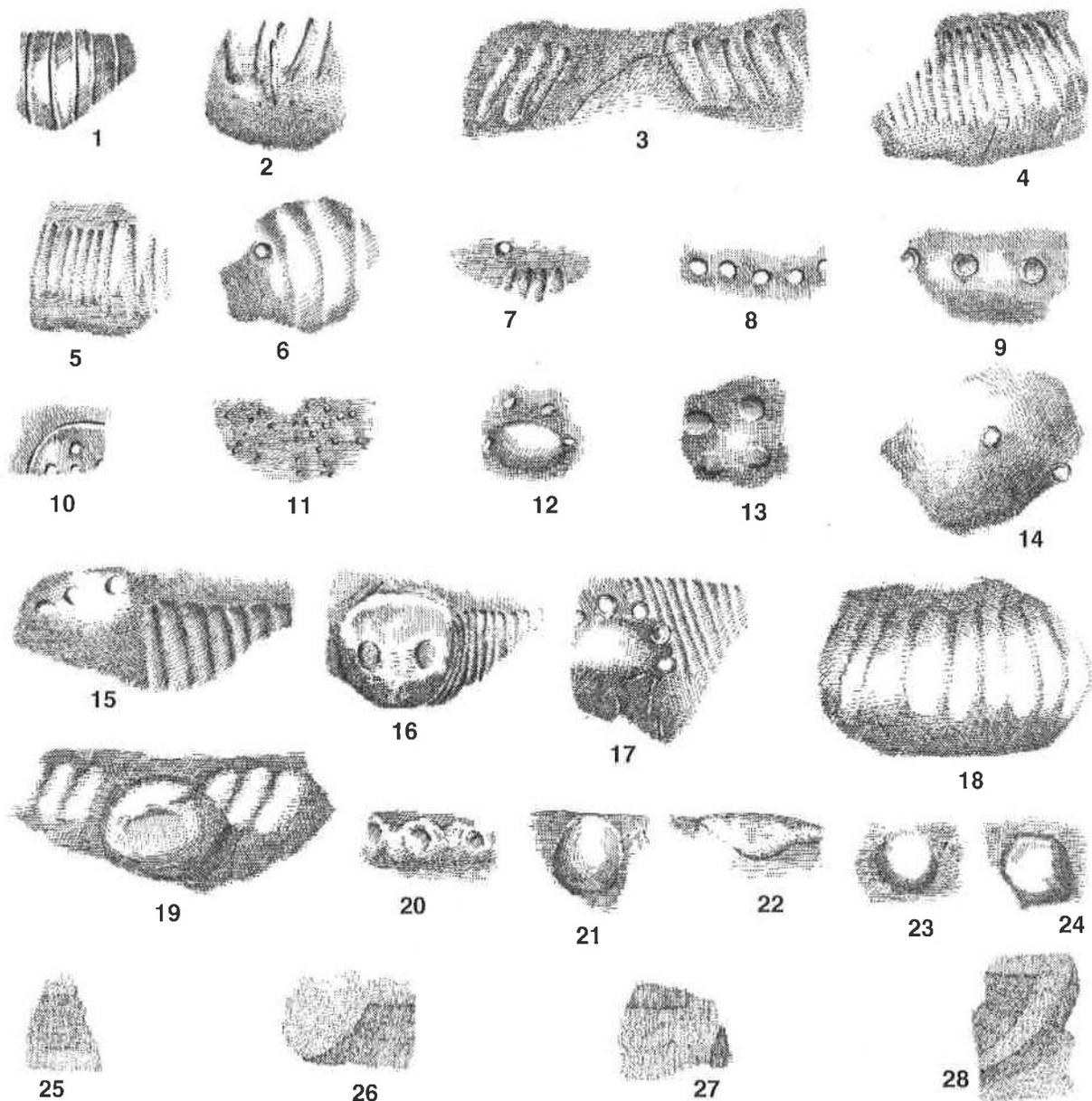
Керамика са Препрана је, пре свега, на основу стилских карактеристика датована у старију плочничку фазу винчанске културе. Ближе хронолошко опредељење је изведено

Сл. 64. Равна коса, *Орнаментација керамичких судова*: 1–11 линеарна орнаментика рађена урезивањем; 12–22 канеловање; 23 глачани орнамент; 24–31 пластичне апликације

на основу упоредне анализе са керамографијом: Поткућнице, Равне косе, Пљосне стијене и Беран крша (стратум II). И док по формама керамика са Препрана представља даљи еволутивни развој облика из претход-

не фазе, уз појаву нових облика (здела са конкавним вратом, сл. 50. Б2), у стилском погледу, и пре свега примењеним орнаменталним техникама, она највећим делом представља новину.

Сл 65. Препран, *Технике орнаментација керамичких судова*: 1–2 жлебљење; 3–7 канеловање; 8–14 жигосање; 15–17 комбинација жигосања, канеловања и пластичних задебљања; 25–28 полихромија

Од традиционалних орнаменталних техника на Препрану се спорадично појављује жлебљење (сл. 65. 1–2). Њега на овом насељу замењује канеловање као најчешће примењивана техника украшавања керамичких судова. Стилски су обе технике једнообразне, како по распореду на посудама тако и по начину организовања мотива. Канеловањем се декоришу различити типови здела, мање амфоре и пехари. Канелуре су често врло плитке (сл. 65. 3–5), некад једва приметне и ређе ребрасте (сл. 65. 6), распоређене на горњем конусу здела (сл. 65. 3,7), рамену (сл. 65. 4–6, 17) и сасвим ретко на доњем конусу (сл. 65. 15–16). Вертикалним канеловањем се обично покрива цела површина рамена и конуса (сл. 65. 4,5), или се канелуре групишу у косе снопове између којих су неукрашене површине (сл. 65. 3, 6–7). Канеловање се најчешће комбинује с различитим пластичним апликацијама на рамену посуда (сл. 65. 15–17) и жигосањем (сл. 65. 12–17). Жигосање је друга по заступљености техника декорисања керамичког посуђа на Препрану. Жигови се раде на рамену неких типова здела и ободу лонаца. Жигове сачињавају мањи или већи кружни убоди тупим (сл. 65. 8, 10, 13, 15–16) или цевастим (сл. 65. 9, 14, 17) предметом. Убоди се организују у хоризонталне низове (сл. 65. 8, 9) или различито распоређују око језичастих и брадавичастих апликација (сл. 65. 12–17). Ретко се група жигосаних убода окружује жлебом (сл. 65. 10). И мада је жлебљење водећа орнаментална техника на Поткућници и Равној коси, овде представља изузетно ретку појаву (сл. 65. 1–2, 10). Новину на Препрану чини ребраста орнаментика, непозната на Поткућници и Равној коси, и трећа је по заступљености техника декорисања. Овом техником се украшава раме здела с конкавним вратом (сл. 50, Б2, сл. 65. 18) и пе-

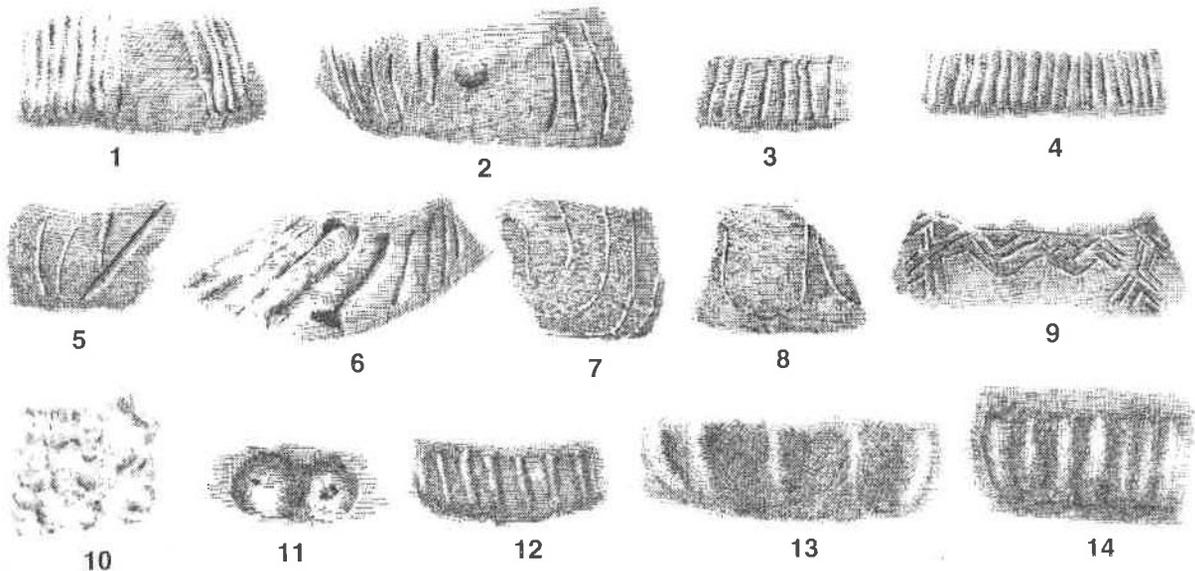
хари с три хоризонтално бушене дршке на рамену (сл. 50. 3 4). Понекад се ребрасти орнамент комбинује с кружним пластичним апликацијама на рамену (сл. 65. 19). Неколико фрагмената грубих посуда са Препрана има полихромну површину, у комбинацији смеђе и црне боје, за коју нисмо сигурни да ли представља орнаментални манир или ефекат настао случајно, приликом печења (сл. 65. 25–28). Иако у овом случају не можемо говорити о присуству флекасте (mottled Ware) технике, разнобојност површине суда свакако има визуелну и естетску вредност.

Млађу плочничку фазу у доњем Полимљу илуструје Пљосна стијена.⁶¹ И на овом насељу канеловање представља најдоминантнију орнаменталну технику (сл. 66. 1–4). Кратким вертикалним канелурама се покрива цела површина горњег конуса биконусних здела (сл. 66. 4), или површина испод обода конусних здела (сл. 66. 3). Ретко се косим канеловањем украшава доњи део рецепијента здела са заобљеним ободом (сл. 66. 2). Канелоуре се на Пљосној стијени ређе организују у косе или вертикалне снопове с недекорисаном површином између (сл. 66. 1). Такође се ретко канелуре комбинују с брадавичастих апликацијама на рамену здела (сл. 66. 2). Друга по заступљености техника декорисања на овом насељу је урезивање (сл. 66. 5–9). Урезаним троструким „цик–цак“ орнаментом декоришу се минијатурне посуде (сл. 66. 9), а на неким фрагментима су присутни и криволинијски мотиви (сл. 66.7–8). Урези су понекад дубоки и грубо изведени (сл. 66. 5–6). Ребраста орнаментика је трећа по заступљености техника украшавања посуда на Пљосној стијени. Косим или вертикалним ребрастим орнаментима декоришу се заобљена рамена здела (сл. 66. 12–14). Ређу појаву на овом насељу чине самосталне брадавичасте апликације на ра-

61 А. Јуришић, Заштитна ископавања у селу Радојињи, Пљосна стијена, *Старинар* н.с. IX–X, Београд, 1959.

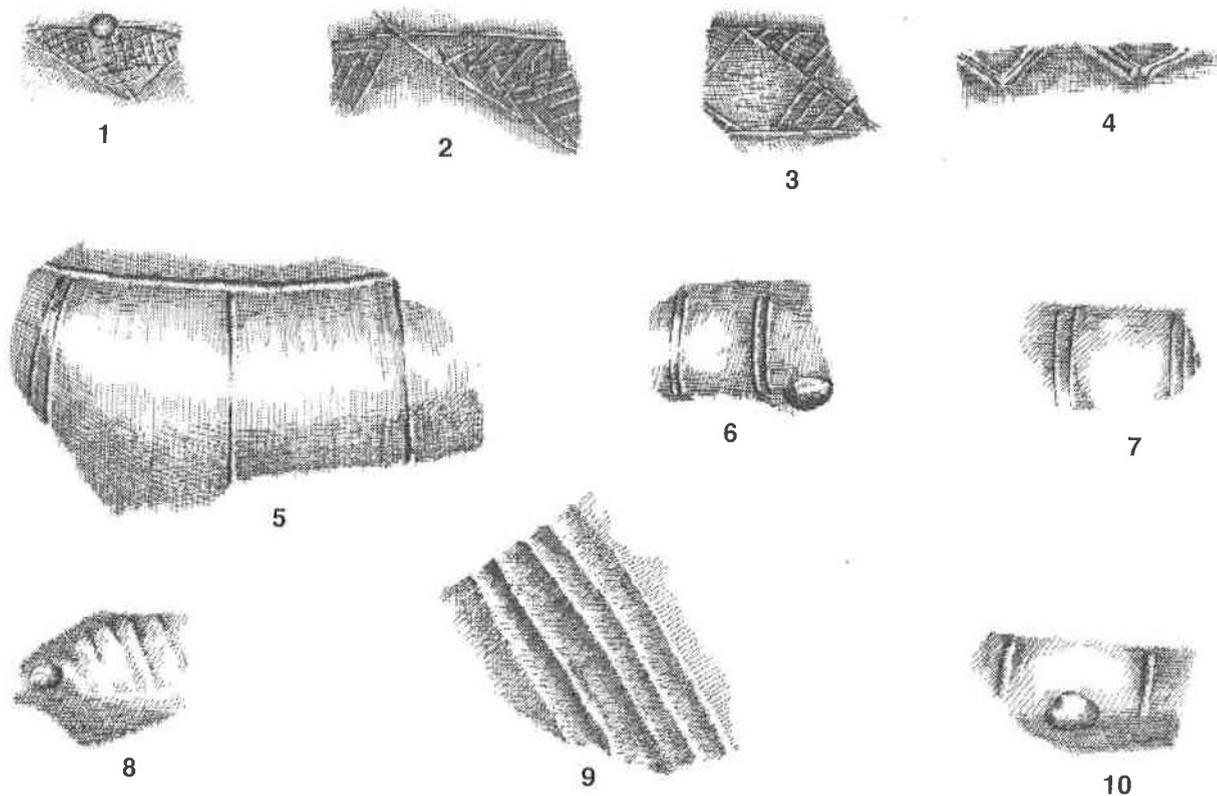
мену зделу (сл. 66. 11), или намерно огрубљивање спољних површина суда – псеудобарботин (сл. 66. 10). Керамографија с Пљосне стијене је по формама и примењеним орнаменталним техникама (канеловању и ребрастој декорацији) најсличнија Препрану, међутим, и разлике су очите. Разлике се огледају у одсуству жигосаних мотива на Пљосној стијени, односно линеарне орнаментике на Препрану. Разлике између заједница ова два насеља су још очите, ако се у обзир узму и остали налази материјалне културе, камена и коштана продукција. У овом случају постојеће разлике имају хронолошко значење.

У горњем, црногорском делу Полимља, развој финалног неолита се такође може пратити кроз две фазе, преко насеља Беран крш (стратум II – хоризонти IIa– b). Почетком финалног неолита на Беран кршу долази до наглог културног заокрета⁶², губе се ближи контакти с винчанским заједницама и успоставља чвршћа веза с Јадраном. Ове промене су мање изражене у формама посуђа (сл. 48 и Сл. 49), а више у орнаменталном стилу (сл. 61 и сл. 67). У хоризонту IIa Беран крша најчешће је присутна линеарна орнаментика у виду шрафираних троуглова (сл. 67. 1–4), што је типичан лисичићки манир украшавања посуда. Шрафирани троуглови

Сл. 66. Пљосна стијена, *Технике орнаментисања керамичких судова*: 1–4 канеловање; 5–9 урезивање; 10 псеудобарботин; 11 пластичне апликације; 12–14 ребрасти орнамент

62 На елементе насталог културног заокрета на Беран кршу јасно указује Ч. Марковић, *види* Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 72. За аналогну керамику хоризонту IIa са локалитета Лисичић, *види* А. Бецац, *Претходна истраживања на неолитском насељу у Лисичићима*, *Гласник Земалског музеја* н.с. IX, Сарајево, 1954, 144; *Исти*, *Неолитско насеље у Лисичићима код Коњица*, *Гласник Земалског музеја* н.с. XI, Сарајево, 1955, 65; *Исти*, *Неолитско насеље у Лисичићима код Коњица*, *Дјела X*, Научно друштво БиХ, Сарајево, 1958, 46.

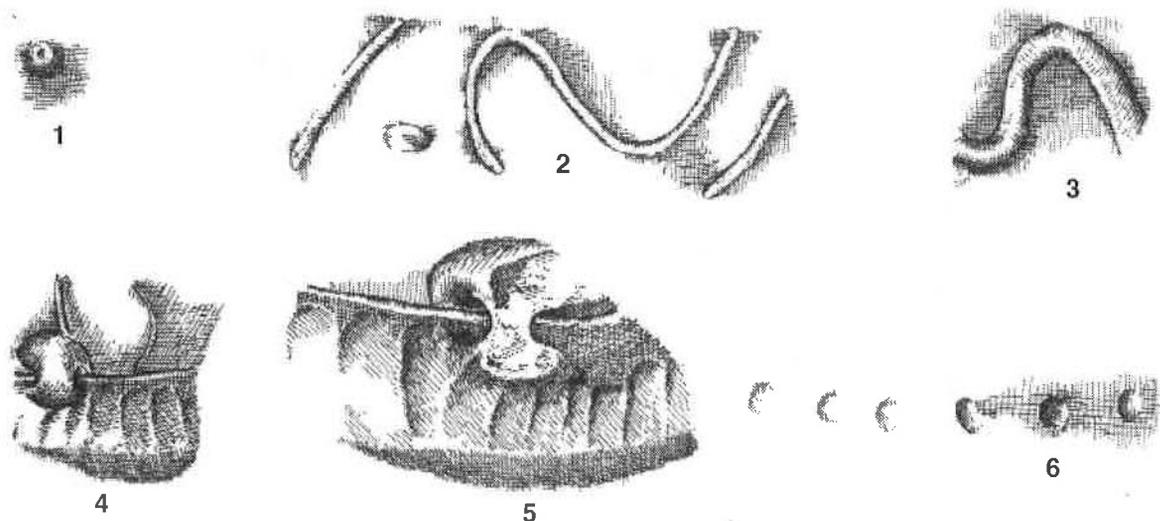

Сл. 67. Беран крш (хоризонт Па), *Технике орнаментисања керамичких судова*: 1–7 урезивање; 8–9 канеловање; 10 пластичне апликације

се понекад комбинују са брадавичастим апликацијама (сл. 67. 1). Осим шрафираних троуглова, урезивањем се изводе једноструке и двоструке вертикалне, паралелне линије (сл. 67. 5–7), такође некад комбиноване с брадавичастим апликацијама на рамену (сл. 67. 6). Горњи конус здела је понекад украшен ребрастим вертикалним апликацијама комбинованим с брадавичастим налепком (сл. 67. 10). Канеловање је у овом хоризонту ретко, мада не и непознато. Косим канелурама се декорише горњи конус здела (сл. 67. 8–9).

У хоризонту Пб, паралелном млађој фази плочничке манифестације, нестаје порозно рађена керамика, слаби мада у потпуности не нестаје веза с Ладраном. У овом хо-

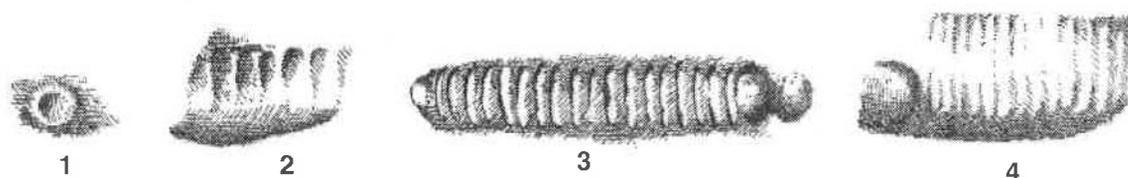
ризонту се развијају три основне орнаменталне технике: канеловање, пластичне апликације и жигосање (сл. 68). Кратким, вертикалним канелурама се украшава горњи конус здела, које имају мање хоризонтално бушене дршке (сл. 68. 4–5). Канелуре се понекад комбинују с вертикалним линијама или хоризонталним жлебом. Пластичне апликације представљају и најзначајнију стилску особеност овог хоризонта. Поред брадавичастих и језичастих апликација на рамену здела (сл. 68. 1), први пут се јављају и змијолики налепци (сл. 68. 2–3). Жигосање је ретко заступљена орнаментална техника. Овални и кружни убоди се раде заобљеним врхом инструмента и организују у хоризонталном низу (сл. 68. 6).

Сл. 68. Беран крш (хоризонт Ib), *Орнаментисање керамичких судова*: 1–3 пластичне апликације; 4–5 канеловање; 6 жигосање

Хоризонт Ic на Беран кршу, по формама посуда и орнаменталном стилу (сл. 69), представља енеолитску културну манифестацију с присутним елементима накованске културе. Основну и скоро једину орнаменталну технику овог хоризонта представља канеловање. Кратким вертикалним, ребрастим канелурама покрива се раме (сл. 69. 3) или горњи конус здела (сл. 69. 2, 4). Пошто хронолошки хоризонт излази изван оквира овог рада, нећемо се бавити његовом даљом интерпретацијом.

Плочничким периодом винчанске културе датована су и остала насеља у прибојском крају: Шиљак–Шупљница, Град, Добруковица, Жидовска градина, Караула, Кула–Градац и Челина.⁶³ Насеља су датована само на основу површински прикупљених фрагмената керамике и положаја (типологије), зато њихово датовање треба узети с резервом.

Сл. 69. Беран крш (хоризонт Ic), *Примери орнаментисања енеолитске керамике* (елементи накованске културе)

⁶³ Добијена грађа и документација са Челине је након пробних ископавања депована у Завичајном музеју Прибој и тренутно је у фази обраде.

IX. КУЛТНИ ПРЕДМЕТИ, РЕЛИГИЈА И УМЕТНОСТ

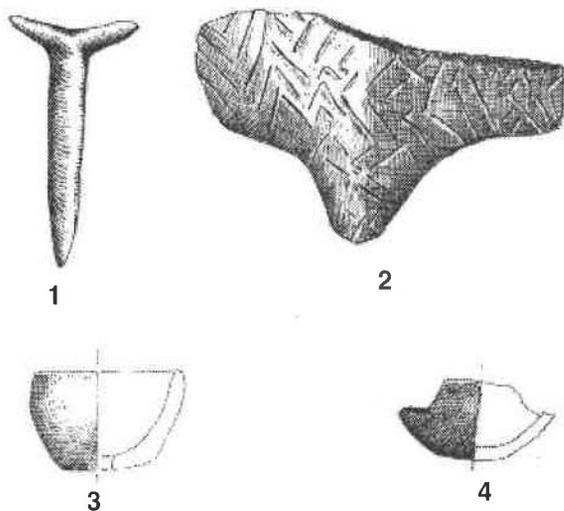
Због значаја за изучавање духовности једна група предмета с насеља првобитних земљорадничко-сточарских заједница Полимља заслужује да им се посвети посебна пажња. То су предмети на основу којих пратимо религијска и уметничко-естетска поимања људи ових далеких периода. Знања о уметности ових заједница употпуњују разматрања о стилу орнаментисања керамичких посуда, што је већ учињено. Овде ћемо се накратко позабавити предметима посебне намене, предметима који нису били у свакодневној употреби. Општим појмом ове предмете означавамо као *култне*, мада неке од њих, као минијатурне посуде и секире, могу имати другу, можда утилитарну намену. Наша разматрања о култу и религији неолитских заједница Полимља се ослањају на сазнања о култу и религији истовремених заједница суседних подручја Србије, Црне Горе и Босне⁶⁴ или произилазе из откривених културних предмета на полимским насељима. Духовна и религијска концепција неолитских

заједница Полимља је у директној зависности од њихове друштвене структуре. Основа настанка и развоја друштвене структуре произилази из економске подлоге. С обзиром на уопштена сазнања о економској основи развоја неолитских заједница Полимља, то ни разматрања о њиховој духовности и религијској концепцији не могу бити конкретнија.

Култ неолитских заједница има више манифестација и видова, од којих основу представља култ плодности и култ мртвих.⁶⁵ Оба вида воде порекло из палеолитских заједница али се форма, манифестације и културни предмети битно разликују. Разлике се посебно очитују у форми, стилу и концепцији фигурина као инструмената култа. Упростићеним и стилизованим неолитским фигуринама, па с тога и инперсоналним, у спољњем виду се дочарава принцип плодности. Инперсоналне фигурине старијег и средњег неолита су се могле употребљавати у различитим приликама, како је то налагала кон-

64 О религији неолитских заједница: Д. Гарашанин, Религија и култ, *Неолиит Централног Балкана*, Београд, 1968, 241–269; Д. Срејовић, Неолитска пластика Централно–балканског подручја, *Неолиит Централног Балкана*, Београд, 1968, 177–232.

65 У овом раду смо опште константације о култу и религији неолитских заједница преузели од Д. Срејовића, *види* Д. Срејовић, *Историја српског народа*, књига прва, Београд, 1981.

Сл. 72. Култни предмети старијег и средњег неолита: 1 Кремештица; 2–4 Лука (2–4)

кретна пракса, с тога религија ових периода још увек има магијски карактер, са доста тотемистичких елемената. Недостатак светишта указује да су надприродне силе поштоване на местима за које су непосредно везани: на њивама, ливадама, изворима, у шумама и др. Недостатак фигурина ових периода у Полимљу онемогућује да с више детаља разматрамо религиозност ових заједница. Исувише мали број култних предмета са Кремештице и Луке, један „Т“ амулет (сл. 72.1), фрагмент жртвеника (сл. 72. 2) и две минијатурне посуде (сл. 72. 3–4), онемогућују извођене ваљаних закључака. Фрагмент жртвеника с Луке припада типу четвороугаоних жртвеника декорисаних урезима (сл. 72. 2).

У млађем неолиту Србије магијска пракса се све више разграђује а религијска концепција богата, због чега се увећава број и тематика антропоморфних и зооморфних фигурина. Формира се особен стил и

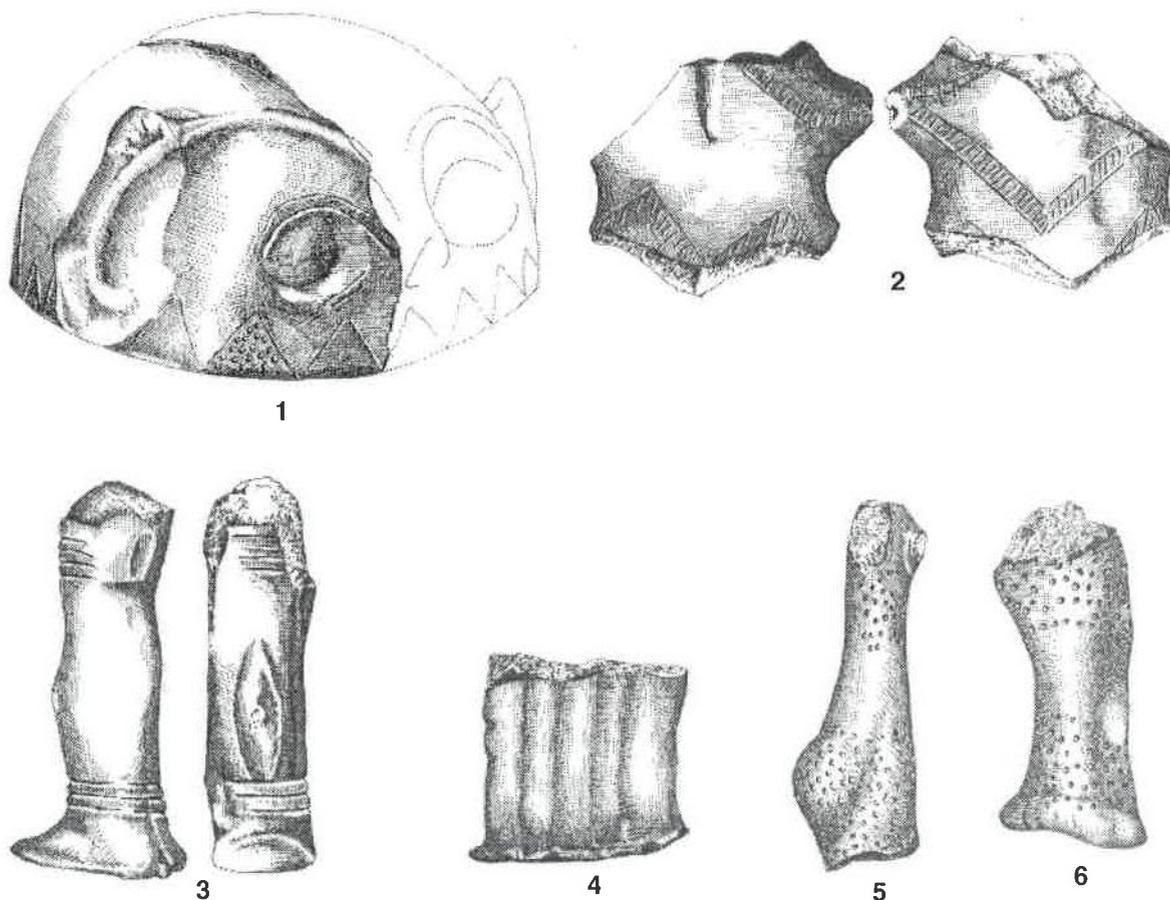
појављују разноврсни култни предмети. Дакле, временом се дошло до јасних религијских представа, а религијска пракса се обогатила новим ритуалима. О религијским представама и ритуалу овог периода у Полимљу добијамо неке назнаке преко култних предмета откривених на Беран кршу, Поткућници и Равној коси.

На Беран кршу, у хоризонту Ib, откривена су три фрагмента фигурина, делови ногу стојећих фигурина од којих су два украшена убодима (сл. 73.4–6). У овом хоризонту су откривени и фрагменти два просопоморфна поклопца (сл. 73. 1). Из хоризонта Ic потичу два фрагмента антропоморфне пластике, један торзо и једна нога (сл. 73. 2–3). Оба фрагмента представљају делове већих фигурина. Фрагментована нога је моделована с више анатомских детаља.⁶⁶

На Поткућници за неколико предмета можемо претпоставити да су делови култних предмета. То су фрагменти две ноге жртвеника, од којих је један декорисан урезима (сл. 74. 3–4); један фрагмент зооморфне пластике, за који не знамо коју животињу представља (сл. 74. 2); фрагмент дршке вазе у облику птичијег протома (сл. 74. 1) и једна минијатурна секира од креде (сл. 74. 5). Из овог прегледа видимо да преовлађују налази разнообразних култних предмета различите намене. Недостатак антропоморфне пластике на Поткућници може се тумачити њеном недовољном истраженошћу. Са Равне косе потиче један фрагмент торза женске фигурине, с назначеним детаљима одеће помоћу урезаних линија (сл. 74. 6). Фигурина се стилски уклапа у крај млађег и почетак финалног неолита.

Неолитски култ плодности се манифестује кроз тежњу за њеним унапређивањем и тежњу за одржањем врсте. У овом култу плодности земље (тла) и животиње имају

66 Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 65, Т. LV, I, и 7.

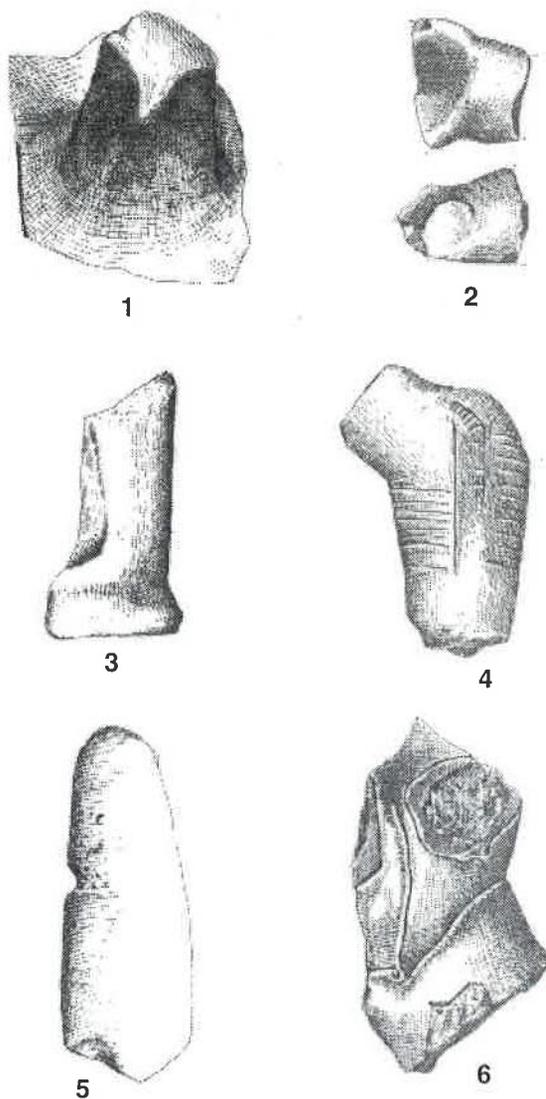

Сл. 73. Култни предмети са Бераи крша: 1–4 хоризонт Ib; 5–6 хоризонт Ic

несумњиво велику улогу, а преко њих важност добијају вода, сунце и други елементи који утичу на плодност. Основно спољно обележје неолитског култа плодности чине идоли од теракоте, махом женске фигурине које су симбол и отеловење плодности изједначене са мајком–земљом и мајком–претком. Представе мушког паредра на неолитским насељима Србије су знатно ређе, сем у оквиру јужноморавске варијанте винчанске културе. У вези са овим култом могу бити и неке представе животиња, пре свега бика, овце и птице. Истовремено, представе животиња могу упућивати и на контамина-

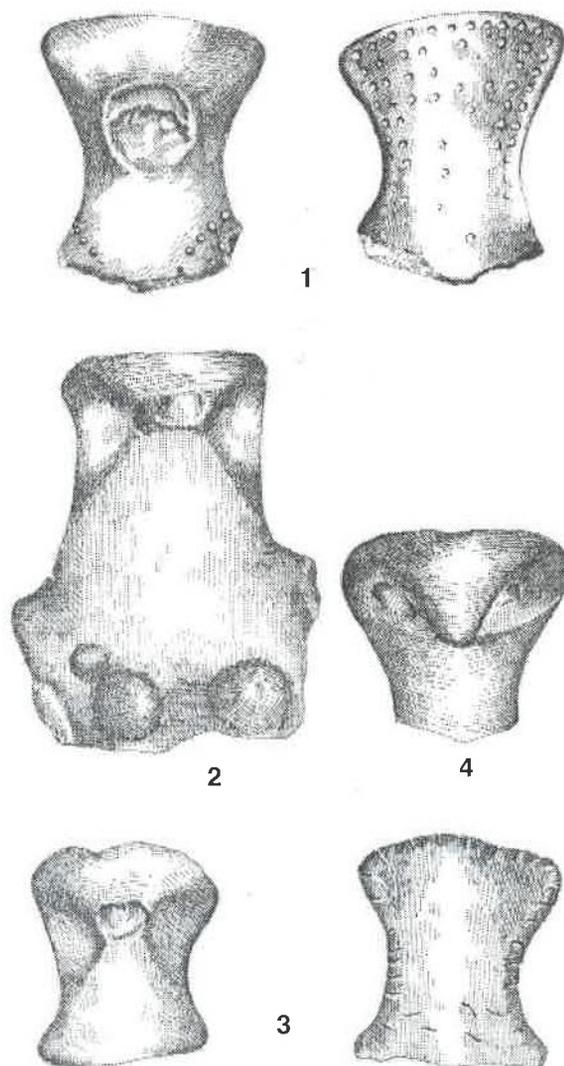
цију култа плодности тотемизмом. Тотем је у принципу митски предак, па се у основи може повезати и са концепцијом о мајци–претку, а преко ње, опет, са култом плодности.

У финалном неолиту Србије се култна места са заједничких њива и испаша померају у куће, поред огњишта, на место окупљања потомака заједничког претка. Култ предака постаје све доминантнији. За старију фазу овог периода карактеристичан је „мешовити“ тип статуета, односно седеће фигурине на престолу и постаменту. Кукови фигурина се наглашавају, често буше, а уре-

Сл. 74. Култни предмети млађе неолита: 1–5
Поткућница; 6 Равна коса

заним линијама се оцртавају поједини детаљи одеће. Поред крај млађе фазе плочничког периода, јављају се фигурине с птичијим лицем. У Полимљу су најбројније фигурине управо овог периода, са Беран крша, Ковинграда, Пљосне стијене и Челине.

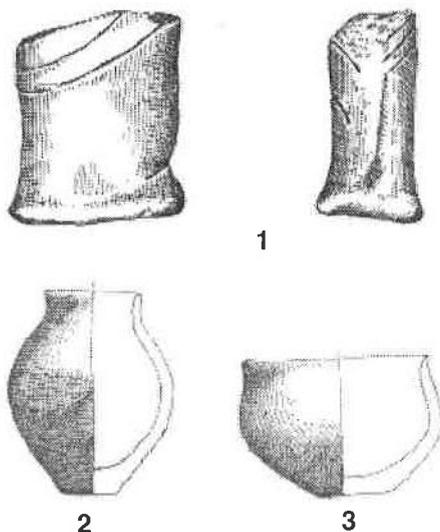

Сл. 75. Култни предмети финалног неолита са
Беран крша: 1 хоризонт Па; 2–4 са ископавања
из 1961. године

На Беран кршу, у хоризонту Па, откривен је фрагмент стилизоване троугаоне главе статуе чији је потиљак покривен убодима. Убодима је израђен и детаљ одеће на прелазу између врата и рамена (сл. 75. 1). С истог насеља, без документације, са ископавања из 1961. године, потичу још два

фрагмента главе и један торзо.⁶⁷ Обе главе су крајње шематизоване, једна по ивици декорисана урезима (сл. 75. 3), а друга припада типу фигурина с птичијим лицем (сл. 75. 4). Торзо припада типу пљоснатих фигура са назначеним патрљцима руку и ознакама пола (сл. 75. 2). Један фрагмент торза женске статуете откривен је приликом рекогносцирања Ковинграда код Пријепоља.⁶⁸

Са Препрана, од култних предмета, потиче фрагмент ноге једног жртвеника декорисан урезима (сл. 76. 1) и више минијатурних посуда, углавном здела и амфорица (сл. 76. 2–3).

Сл. 76. Препран, *Култних предмета*

На Пљосној стијени је откривено више предмета култног карактера.⁶⁹ Откривени су фрагменти једне стојеће и једне седеће фигу-

рине декорисане урезима (сл. 77. 1– 2). С овог насеља потиче део торза с патрљцима руку и нога антропоморфне фигурина (сл. 77. 3– 4), као и фрагмент антропоморфног суда и један четворокраки идол (сл. 77. 5– 6). Посебношћу обликовања издваја се пехар на три ваљкасте ноге (сл. 77.7.), а у ритуалу су могле бити коришћене и минијатурне посуде – зделе и амфорице (Т. XIV. 3– 8).

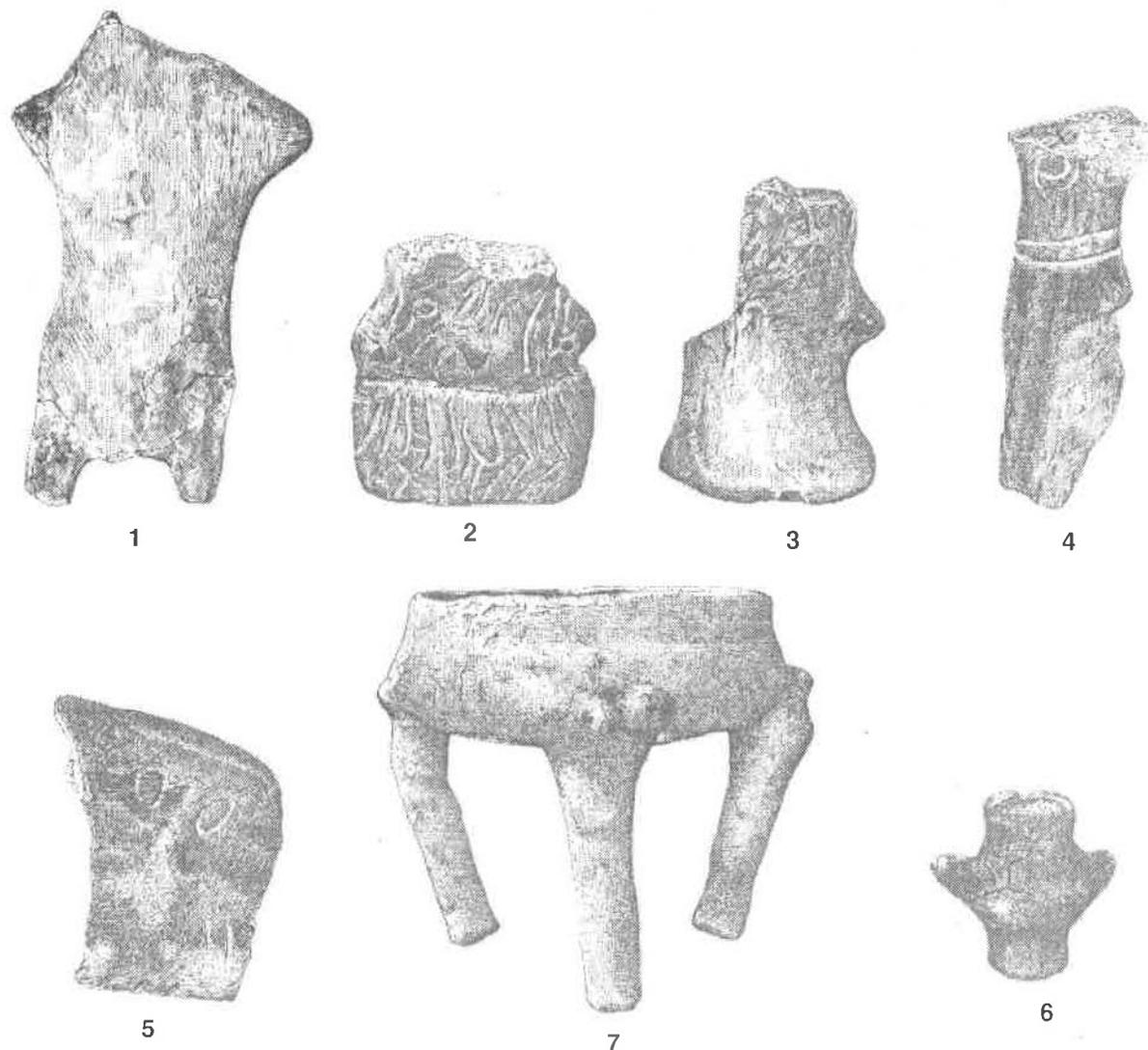
На Челини, поред минијатурних посуда, фрагмената жртвеника и ноге стојеће фигурина, издвајамо налазе торза три антропоморфне статуете. У питању су три женска торза која припадају типу пљоснатих фигурина (сл. 78.). Једна фигурина је око патрљака руку, с предње и задње стране, украшена урезима (сл. 78.3). Код фигурина са Челине, Пљосне стијене и Ковинграда недостају главе, што умањује могућност њиховог стилског поређења с фигуринама овог периода.

Из изнетог прегледа предмета култног карактера са неолитских насеља Полимља видимо да њихов број није велики и да се они своде на: антропоморфну и зооморфну пластику, антропоморфне посуде, жртвенике (где убрајамо и пехар с три ноге с Пљосне стијене), просопоморфне поклопце, четворокраки идол, минијатурно посуђе и оруђе (секира). Најбројније култне предмете представљају антропоморфне фигурина, минијатурно посуђе и жртвеници. О стилу израде антропоморфних фигурина на неолитским насељима Полимља не можемо говорити збирно због њиховог различитог датовања. Уз то, недостаци појединих делова, пре свега глава, онемогућују детаљнију стилску и типолошку анализу. За сада, најстарије антропоморфне фигурина Полимља потичу из

67 Ч. Марковић, *Неолиит Црне Горе*, Београд, 1985, 77, Т. LXI, 1.

68 М. Баковић, Археолошки споменици и налазишта у општини Пријепоље, *Симпозијум Севски дани Срећена Вукосављевића*, бр. 15, Пријепоље, 1993, 94.

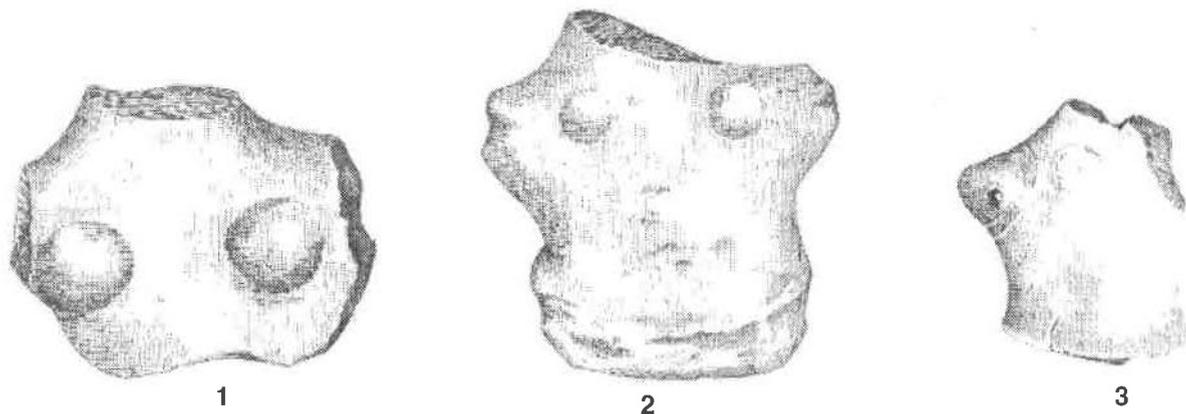
69 А. Јуришић, Заштитна ископавања у селу Радоињи, локалитет Пљосна стијена, Београд, *Старинар* н.с. IX– X, 1959, сл. 7, 34–37.

Сл. 77. Пљосна стијена, *Култни предмети*

периода млађег неолита и углавном су то фрагменти стојећих статуега. Ове фигурине су стилски разнообразне, у зависности од њихове намене и преовлађујућег утицаја при изради. У црногорском делу Полимља, у старијој тордошкој фази, очитују се елементи неолита Јадрана (сл. 73. 5-6), а у млађој неолита Косова, када се раде моноументалније фигурине (сл. 73. 2-3). У српском делу

Полимља за сада најстарија антропоморфна пластика је из градачке фазе винчанске културе. Антропоморфна пластика млађег неолита у овом делу Полимља представља ретку појаву (сл. 74. 6).

У плочничкој фази фигурине из српског дела Полимља показују сродност са србијанском варијантом винчанске културе (сл. 77. 1-4, сл. 78.). Стил антропоморфне

Сл. 78. Челина, *Антропоморфна пластика*

пластике млађег и финалног неолита Полимља се још увек не може јасно дефинисати, што је, с обзиром на број налаза и подложност ових подручја ка утицајима из различитих праваца, и сасвим разумљиво. Пре свега, ова пластика показује висок степен стилског шаренила, што је и њена главна одлика.

Жртвеници на неолитским насељима Полимља се типолошки уклапају у истоветне производе старчевачког, односно винчанског културног круга. Жртвеници старијег периода (Лука) припадају типу жртвеника са четири ноге и плитким четвороугаоним рецепијентом (сл. 72. 2). Ноге жртвеника млађих периода имају ваљкасте или елипсоидне пресеке (сл. 74. 3–4, сл. 76. 1), а облици рецепијента су непознати. Специфичан облик жртвеника представља пехар на три ваљкасте ноге с Пљосне стијене (сл. 77. 7). Антропоморфне вазе, као фрагмент са Пљосне стијене (сл. 77. 5), показује елементе кра-

јње стилизације људског лика. За малобројне фрагменте зооморфне пластике не можемо ни претпоставити које животиње представљају (сл. 74. 2). Крајња стилизација антропоморфне и зооморфне пластике и њихова оскудност, потом мали број културних предмета на насељима Полимља, упућују нас на размишљање о оскудно развијеном култу и религијској концепцији ових заједница. Не треба искључити ни могућност извесних промена религијске концепције, у односу на матичне области старчевачке и винчанске културе, у условима брдско–планинског живљења. Сигурније закључке у овом правцу можемо изводити тек након детаљнијег изучавања привредне основе ових заједница, односа између појединих привредних грана и изучавања њихове друштвене организације. Но за извођење ових закључака потребна су обимнија и истраживања са много више података.

Х. КУЛТУРНО–ХРОНОЛОШКА И ИСТОРИЈСКА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА

У претходном поглављу, делом на основу типолошких а више на основу стилских анализа керамике, предложили смо ближа хронолошка опредељења сваког од истраживаних насеља првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља. При датовану насеља, поред керамике, узимали смо у обзир, хронолошки индикативан, покретан археолошки материјал. Анализи културно–хронолошког опредељења неолитских заједница Полимља је потребно посветити већу пажњу, нарочито са становишта њихове историске интерпретације. Анализирајући првобитне земљорадничко–сточарске заједнице Полимља, прихватили смо поделу на: *старији, средњи, млади и финални неолит*, не залазећи у даљу интерпретацију ове поделе.⁷⁰ На овај начин заједнице Полимља ћемо уклопити у културно–историјска збивања на ширем подручју, што омогућује извођење закључака о њиховом културно–историјском синхрони-

зму и даје основ за тумачење сложених процеса у њиховом настанку, развоју, прожимањима (међусобним утицајима и директним контактима) и нестанку.

Континуитет насељавања првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља можемо пратити скоро кроз све фазе неолитског развоја, уз извесне празнине које у континуитету постоје. Заједнице старијег и средњег неолита Полимља су нам познате преко насеља на Кремештици и Луци, која се уклапају у широко распрострањену старчевачку културну манифестацију.⁷¹ Ако овим насељима придодамо насеље и у Вишесави код Бајине Баште,⁷² онда ова три насеља повлаче југозападну границу распрострања овог етнокултурног комплекса.

Насеље на Кремештици Ч. Марковић датије у Протостарчево II (по Д. Срејовићу), односно Старчево IIa (по Д. Гарашанин), дајући за то детаљније образложење.⁷³ Због одсуства вертикалне стратиграфије и

70 Уопште, о периодизацији неолитских култура Србије, *види* нап. 17.

71 О распрострањености старчевачке групе, *види* М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије*, Београд, 1973, 18–22.

72 М. Зотовић, Кременило – Вишесав, Бајина Башта, вишеслојно праисторијско насеље, *Археолошки преглед*, бр. 5, 1963, 18–20; Исти, *Историја Т. Ужице* (до 1918), том I, Т. Ужице, 1989, 40–45.

73 Ч. Марковић, *Неолит Црне Горе*, Београд, 1985, 71.

ископавања ширих размера, а тиме и одсуства хоризонталне стратиграфије, на овом насељу није било могуће издвојити евентуалне фазе развоја. Проблем у датовању произилази из изразите локалне особености керамике код које преовлађује линеарна орнаментика (сл. 51), потом *impresso* (сл. 52), а барботин, као основни старчевачки орнаментални манир заступљен је свега с пет процената у укупној керамичкој продукцији (сл. 53.1–5). Због одсуства сликане и мале присутности барботиниране керамике, Крештица се није могла повезати с позним Старчевом. Такође, због одсуства елемената карактеристичких за Протостарчево I, датовање Крештице је исправно и логично.

И мада постоји сличност у керамографији Крештице и Луке, присутне су и знатне разлике. ПреDOMинирајући технику декорисања на Луци представља канеловани барботин (сл. 54. 3–8), потом прскани барботин (сл. 54. 1–2), па линеарна орнаментика (сл. 56. 1–14), док је примена *impresso* технике врло ретка (сл. 54. 9.). Недостатак сликане керамике и њено надомештење тзв. стачевачком псеудопревлаком, блиском флекастој (*mottled Ware*) техници (сл. 54. 10–11), као и историска интерпретација, односно непостојање цензусног слоја између старчевачког и винчанског стратума на овом насељу (сл. 16, пресек d–a), чине важну полазну основу за датовање Луке. Тачност датовања произилази и из релативно хронолошког односа према Вишесави, као старијој културној манифестацији, на ширем простору југозападне Србије. Дакле, насеље на Луци треба датovati у крај старчевачке културе, уважавајући његову изразиту локалну специфичност. Скицирањем основних елемената за историјску интерпретацију заједница на Луци и Крештици, добијамо и

основу за разумевање поменутих локалних специфичности.

Тумачећи процес настанка неолита црногорског Полимља, Ч. Марковић сматра да је овај процес извршен релативно позно, досељавањем старчевачких заједница.⁷⁴ Овај став базира на већ оформљеној култури заступљеној на Крештици, којој на овом нивоу истражености, недостају фазе које претходе. Такође, он не искључује ни могућности развоја неолитске културе црногорског Полимља из мезолитске традиције, зашта у овом тренутку још увек нема доказа.

Гледајући Полимље у целини, још увек ништа не знамо о почецима процеса неолитизације. Такође, не располажемо сазнањима ни о заједницама током развијене фазе средњег неолита. Хронолошке разлике између Крештице и Луке нам остављају празнину у спознаји, мада, ако узмемо у обзир шире подручје југозападне Србије, преко насеља у Вишесави, та празнина се делом попуњава. Међутим, сасвим је логично да су се заједнице старијег и средњег неолита Полимља, као и заједнице на ширем брдском подручју југозападне Србије, разликовале од заједница матичне области. Разлике су настале услед прилагођавања ових заједница специфичном типу средине на простору прелазне зоне.⁷⁵ Разлике су видљиве и у археолошкој грађи. Отуда, ове елементе треба имати у виду као основ за тумачење специфичности протостарчевачких и старчевачких заједница Полимља.

За историјску интерпретацију Луке имамо нешто више сигурних елемената, него што је то случај код Крештице. У једном тренутку, на Луци је успостављена симбиоза, културно јединство, старчевачких и винчанских заједница. О овом процесу говори одсуство трагова рушења и стерилног

74 Ч. Марковић, *Неолић Црне Горе*, Београд, 1985, 73.

75 А. Бенац, *Прелазна зона, Историја југословенских земаља*, том II – неолитско доба, Сарајево, 1979., 375.

слоја између старијег и млађег хоризонта. Повучене дубоко у врлети југозападне Србије, старчевачке заједнице још једно време након нестанка ове културе у матичним подручјима, живе мирним животом конзервативно одржавајући старе форме живљења. Но, под утицајем струјања из матичних области, где се у то време дешавају живе етнокултурне промене,⁷⁶ ове заједнице се постепено мењају. Пред крај живљења на Луци та струјања обележава и прилив новог становништва, што утиче на ширење насеља. Дакле, у образовању културне физиономије на овом насељу, а тиме и образовању културне физиономије млађег неолита прибојског краја, испољавају се две наизглед супротне тенденције. Једну чини конзервативно одржавање старих форми, а другу прогресиван еволуитивни развој под утицајем импулса са стране. Ови импулси понекад значе и прилив новог становништва.

Поменути процеси су сагледиви у керамографији Луке. Канеловани барботин, као најдоминантнији начин декорисања посуда овог насеља поприма облик близак ребрастим канелурама (сл. 54. 7–8), а канеловање је основна орнаментална техника млађег неолита. Но, проћи ће скоро једна цела фаза док канеловање не постане чешћи манир декорисања посуда. Шта више, канеловањем се, како изгледа, на простору Полимља током укупног трајања винчанске културе није развио онај раскошни орнаментални стил присутан на матичном подручју. Врло дуго одржавање намерног огрубљивања посуда у керамографији Полимља је одраз дуге егзистенције традиционалних елемената на овом подручју.

Појава псеудопревлаке (флекасте орнаментике, сл. 54. 10–11) на посудама с Луке

пружа основу и за извођење неких релативно хронолошких односа. С. Димитријевић истиче да се флекаста орнаментика запажа на усамљеним примерцима у кореновској фази сопотске групе, и да је идентична псеудопревлаци старчевачке културе.⁷⁷ Први пут овакав поступак орнаментисања је запажен у Винковцима (Тржница – ступањ старчевачке културе – спиралоид В). Отуда би Лука била паралелна старчевачкој културној манифестацији типа Ждралови, на коју се на том подручју надовезује кореновска манифестација сопотске групе, паралелна раним фазама винчанске културе у Србији. Разумљиво, манифестација типа Ждралови се не може доводити ни у какву директну везу с Луком, али им је заједнички културолошки процес који смо хтели истаћи. Тај процес је означен декадентним променама у условима недовољне културне кохезије, што је један од елемената за стварање локалних манифестација на периферијама ширења културних група. Код старчевачке културе, на њеној северозападној периферији ширења – то је тип Ждралови, а на југозападној периферији – то је тип Лука. Истина, Лука има своје претходништво у особеној манифестацији старчевачке културе на насељима југозападне Србије и Полимља, на Вишесави и Кремештици. Локална особеност старчевачке културе на овим подручјима, како смо истакли последица је трансформација у условима брдско–планинског егзистирања.

Млађи и финални неолит Полимља обележен је развојем појединих фаза винчанске културе. Неке елементе, битне процесе у настанку ове културе на Полимском простору, већ смо апострофирали. Свакако, врло је значајну улогу у овим процесима

76 *Види* нап. 26.

77 С. Димитријевић, *Сјеверна зона, Историја југословенских земаља*, том II – неолитско доба, Сарајево, 1979, 338–340.

имао и прилив новог становништва. Ова кретања ка полимском простору су се могла одвијати из више праваца. Склони смо претпоставци да те правце треба тражити у јужнијим крајевима. На Луци, на самом почетку тордошке фазе винчанске културе, долази до проширивања насеља. Ово проширивање се може тумачити било досељавањем новог становништва, било природним прираштајем заједнице. Могуће је да су на проширивање насеља у млађем хоризонту Луке утицале комбинације оба ова елемента.

Винчанска керамографија на Луци приказује низ специфичности у односу на керамографију ране тордошке фазе класичног подручја. Специфичности се огледају у низу елемената. Тако је овде врло ретка техника канеловања, мада жлебљење композиционо репродукује стил украшавања канеловањем (сл. 57. 11–17), одсутна је техника глачања (*stralucido*); линеарну орнаменту не прате низови убода и она је израз даљег еволутивног развоја традиционалног линеарног стила декорисања (сл. 57. 4–10); не срећу се паралелне угласте траке испуњене убудима; не срећу се боцкани троуглови и не среће се антропоморфна пластика и просопоморфни поклопци. И док се неке од појава могу тумачити ограниченом површином ископавања, за многе то не може бити разлог, већ разлоге треба тражити у директној коегзистенцији старчевачких староседелаца и винчанских придошлица, у културној симбиози насталој из овакве коегзистенције и постепеним променама традиционалног наслеђа. О стварном постојању овог процеса јасно говори и одсуство прекида, стерилног слоја између старијег и млађег хоризонта на Луци (сл. 16 – пресек d–a).

На Беран кршу (стратум Ia), по присутним формама посуђа, орнаменталним мотивима и техникама украшавања, видимо да је овај хоризонт сродан винчанском хоризонту на Луци, али представља његов даљи еволутивни развој. Ни овде се не среће канеловање, *stralucido* орнамент, линеарни орнамент с низом убода, али је присутно пунктирање (сл.58.7), док се остале примењене технике композиционо обогаћују (сл.58). Ако старију фазу млађег неолита Полимља посматрамо у целини, онда млађи хоризонт Луке и хоризонти Ia и Ib Беран крша представљају три етапе његовог развоја. Керамографија са ових насеља даје за право Ч. Марковићу када млађи неолит Полимља сматра посебним фациесом неолитске културе централног Балкана.⁷⁸ Такође, он претпоставља да је овде млађи неолит почео нешто раније него у Подунављу и Поморављу. И мада претпоставка изгледа логично с обзиром на зачете трансформације и врло рану винчанску керамику с Луке, још увек нема довољно доказа за овакву тврдњу па је треба узети са резервом. За доказивање овог става потребна је серија насеља датованих у прелазну фазу из средњег у млађи неолит. Судећи по Луци, овде су остварене неке назнаке чији се даљи еволутивни развој скоро у континуитету може пратити. Преко насеља на Луци могу се јасније сагледати процеси који су довели до образовања културе млађе неолитских заједница Полимља. Еволутивне промене у оквиру позно старчевачких заједница представљају полазну основу. Неки не винчански елементи у стилу декорисања посуда Беран крша (сл. 58. 1-3), а посебно специфична антропоморфна пластика (сл. 73. 5-6), јасно указују и на још један елемент у образовању културе млађег неолита Полимља. С правом, Ч. Марковић порекло

⁷⁸ Ч. Марковић, *Неолиит Црне Горе*, Београд, 1985, 71.

ових елемената тражи у неолиту Јадрана, одређујући правац њихове пенетрације у горње Полимље долином Дрима.⁷⁹

Хоризонти Ic и Id на Беран кршу илуструју нову фазу развоја неолита у Полимљу, паралелну млађој фази развоја тордошких заједница. У овим хоризонтима присутне су све орнаменталне технике и мотиви типични за винчанску културу (сл. 60. – сл. 61). На Беран кршу је очит контакт са заједницама млађег неолита косовске варијанте винчанске културе, на што указују меандрате траке испуњене паралелним урезима (сл.61.4,5).⁸⁰ Веза између горњег Полимља и горњег тока Ибра се остварује природним комуникацијама на правцу Беране–Рожаје. На постојање ове везе јасно указују насеља у долини Ибра, као Житковац⁸¹ и Валач.⁸² Осим елемената типичних за поменути варијанту винчанске културе, Ч. Марковић указује и на елементе типичне за Данило културу и контакт с неолитом Јадрана (сл. 61. 1–3). Дакле, поред специфичне традиционалне основе, ову фазу млађег неолита Полимља карактеришу контакти са неолитом Косова и Јадрана, бар како је то ситуација на Беран кршу.

На Поткућници смо издвојили два стамбена хоризонта, од којих један представља завршну манифестацију млађег неолита Полимља, а други прелазак у финални неолит, уз вероватно постојање рано–плочничког хоризонта у хоризонталној стратиграфији. Керамографија са Поткућнице је, по присутним орнаменталним техникама и

стилу украшавања (сл. 62 и сл. 63), најсличнија керамици Беран крша (хоризонти Ic и Id, сл. 60. и сл. 61.), с тим што је овде канеловање и даље ретка појава. Елементе за датовање овог насеља, поред орнаменталног стила, чини и појава неких нових облика здела (са унутра повијеним ободом и зделе сличне тањиру, сл. 45. Г4, Е, сл.46. 3), те употреба технике жигосања (сл. 62. 4, сл. 63. 30–31). Тањири са заобљеним ободом, у јужноморавској варијанти винчанске културе, су један од основних показатеља за издвајање градачке фазе. И мада се плитка здела с Поткућнице (сл. 46. 3) не може доводити у директну везу с овим тањирима, очигледна је њихова функционална сродност. Отуда старији хоризонт на Поткућници треба довести у везу са млађом тордошком фазом винчанске културе. На исправност оваког датовања упућује и релативно хронолошка позиција старијег хоризонта Поткућнице према осталим винчанским насељима на микро простору у долини Поблаћнице, као и упоредна анализа са хоризонтима Ic и Id на Беран кршу. Гледано у целини, овај хоризонт Поткућнице и поменути хоризонт Беран крша дефинишу три етапе развоја завршне фазе млађег неолита Полимља, с тим што се Поткућница датује у сам крај.

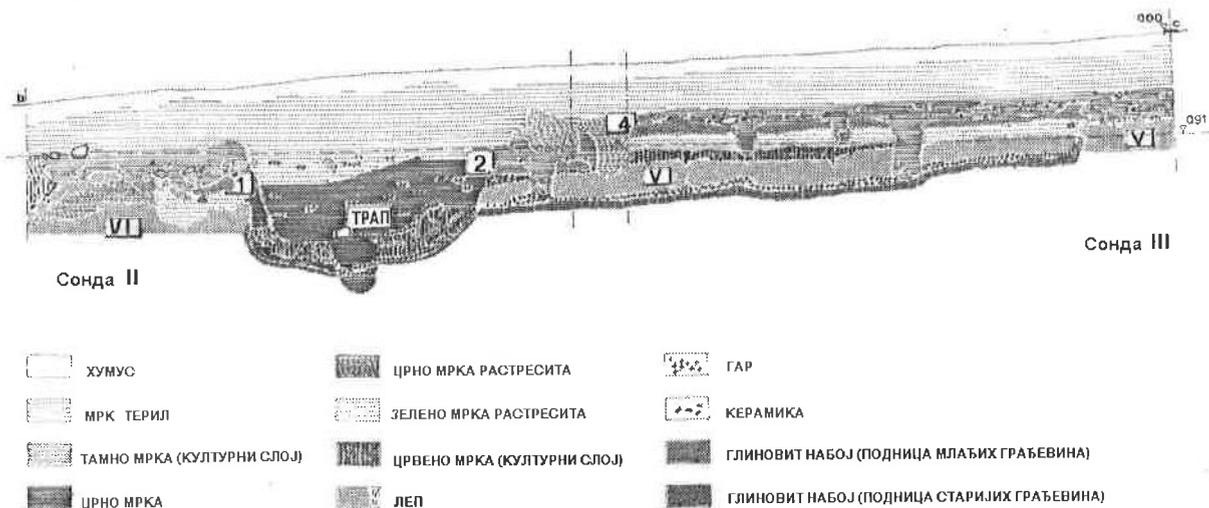
Доказе за предложено датовање старијег хоризонта на Поткућници налазимо у вертикалној стратиграфији и релативно хронолошким односима и на самом насељу. Поклопац декорисан меандратом траком са Поткућнице (из сонде V на југоисточном

79 Ч. Марковић, *Неолит Црне Горе*, Београд, 1985, 72.

80 Опширније о варијантама винчанске културе: Ј. Глишић, Неке специфичности о култури винчанске групе на Косову и Јужном Поморављу, *Гласник музеја Косова и Метохије* бр. 4–5, 1959–60, Приштина, 245, и даље; М. Гарашанин, *Праисторија на шлу Србије*, Београд, 1973, 97, и даље; Исти, *Праисторија југословенских земаља*, том II, Сарајево, 1979, 166. и даље.

81 Н. Тасић, Житковац и неки проблеми релативно-хронолошког односа неолитских и енеолитских насеља на Косову и у долини Ибра, *Гласник музеја Косова и Метохије* III, Приштина, 1958, 14–19.

82 Н. Тасић, Праисторијско насеље у Валачу, *Гласник музеја Косова и Метохије* II, Приштина, 1957, 3–38.

Сл. 70. Поткућница, *Вертикална стратиграфија у сондама II и III*, профил b-a

рбу насеља, сл. 63. 14) се на класичном винчанском подручју јавља у раној плочничкој фази.⁸³ Овај налаз упућује и на постојање хоризонталне стратиграфије, а постојање млађег стамбеног хоризонта (сл. 70) на дуготрајну употребу овог насеља. За кратко, живот на овом насељу био је прекинут разарањима (сл. 70 – слој зелено мрке земље). Ако се, уз то, Равна коса може сматрати повременим одбрамбеним прибежиштем заједница с Поткућнице, онда је дуготрајно насељавање овог простора и логично.

Историјска интерпретација насеља на Поткућници расветљава још нека интересантна збивања на самом завршетку млађег неолита Полимља. Рекли смо већ да у насељавању Поткућнице постоје најмање два стамбена хоризонта. Сем разлика у покретном археолошком материјалу, очито је да млађе насеље припада знатно осиромашенијој заједници. Старије насеље је плануло у пожару, а неки налази керамике, откривени

у слоју паљевине у једној од кућа овог хоризонта, упућују на правац тражења узрока овог пожара. То је налаз једног полулоптастог пехара на ваљкастој стопи (сл. 45.Ђ2, Т. IV.5), карактеристичног за крај ране и почетак средње фазе бутмирске културе. Импортовани бутмирски елементи на овом насељу су констатовани и у сонди V, фрагменти лоптасте посуде декорисане шрафираном траком (сл. 46.Д; Т. V.7). Ови фрагменти се од остале керамичке продукције разликују и по фактури и по технологији печења. На основу ових налаза произилази и закључак о хронолошком синхронизму између винчанске и бутмирске културе, као и о времену паљења старијег насеља на Поткућници, што се десило крајем тордошке и почетком градачке фазе винчанске културе. И док су раније заједнице млађег неолита Полимља живо контактирале са заједницама суседних подручја, с Косовом и Јадраном, крајем овог периода и почетком финалног неолита, контакти нису били добросуседски. С овим

⁸³ О плочничком периоду винчанске културе опширније, М. Гарашанин *Историја на тлу Србије*, Београд, 1973. 90. и даље, са цитираним литературом.

догађајима започиње финални неолит и дуготрајан процес распада неолитских заједница у Полимљу. У горњем Полимљу, на Беран кршу, у то време (хоризонт Па) долази до крупних промена и продора нових заједница. Само на овом подручју нове заједнице долазе из других области, с Приморја, из круга лисичићке културе. Изгледа да у црногорском делу Полимља ови догађаји нису пропраћени рушењем.

На основу изнете историјске интерпретације на Луци, Поткућници и Беран кршу могу се извести неки општи закључци о културно хронолошким процесима током млађег неолита Полимља. При тумачењу ових процеса мора се имати у виду географски положај ових насеља у лимској долини, као и положај ове долине према суседним подручјима. Рекли смо већ да је, клисурама и теснацима, лимска долина издељена на мање затворене географске регије (жупе). Полимље у пределу око изворишта Лима и у беранском крају је комуникационо упућено ка дримском сливу и преко њега ка Јадрану. Уз то, дуж Марсенића ријеке и других десних лимских притока, берански крај је природном комуникацијом повезан са ибарским сливом и даље с Косовом. Низводне жупе су, преко бочних притока Лима које кроз њих протичу, комуникационо упућене ка различитим областима. Бјелопољски и пријепољски крај, дуж Бистрице и Милешевске реке, успостављају везу са сливом Вапе, и преко Пештери са новопазарским и даље рашким крајем. Преко левих притока Лима остварује се веза између ових крајева са горњим сливом Тихотине, Потарјем и пивском области.

Из прибојског и нововарошког подручја, преко Увца и његових притока, остварује се веза са западним Поморављем и даље централном Србијом. Из крајева ближих ушћу Лима, преко Дрине, комуникациони правци ка централној Босни и доњем Подрињу. Отуда заједнице из различитих

делова Полимља успостављају контакте са заједницама подручја на која су природним комуникацијама упућене, са Приморјем, Косовом, западним Поморављем, Подрињем и централном Босном, што је на основу археолошке грађе и посведочено. Логично је и постојање међусобних дотицаја полимских заједница дуж лимске долине, што омогућује успостављање извесног културног јединства. Но, како археолошка документација показује, успостављено културно јединство током млађег неолита никада није било чвршћег карактера.

Заједнице у комуникационо отворенијим подручјима (беранском, бјелопољском и пријепољском крају – као на Беран кршу) су у чешћим контактима са заједницама суседних и удаљенијих подручја и због тога су подложније утицајима са стране, па у њиховом културном развоју има мање традиционализма. Заједнице у географски затвореним срединама, као што је долина Поблаћнице (која је, с једне стране, планинским масивима Орловине (1316) и клисуром од Устибра одвојена од лимске долине, а с друге, висовима Јаворја (1486), Ковача (1533) и Градине (1446) одвојена од ћехотинског слива и даље средњег Подриња) показују изражите елементе конзервативизма (пример – Лука и Поткућница). Отуда се намеће закључак да узроке извесних разлика између заједница млађег неолита горњег и доњег Полимља треба тражити у два правца: а) у повезаности горњег и средњег Полимља природним комуникацијама са Приморја, Косовом и рашком области, а доњег са западним Поморављем и централном Босном и б) у мањој привржености традиционализму заједница горњег и изразитом конзервативизму заједница доњег Полимља.

На Беран кршу почетком финалног неолита долази до наглог културног заокрета, губе се блиски контакти с винчанском културом и успоставља чвршћа веза с лисичићком културом и подручјем Јадрана. На овај

заокрет указује техника израде керамичких посуда и типичан манир украшавања за лисичићку културу (примена технике урезивања шрафираних троуглова, сл. 67. 1–3), мада се најчешће раде винчаноидни облици раног плочничког периода.⁸⁴ Ова веза са Јадраном се и даље одржава, али слаби у млађој плочничкој фази, док све израженије постају неке локалне керамографске специфичности, обележене појавом змијоликих пластичних налепака (сл. 68. 2–3).⁸⁵

На насељима у прибојском и нововарошком крају, Препрану и Пљосној стијени, стил декорисања и примењене орнаменталне технике се знатно разликују од оних са Беран крша. На Препрану, као старијој културној манифестацији финалног неолита овог подручја, потпуно нестаје линеарна орнаментика и боцкане траке (сл.65). Појава здела с конкавним вратом (сл. 50. В 2.), одређује релативно хронолошки однос Препрана према Поткућници и Равној коси, што упућује да би Препран требало датовати у развијени период старије плочничке фазе винчанске културе.

Млађу плочничку фазу на овом подручју илуструје Пљосна стијена.⁸⁶ На овај закључак нас упућују стилске одлике керамографије (сл. 66.), као и релативно хронолошки однос према Препрану. Поредиши Пљосну стијену и Препран, поред неких општих сличности у формама посуђа и орнаменталном стилу (канеловању и ребрастој декорацији, сл. 65; сл. 66, Т. XII – Т. XIV), видимо да се они знатно разликују, пре свега по одсуству жигосања на Пљосној стијени и урезивања на Препрану. Уз то, на Пљосној стијени је обради камена, а посебно кости,

поклањана знатно већа пажња. Ако, пак, ова два насеља упоредимо с одговарајућим хоризонтима Беран крша, онда добијамо прилично целовиту представу о развоју финалног неолита Полимља.

Основни процес који се у овом периоду јасно артикулише је дезинтеграција, која започиње продорима новог становништва у ове крајеве, а наставља се правцем све израженијег разбијања и онако недовољно успостављеног културног јединства. Све више се, од насеља до насеља, развијају локалне културне специфичности.

Да би слика о првим земљорадничко-сточарским заједницама Полимља била целовитија, неопходно је извршити њихову упоредну анализу с истовременим заједницама суседних подручја. Међутим, упоредну анализу са заједницама југозападне Србије је тешко извести због степена њихове истражености и публикованости. У старијем и средњем неолиту, у Полимљу и југозападној Србији постоје свега три идентификована насеља. Поред већ помињаних Крештице и Луке ту је и Вишева код Бајине Баште. У мери у којој је то било потребно за овај рад, у претходном излагању извршили смо такву анализу.

Тражећи аналогije за тордошка насеља Полимља, видимо да се у овај период у југозападној Србији датују насеља: Крештице у Вишесави код Бајине Баште, Каљевина у Врањанима, Радобуђа у долини Великог Рзава и Наплав у Карану.⁸⁷ Међутим, ближе хронолошко опредељење ових насеља у оквиру тордошке фазе није извршено, нити је то могуће учинити на основу објављених података. Разумљиво је да се у

84 Ч. Марковић, *Неолиит Црне Горе*, Београд, 1985, 47-50. О лисичићкој култури, види нап. 57.

85 Исти, 1985, 72.

86 А. Јуришић, Заштитна ископавања у селу Радојини, локалитет Пљосна стијена, Београд, *Старинар* н.с. IX– X, 1959, 103–110.

87 М. Зоговић, *Историја Т. Ужица (до 1918)*, том I, Т. Ужице, 1989, 40–45.

овом случају ваљаност упоредне анализе доводи у питање.

Иста хронолошка уопштеност је присутна и код публикованих плочничких насеља југозападне Србије, као што су градине у Стапарима, Расној и долини Рзава.⁸⁸ Но, типологија насеља, основне орнаменталне технике на керамици (жигосање и канеловање) и присутни елементи енеолитских културних манифестација, из бубањско-хумског културног круга (Вранешка стијена у Радобуђи, и Кулина у Рогам), указују да насеља треба датovati у завршну плочничку фазу. Из упоредне анализе произилази да су плочничка насеља прибојског и нововарошког краја ближа ужичком подручју југозападне Србије него насељима горњег Полимља. Поменути однос између насеља је наслеђен из млађе тордошке фазе. У старијој тордошкој фази овај однос је обрнут, израженија је сродност између заједница доњег и горњег Полимља него између заједница доњег Полимља и ужичког подручја југозападне Србије.

У општим назнакама још једном ћемо указати на уочене појаве у процесу настанка, развоја и нестанка винчанске културе у Полимљу. Винчанским заједницама на овим просторима претходе старчевачке заједнице са специфичним локалним културним обележјима у којима су већ започете наступајуће еволутивне промене. На такву полазну основу, стижу у Полимље импулси из удаљених јужних крајева и одвијају се миграције становништва, што у крајњем исходу доприноси стабилизацији млађе неолитске културе. Са стабилизовањем млађе неолитске културе у Полимљу успостављају се све чешћи, добросуседски односи са заједницама блиских подручја и развија трговина. У горњем Полимљу, контакти се одвијају са заједницама Косова и Јадрана, а у

доњем Полимљу са заједницама западног Поморавља и Подриња, а преко њега и са североисточном Босном.

У финалном неолиту, плочничкој фази винчанске културе, нарушава се крхко успостављено културно јединство продорица у Полимље из различитих праваца. Ови продори започињу још крајем млађе тордошке фазе и током градачког периода. Нарушавање овог јединства је започело и декадентним променама у оквиру саме винчанске културе, све чешћим подржавањем туђинских узора, изменом економске и технолошке основе. Рудник самородног бакра на Јармовцу код Прибоја (сл. 71), вероватно експлоатисан од стране плочничких заједница, најјасније говори о измени технолошке основе; а бројне животињске кости на Пљосној стијени и Челини о сточарству, као примарној привредној грани. И разумљиво је да се код сточарских заједница изражава све већа подвојеност и културни индивидуализам. Измене технолошке и егзистенцијалне основе намећу промене у култу и ритуалној концепцији, а тим и у свим осталим видовима културе.

Продори са стране доносе у Полимље немирна времена. У горњем Полимљу немир долази из круга лисичићке културе, а у доњем из Подриња и централне Босне. Немири нагоне полимске заједнице на измену станишта, на одбир скровитих и природно лако брањивих градинских узвишења, на све дубље повлачење у тешко приступачне, високогорске крајеве. Немирна времена намећу изградњу првих фортификација, производњу оружја и све веће економско осиромашивање, упућујући заједнице на додатна занимања, лов и риболов. Дакле, потпун распад винчанске културе је настао због крупних унутрашњих промена подстицаних све чешћим продорима са стране. Завршни-

88 М. Зотовић, *Историја Т. Ужица (до 1918)*, том I, Т. Ужице, 1989, 40–45.

ца тог дугог процеса је обележена продором нових етно–културних групација, идентификованих као носиоци накованске (у горњем Полимљу) и бубањско–хумске културе (у доњем Полимљу), што у потпуности дезинтегрише вичанску културу, с којом неолитски свет Полимља нестаје са историјске позорнице.

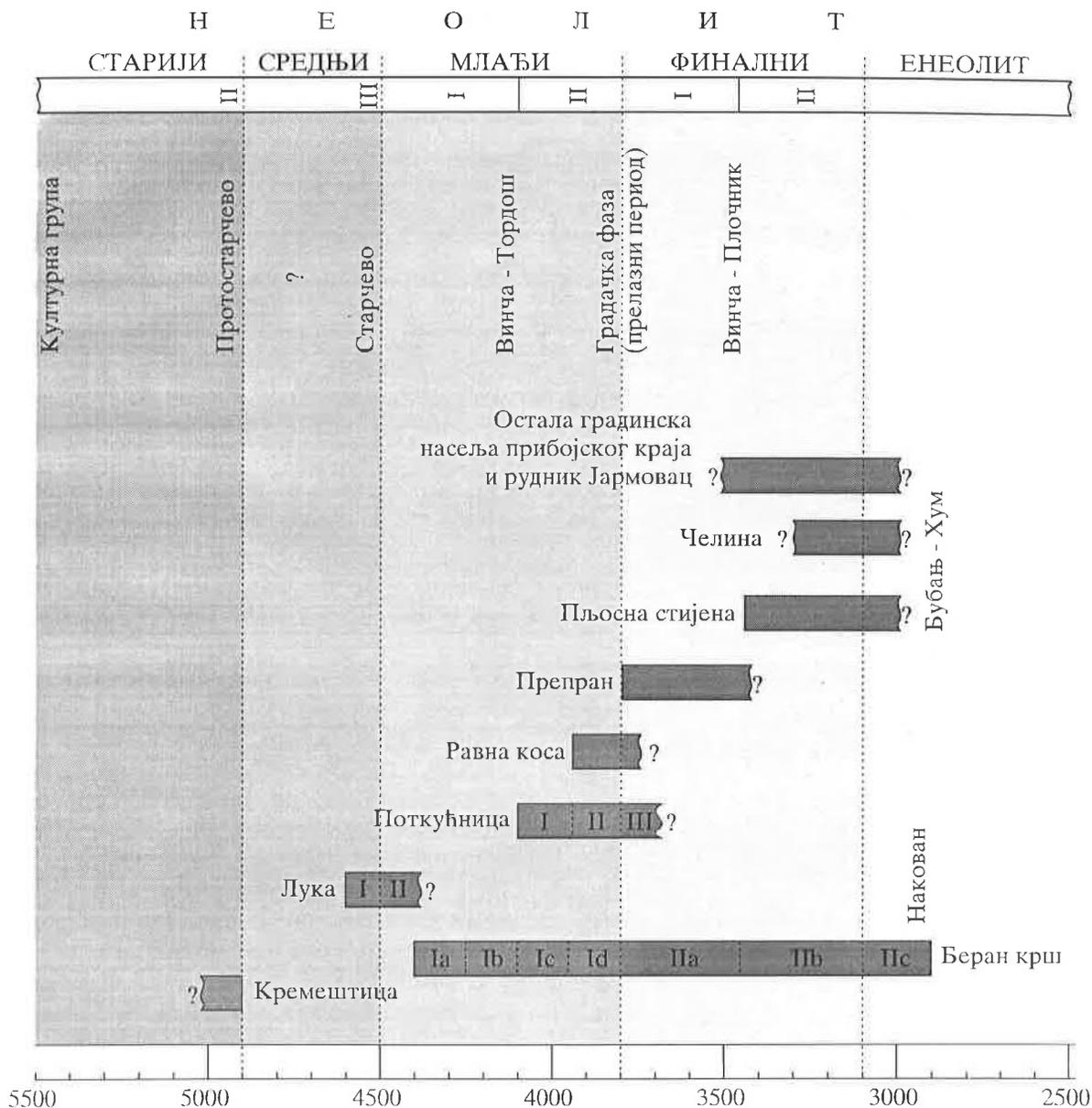
И ма колико су етнокултурне промене у настанку, развоју и нестанку неолита Полимља сложен процес, а односи ових заједница са суседним заједницама тешко до-

кучиви за археолошка тумачења, покушаћемо да у облику схеме резимирамо досадашња излагања, прихватајући ризик од поједностављивања. Поједностављивање је делом нужно како би се јасније приказала иначе сложена питања. Свесни смо нецеловитости као основног недостатка овако схематизованог поступка, но у колико будућим истраживањима буду сагледиви и други, у овом тренутку нама непознати елементи, моћи ће се вршити употпуњавање предложене схеме, која изгледа овако:

XI. РЕЛАТИВНО ХРОНОЛОШКИ ОДНОСИ

У претходним поглављима смо настојали изнети све елементе који омогућују дефинисање развоја првобитних земљорадничко-сточарских заједница Полимља, износећи карактеристичне одлике које се могу извести на основу укупне археолошке грађе, настојећи да их објаснимо у оквиру њиховог природног окружења. Настојали смо, тако-

ђе, да у мери у којој је то могуће, њихов развој разматрамо са социолошког и укупног културолошког становишта, нудећи и схему етнокултурних промена. Уједно, заједнице смо разврстали и по релативно хронолошком следу, па ћемо овде, у оквиру упоредне табеле, само сумирати изнете податке.

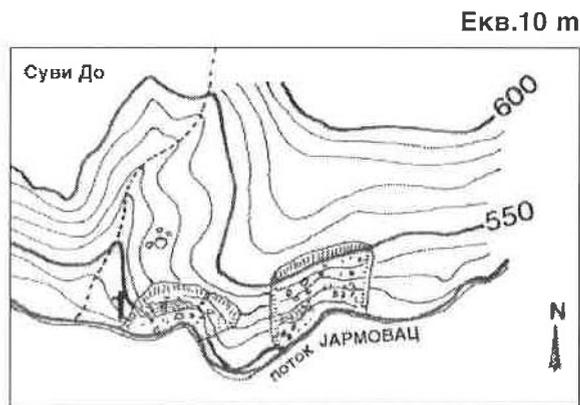

Упоредна табела релативно хронолошког развоја првобитних земљорадничко-стиочарских заједница Полимља

* * *

Предмет овог рада су заједнице чији се техничко–технолошки основ развоја базира на обради дрвета, камена, кости и земље, а чију привредну основу чини земљорадња и сточарство. Управо због тога се овде нисмо бавили једном, за заједницу финалног неолита новом привредном граном – рударством и металургијом, која им, судећи по

руднику на Јармовцу, није била непозната. Свакако да је измена технолошке основе развоја један од пресудних узрока за нестанак неолитских заједница с историјске позорнице. Због недовољне истражености нисмо се бавили ни једним посебним типом насеља или можда повремених станишта ових заједница, односно пећинским насељима, која су присутна у Полимљу (код Берана и Пријепоља). Такође, у овом раду није било речи ни о начину сахрањивања и свим оним елементима из сфере духовности и друштвених односа, које се на основу ових података могу извести. До сада у Полимљу није откривен ниједан усамљени гроб, или поуздано датована неолитска некропола. А. Јуришић, на некрополи под хумком, на локалитету Бјелин у Радојињи, издваја слој касно неолитских гробова са згрченцима.⁸⁹ М. Зотовић, на основу једне зделе с тунеластом дршком из слоја са згрченим покојницима, сматра ове гробове енеолитским.⁹⁰ С обзиром на инвентар гробова (камене секире у гробу 13), те налазе секира у слоју око гро-

Сл. 71. Јармовац (1), Положај рудника самородног бакра

89 А. Јуришић, Заштитна ископавања у селу Радојињи, локалитет Бјелин, *Саопштење Републичког завода за заштитну етнологику културе бр. IV*, Београд, 1961, 163–179.

90 М. Зотовић, *Археолошки и етнички проблеми бронзаног и гвозденог доба Западне Србије*, Београд, 1985, 27–28.

бова, као и поменути биконусну зделу, гробови би се могли датовати у сам прелаз из финалног неолита у рани енолит. Културно хронолошки, они су на почетку једног новог раздобља у развоју праисторијских заједница Полимља, са снажним, још увек незамрлим традиционалним елементима, но на основу њих не могу се изводити општи закључци о начину сахрањивања и погребном ритуалу припадника неолитских заједница у целини. Будући да су за сада усамљена појава којој не знамо корене, и да хронолошки излазе изван оквира овог рада, њима се овде нисмо бавили.

Питање културних и популационих прожимања првобитних земљорадничко–сточарских заједница Полимља заслужује да још једном резимирамо неке раније изнете закључке. Ове заједнице током укупног развоја су успостављале комуникационе односе с околним заједницама, што нас упућује на постојање интезивних популационих и културних прожимања. Ти контакти су се каткад одвијали на принципима добросуседских односа, а каткад на елементима сукоба. Географски положај Полимља у рас-

пореду неолитских култура централног и западног Балкана је битан основ за поимање овако живих популационих и културних прожимања. Културни и популациони контакти се успостављају дуж комуникација – долина речних токова и преко проходних планинских превоја. Заједнице Полимља су контакте остваривале са заједницама јадранског неолита, Косова, средњег и западног Поморавља, Подриња и централне Босне. Свакако да ови контакти нису имали једносмеран карактер, већ су се развијали на принципима пријема и емитовања утицаја. Сви елементи ових утицаја још увек нису дефинисани. Контакти између поменутих заједница су понекад засновани и на живљим популационим кретањима, која крајем млађег неолита прерастају у сукобе и пљачкашке походе. Наступајућа немирна времена и све више ослањање на сточарство поспешују декадентне процесе током финалног неолита, што доводи до дезинтеграције винчанске културе. Неолитски свет Полимља полако замире, а потом нестаје, уступајући место првим рударима и прерађивачима бакра на овом подручју.

NEOLITHIC COMMUNITIES OF POLIMLJE

THE FIRST AGRICULTURAL AND CATTLE-BREEDING COMMUNITIES

SUMMARY

"The first cattle-breeding-agricultural communities of Polimlje" is the term that includes all communities of Neolithic Age in this area known till the present times. These are the communities that are characterized by all the elements of "neolithic revolution": manufacturing economy (agriculture and cattle-breeding), production of pottery and non-nomadic way of life. The term "Polimlje" covers the wider region of the river Lim valley and its tributaries. This region, two hundred kilometers long and around fifty kilometers wide, has not been equally explored yet.

About twenty two neolithic settlements were registered in Polimlje together with one mine. In the region of Berane these are: "Kremestica", "Beran Krs", "Pecina Grad"; in the region of Bijelo Polje: "Trnje"; in the region of Prijepolje: "Velika Stena", "Banducko Brdo", "Grobnice", "Popova Pecina", "Kovinograd"; in the region of Nova Varos: "Pljosna Stijena"; in the region of Priboj: "Luka", "Prepan", "Podkucnica", "Ravna Kosa", "Dobrukovica", "Gradina", "Siljak-Supljica", „Grad“, „Zidovska Gradina“, „Karaula“,

"Kula-Gradac", "Čelina" and the copper mine "Jarmovac". (Fig. 1).

Till the present times, in the area of Polimlje, there has not been an elaborate project for studying of the neolithic communities. Only in recent decades, the investigators paid greater attention to this period. At this moment three points were established in Polimlje for studying the neolithic communities: the region of Nova Varoš, where in 1951 the first neolithic settlement was registered in the village of Radojnja, at the excavation site of Pljosna Stijena; the region of Berane, where in 1961 the first sounding investigations of the neolithic settlement in the Montenegrine part of Polimlje at the excavation site of Beran Krš were carried out. At that time the oldest neolithic settlement in Polimlje was registered at the excavation site of Kremestica. Thorough investigations of these two settlements were performed between 1975 and 1977. The third point was in the region of Priboj, where the settlements of Ravna Kosa, Podkućnica, Luka and Prepan were investigated. Except the settlements of Bandučko Brdo near Prijepolje and the cave Grad near Berane, which were sounded, the other settlement of Poli-

mlje were registered by reconnoitering and have the cartographic importance..

The aim of this work is to present the available materials used as the basis for description of neolithic communities of Polimlje, taking into account the chronological principle within the presented entities. One entity shows us the nature as a general frame of life, the second entity illustrates the house and other building structures. The third entity presents data on economic base of development in these communities through objects used for performing agriculture and cattle-breeding activities, objects used for hunting and fishing as well as the products of these activities. Special attention was paid to the study of moving archeological materials, presentation of home made objects made of stone, bones and ceramics but the greatest space was dedicated to ceramics because of its importance in studying cultural-historical development, like "a torn out page of far away prehistoric newspapers". "Such newspapers informed us about the entity, exchange, cultural and populational interweaving, stylistic characteristics, aesthetic features in artistic aspirations. The art in spiritual life is that we dedicate the last chapter in this work.

The valley of Lim must have been the basic communication direction and living environ for all human communities of this region from prehistory to the present times. The life of the neolithic communities is inseparable and in many ways dependant on their natural surroundings. It is quite probable that the natural environ of Polimlje has not changed a lot during the last seven thousand years, the time which undoubtedly have passed from the first known settlements of the agricultural and cattle-breeding communities that had been established there. However, some elements of natural environments, in this long period of time, underwent some changes. It is well-known that general changes of climate greatly influenced transformation of earlier communities of hunters-gatherers and appearance of new unmo-

vable way of life. Some general data make the basis for this conclusion. Foundation of the first agricultural-cattle breeding settlements in Serbia is in accordance with the climate optimum, with the appearance of humid and warm Atlantic climate. That is the time of flourishing life in every region. West plains are formed near large rivers and on the slopes of higher hills there were pastures and mixed forests with oak-tree as the dominant type. Only later, development of these neolithic culture has freed these communities from their dependance on the natural surroundings.

In the course of very long neolithic period, numerous communities had been changing in Polimlje. Sometimes they would choose valleys near the rivers or sometimes they chose the surrounding hills. In peaceful times when there was no fear, they used to choose plains and lower regions. Besides the valley of Lim, neolithic communities of Polimlje inhabited regions of the Lim tributaries, having chosen smaller oasis of fertile soil along the river courses or hills in the mountainous regions of their upper courses. From the topographic point of view, all settlements could be divided into two categories. Lowlands and hills with numerous variants. The base of lowland settlements consists of un floodable raised parts on the marshy terrains (Kremeštica), lower river terraces (Luka), or high river terraces (Grobnice). Settlements on the slopes (Podkućnica) give way to the settlements of hills. Varied configuration of mountain terrains caused a greater number of variants in settlements of this type. Most often inhabited places were: slopes (Ravna Kosa), isolated rocks (Kula-Gradac, Kovingrad) and highlands (Beran Krs), Prepran, Pljosna Stijena, Zidovska Gradina, etc.)

Referring to fortifications, all settlements belonging to the first agricultural-cattle breeding communities of Polimlje could be divided into fortified and nonfortified settlements. A special category of settlements are cave residences. Two of such types were registered till now: Pećina

Grad in the region of Berane and Popova Pećina in the region of Prijepolje. Because of the specific characteristics and insufficient data about these places, it is not of particular interest for this work.

Structure of each agricultural-cattle breeding settlement of Polimlje could be traced by the number, size and distribution of building structures for different purposes, such as the buildings of residential, economic and cultural character. A house within a settlement represents independent residential unity, separated by a free space from all other houses and buildings. According to movable archeological material the house represents individual unity which is the reflection of handicraft production. The house by itself, marks the basic social-economic unity, a family or a group of families, and that is why it could be used for studying of social circumstances. The facts, necessary for studying economic conditions of settlements, besides handicraft products, could be obtained through the objects such as: millstone, food stores, trash holes, hearths, stoves, etc. All settlements of Polimlje, according to their structure, could be divided into the compact and noncompact settlements. The first group includes settlements with houses erected one by the other while the second group includes the settlements that are characterized by remote (Kula-Gradac) or isolated houses (Kovingrad). Degree of investigation of neolithic settlements in Polimlje allow us neither to consider thoroughly the relations between building unities nor the way, size and material used for erection of these structure.

We know very little about the building activity of neolithic communities of Polimlje. Traces of two structures were discovered on Kremeštica. (Fig. 15). In fact, houses of this period belong to the type of cottages made of poles, sticks and earth. Some more details are available about the building style of the communities belonging to the Middle Neolith. A complete building structure was discovered on Luka. (Fig. 16-17), but we are not quite sure if it used to be a house or some

kind of utility structure. Here again, the basic material used was earth, wood and stone. In Later Neolith the remains of building activity are more numerous. We meet them on settlements of Beran Krš (stratum I) and Podkućnica (the older residential horizon Fig. 18-22). And while the remains of overground rectangular houses were discovered on Beran Krš, at the same time on Podkućnica were discovered the remains of circular pit with tent roof. Building activity during the Final Neolith in Polimlje varied a lot. Besides the building of residential structures and hearths, this period is characterized also by the first fortifications. Remains of building activity from the period are evidenced by later building horizon of Podkućnica, on Ravna Kosa, Prepran, Pljosna Stijena and Beran Krš (stratum II, Fig. 23-29). Builders of this period started to develop new skills: cascade digging and base levelling, technique of erecting dry wall, building of palisade fortifications and measurement. Building constructions of this period used to engage collective labour in making fortifications which developed as the result of essential need before the approaching dangers.

In the long period of developing building techniques, starting from the wooden cottages, partly dug into the palisade and dry walled fortifications, building activity of the first agricultural-cattle breeding communities of Polimlje must be considered within particular phases of development. It is the reflection of the achieved degree of cultural development and establishment of particular building procedures. In accordance with building skill, it is the reflection of achievements in the field of available building materials: earth, wood and stone. The general framework for considering development of building activities includes the development level of residential needs, social organization and economic power of these communities.

At this level of investigation it is impossible to show the existence of any elaborate scheme used in formation of settlements in the sense of

their planning. The only structures where the adjustment to the terrain shape could be noticed were the structures with the sides dug into the slope, regarding their spacious distribution. At the same time were chosen the sides sheltered from glances and unpleasant winds and also the sides lit up with sun during the longer part of the day.

Relationship between people in communities of the first peasants and cattle breeders of Polimlje, was the result of the social and economic development. All the houses discovered to the present times show that their inhabitants were mainly (except at Podkućnica) smaller communities, probably mutually connected families. Besides blood relationship, these communities were together due to economic reasons and in the Final Neolith due to need for mutual defence. Integrity of the settlement, as far as the Final Neolith in this region, is maintained by the norms of friendly relationships and probably common laws, taking into account that till that mentioned period, there were neither traces of forced damages nor fortifications. At the end of Later and at the beginning of the Final Neolith, great cultural and historical changes had been happening.

According to the degree of agricultural development, communities of plain dwellers were tilling the soil of bigger plowed fields in the vicinity of the settlement, while the communities of mountainous settlements were cultivating smaller pieces of fields, pastures and woods. The inhabitants of high mountainous regions, in the period of the Final Neolith, were abandoning agriculture more and more. For their development these communities used the available natural resources from their district. We suppose that the surface of the land they occupied did not exceed a day's work. Long-lasting settlements (Beran Krš) showed the stable economy based on agriculture, cattle-breeding and other resources from the district. That stability was based on reasonable management of families over the houses and the land they used to till. Handicraft products show that fa-

milies could provide their existence by themselves. Some kind of property, like pastures might have been collective property. In that way we can conclude that there were two types of property relationships, those between the settlements (settlement communities) and those between houses (family communities). So, the general division of labour was made mainly within the family. We differ men's and women's jobs, where women were dealing with handicraft. Collective work was present in the case of harder works in the field or during erection of fortified structures.

The economy of the first agricultural-cattle breeding communities of Polimlje includes all those activities necessary for provision of material prerequisites for their existence and fulfillment of acquired level of needs. The economy of these communities could be divided into basic and additional economy branches. Basic branches were agriculture and cattle-breeding while the additional ones were hunting, fishing and gathering. A special kind of work was handicraft. However, we are pretty sure that such a rough division, in the sense of specialization for particular economic branches within the neolithic communities, did not exist.

Referring to agriculture of the neolithic communities of Polimlje, we can make conclusion, due to lack of finds, only indirectly: from the traces of chaff in the structure of rough vessels from Kremeštica and wall mortar from Luka, to bone and stone tools intended for performance of this activity and also through vessels, holes and pits for food storage. All this show that agriculture in Polimlje was known even from the end of the Older Neolith and that it was dealt with all communities during their total existence. For the time being, we can generally speak about the agricultural branches and grown plants on the basis of data collected in the regions of Polimlje surroundings.

The agricultural products they used to grow were: wheat, barley, millet, peas and lentil but the

level of agricultural development at that time excluded growing of vegetables. All agricultural tools were made of bones, horn or stone. However, it could be supposed that a great number of tools were made of wood but they are not preserved till our times. In the neolithic settlements, were found some stone agricultural tools such as: numerous millstones, various blades, while the pickaxes, planting sticks, mallets and hoes (Fig. 30-31) were made of horn.

Apart from agriculture, the basic economic branch of neolithic communities of Polimlje is cattle-breeding, but here again, due to insufficient data we are not able to talk about cattle-breeding in general. Bones of cattle and sheep were discovered on Luka, Beran Krš, Podkućnica, Ravna Kosa, Prepan, Židovska Gradina, Pljosna Stijena and Čelina. According to Čelina, besides cattle and sheep, the dog was also bred. Owing to the great number of bones on the settlement on Čelina we can say that cattle-breeding was there the predominant branch of economy, it is quite probable that in this period, in Polimlje as well as in the neighbouring regions, pigs were raised, too.

Referring to some additional branches of economy we have data only for a few settlements. It is very likely that people in the neolithic communities of Polimlje gathered: hazelnut, oaks, corns, blackberries, and other wild fruit, vetch, cornelian cherry, etc., but we have no reliable evidence about that. Remains of horns used for production of tools for different purposes indicate that they used to hunt chamois and deer. The remains were found on Beran Krš, Pljosna Stijena and Čelina. Finds of fishing rods, then the vertebrae of the fish from Pljosna Stijena, as well as the weights for fishing nets in most of the investigated settlements, give some data about fishing on Čelina. (Fig. 34).

The most numerous finds in the settlements of the first agricultural-cattle breeding communities represents the handicraft products which are known under the general name "movable archeo-

logical material". These products were used for the most different purposes in everyday life. They were used for preparation of food, working of wood, leather, bone, stone and other raw materials. The base for classification of this wide scale of products makes the raw material from which they were made and accordingly, they could be grouped into: the objects made of stone, the objects made of bone and horn and the objects made of baked earth.

Stone objects on the neolithic settlements of Polimlje were most often made of raw materials which could have been found in near of farther surroundings. For manufacture of these objects they used: sandstone, different kinds of hornstone, quartzite, magnetite, limestone, etc. In these regions stone was worked out by trimming, polishing and boring. Trimming was used for production of greater number of tools for different purposes like: small knives, scraper, points, arrows, etc. Technological procedures (trimming and polishing) were used during the whole period of Neolith. On the settlements of the Later and Final Neolith, in relation to the previous period, number and kinds of stone objects were considerably larger. At the beginning of the Final Neolith, on Ravna Kosa, appeared a new technological procedure-boring, for manufacture of the axe-hammer (Fig. 41. 27).

The object made of stone and horn, found in the neolithic settlements of Polimlje, are not numerous, so it is not possible to trace the continuity of this raw material. Tools made of bone were discovered on Beran Krš, Čelina and Pljosna Stijena. For manufacture of these tools they used: different parts of deer's horn, the bull's horn as well as the parts of long bones of ruminants. Bone and horn are worked out by: splitting, cutting, drilling, grinding and polishing. Apart from agricultural and fishing tools, these raw materials were used for manufacture of various tools used in household, then arms and jewelry. So, the remains of: needles, awls, punches, chisels, jointers,

floats, projectiles, daggers, arrow tips and clasps were discovered. (Fig. 33, 10-14; 42).

Objects of baked earth are most numerous on the neolithic settlements of Polimlje. They are of the greatest importance for cultural-chronological studies and the analysis of the artistic-stylistic and spiritual features. All these objects made of baked earth could be divided into the utilitarian and cult ones. The most numerous utilitarian objects of baked earth are wights and fragments as well as the complete ceramic vessels of different shapes, purpose and technology of production. Ceramics was discovered in all neolithic settlements of Polimlje. We suggest that the raw material for manufacture of ceramic vessels, within each settlement, was of local origin.

Production technology of ceramics in the first agricultural-cattle breeding communities of Polimlje is in dependence on cultural-chronological affiliation, that is, it depended on the degree on the achieved production skill. Differences in technological procedure could be seen in different approaches to earth preparation, then in the process itself, working of the surface and the way of baking. Technology of production is also dependant on the vessel function. According to the way of workmanship, there are no essential differences between ceramics of the neolithic settlements of Polimlje and chronologically and culturally synchronic ceramics of the neighbouring regions. The existing differences are noticed in the style of making ornaments and details of the form.

In the Older Neolith (Kremeštica), technology of ceramic vessel production was not sufficiently perfected, so in the process of the earth preparation, chaff and fine sand were added to rough vessels. Both types of vessels are insufficiently baked by use of oxidation and reduction processes.

In manufacture of the vessels from the Middle Neolith (Luka), further development could be noticed in all phases, as well as the improved technological process. Larger changes in later Neolith

of Polimlje were shown in the technology of ceramic vessel production. Two technological processes were expressed more clearly, one in production of rough vessels, the other in production of fine vessels. These two processes are the result of more and more evident functional differences of particular forms. This caused the appearance of greater number of operations in the production process. In the Final Neolith, apart from Beran Krš IIa, there are no essential technological changes in relation to the previous period.

With improvement of the technological process in manufacture of ceramic vessels in Polimlje, caused by the application of greater number of more complex procedures, at the same time with development of Neolith, the functional specification diversifies and also the differences of shapes. Simple forms of a ball, pear, semi-spherical and cone from the Older and Middle Neolith from Kremeštica and Luka (Fig. 43-44), are replaced by numerous variants of rounded and bycone profiles in the settlements of the Later and Final Neolith. Basic types become more complex due to greater number of variants (Fig. 45-50).

Apart from the shapes, the ornamental techniques and style of decoration of ceramic products are the most important source used by the prehistorians as the basis for depicting the anonymous peoples that vanished a long time ago. Cheap production, fragility and frequent replacement of broken vessels by the new ones, represent the basis for evolutionary development of ceramic forms and decorative style. Motifs and decorative style are the degree of aesthetic and artistic expression of these communities and at the same time the expression of their spirituality. The way of manufacture and decorative style of ceramic products are quite different depending on the cultural-chronological affiliation to the community. Frequency of decoration depends on the type, that is the vessel's purpose. With development of Neolith, number of applied ornamental tech-

niques have been increasing while the composition of motifs became richer.

Communities of the Older and Middle Neolith of Polimlje belong to Protostarčevo and Starčevo cultural circles. In decorating vessels from Kremeštica, the techniques of incision, embossing, impresso barbotin, sealing and plastic decorations (Fig.) were used. Similar ornamental techniques were used in Luka too, but their relationship is different to some extent. Predominant technique is barbotin, sprayed and fluted (Fig.). Newer resident horizon from Luka is dated at the beginning of Vinča's culture. In ornamenting these vessels, the techniques of grooving, incision and spotted decorations were applied. Rough vessels still retained traditional techniques, barbotin and impresso. (Fig. 51-57).

On Beran Krš, horizon Ia, these techniques are present: incision, embossing, fingerprints, grooving, oval pricks and attached wartlike and semi-lunar small pieces as well as the combination of these techniques (Fig. 58). In the horizon Ib, elements of classical Tordoška manifestation became more numerous. (Fig. 59). The horizon Ic and Id on Beran Krš illustrates a new phase of Vinča's culture on the central region. (Fig. 60-61).

In vertical stratigraphic of Podkućnica two resident horizons are singled out: the older one represents the final manifestation of Later Neolith of Polimlje while the Later one represents transition into the Final Neolith parallel to Gradačka phase of Vinčanska culture. (Fig. 62). Ravna Kosa is partly parallel to newer resident horizon of Podkućnica and is partly its further evolutionary continuation. (Fig. 63-64). In ceramography of Podkućnica and Ravna Kosa, two tendencies are present. On one hand transitional forms and ornamental techniques are retained, on the other they started developing new techniques and style that would flourish during the Final Neolith.

According to the stylistic characteristics, ceramics from Prepran is dated into the older Pločnička phase of Vinčanska culture. The technique

most frequently used for ornamentation is the technique of fluting, which replaced grooving from earlier periods. (Fig. 65). Newer Pločnička phase in Donje Polimlje is illustrated by Pljosna Stijena and here again fluting is the predominant technique. (Fig. 66).

In the Montenegrine part of Polimlje, the Final Neolith is also traced through two developing phases, via the settlement of Beran Krš-stratum IIa and b. At the beginning of this period, on Beran Krš, rapid cultural turnabout had happened, contacts with Vinčanska communities are lost and established tighter connections with the Adriatic Sea from the region of Lisičićka culture. (Fig. 67). In the later phase, these contacts are getting weaker and the local characteristics became more distinct. (Fig. 68). For its ornamental style and forms, horizon Ic represents eneolithic cultural manifestation with elements present in the Nakovanjska culture. (Fig. 69).

Number of objects of cult character on the neolithic settlements of Polimlje is not big and they can be divided into antropomorphous and zoomorphous plastics, antropomorphous vessels, sacrificial objects (where we include a three-legged beaker from Pljosna Stijena, prosopomorphous covers, foursided idol, miniature vessels and tools (axe). The most numerous cult objects are antropomorphous figurines, miniature vessels and sacrificial objects. We are not able to talk about the style and manufacture of antropomorphous figurines on the neolithic settlements of Polimlje due to their different dating. In addition to that, lack of some parts, especially head, prevents us from making more detailed stylistic and typological analysis. For the time being, the oldest antropomorphous figurines of Polimlje come from the period of Later Neolith, and they are mainly the fragments of standing statuettes. These figurines are stylistically different, depending on their purpose and prevailing influence in workmanship. In the Montenegrine part of Polimlje, in the older Tordoska phase, the elements of Neolith from the

Adriatic Coast could be found (Fig. 73. 5-6), and in the later neolithic phase of Kosovo, more monumental figurines were made. (Fig. 73. 2-3). In the Serbian part of Polimlje, antropomorphous plastics in Tordoški period was very rare. In the Pločnička phase the figurines from this part of Polimlje show some similarities with the Serbian variant of Vinčanska culture. (Fig. 77. 1-4; 78). Style of antropomorphous plastics of Later and Final Neolith of Polimljč cannot be defined clearly now, which is quite understandable if we take into account the number of finds and tendency of this region to accept the influences from different styles. Before all, this plastics shows the high degree of stylistic diversity, which is its main characteristic.

Sacrificial objects on the neolithic settlements of Polimlje are typologically fitted into the same products of Starčevački, that is Vinčanski cultural circle. Sacrificial objects of the older period (Kremeštica and Luka), belong to the type of sacrificial objects with four legs and shallow rectangular recipient (Fig. 72. 2). The legs of the sacrificial objects from later periods have cylindrical or elliptical sections (Fig. 74. 3-4; 76. 1) while the shape of recipients are unknown. Specific form of the sacrificial objects represents the three cylindrical-legged beaker from Pljosna Stijena (Fig. 77. 7). Antropomorphous vases, like the fragments from Pljosna Stijena, (Fig. 77. 5) show elements of utter stylization of human being. For a small number of fragments belonging to zoomorphous plastics, it is impossible even to suppose which animals they represent. (Fig. 74. 2). Utter stylization of antropomorphous and zoomorphous plastics and lacking of heads, and a small number of cult instruments in the settlements of Polimlje, suggest the undeveloped cult and religious conception of these communities. The possibility of certain changes in the religious conception in conditions of mountainous way of life should not be excluded too. More reliable conclusions in this sense could be made after elaborate study of the economic base of these communities, relations between par-

ticular branches of economy and study of their social organization. However, for making such conclusions we must have more elaborate and thorough investigations.

Cultural-chronological and historical interpretations of neolithic settlements of Polimlje could clear in more details some elements of appearance, development and vanishing of particular cultural manifestations. Communities of the Older and Middle Neolith are known to us through settlements in Kremeštica and Luka, that belong to widely spread cultural manifestation of Starčevo, with distinct local properties. The settlement of Kremeštica is dated in Protostarčevo II (after D. Srejavic) while the settlement on Luka in the end of the Starčevo culture, Starčevo III (after D. Garašanin). Explaining the process of neolithization of Montenegrin Polimlje, C. Marković thinks that this process has been carried out pretty late, after moving and settling some communities to these regions from some other regions; it is based on the already formed culture which was established on Kremeštica. In a whole, we still know very little about neolithization of Polimlje. Chronological gap between Kremeštica and Luka leaves also a gap in knowledge about the developed phase of the middle neolithic period. Local characteristics of Starčevo manifestations of this region is the reflection of adjustment of these communities to the specific type of the environments, at the area of transition zone.

Starting point for the formation of late neolithic communities of Polimlje represents the specific autochthonous elements of Starčevo cultural milieu, and its decadent form with already started evolutionary change. On such a basis come the impulses from distant south regions and migrations of the inhabitants. At one moment, on Luka was established mutual life of natives from Starčevo and newcomers from Vinča. These are the roots of chronological priority of neolithic communities of Polimlje in relation to the original region. River basis of west Morava and Podrinje

had to be the transient communication directions in moving northwards.

With stabilization of later-neolithic culture in Polimlje, friendly relationships were established in the neighbouring regions and the trade was developing. In the upper Polimlje existed contacts with communities of Kosovo and the Adriatic Coast while in the Lower one, with communities of West Pomoravlje and Podrinje, and then with Posavina.

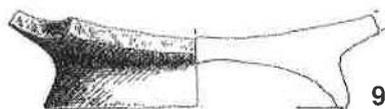
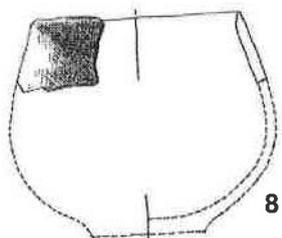
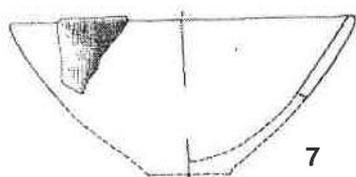
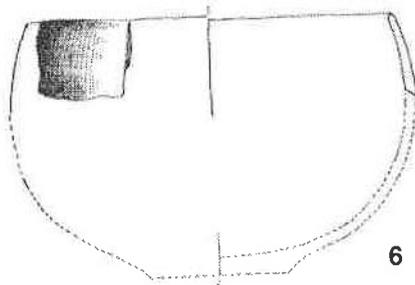
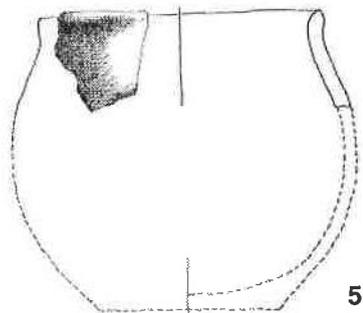
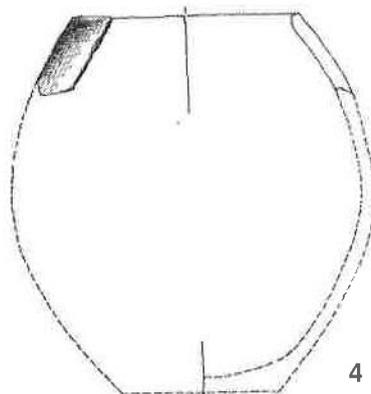
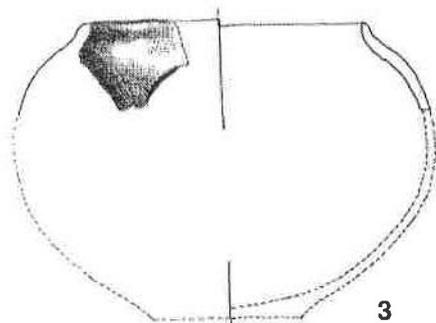
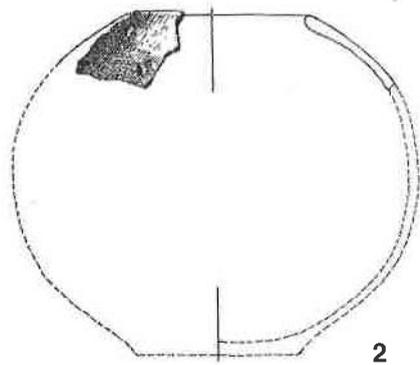
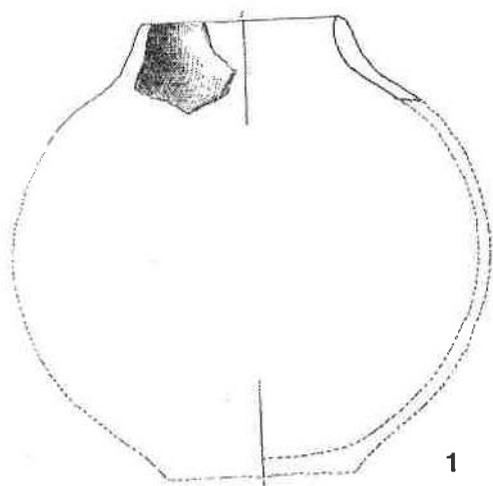
In the Final Neolith, loosely established cultural link during later Tordoška phase, was violated by penetrations in Polimlje from different directions. Breaking of this link continued in decadent changes within the Vinčanska culture itself, by more frequent imitation of strange ideals and change of the economic and technological base. The change of the technological base is clearly shown by the copper mine on Jarmovac, probably exploited by the Pločanska communities. Numerous animal bones on Pljosna Stijena and Čelina proved that cattle-breeding became the main branch of economy. It is obvious that cattle-breeding communities are choosing the paths of large

cultural separations and cultural individualism. Change of technological and existential base influence the changes in the cult, religious conception and all other elements of culture.

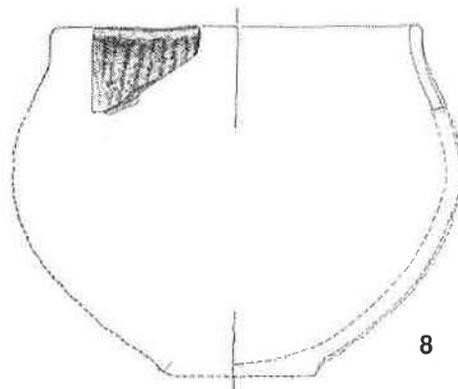
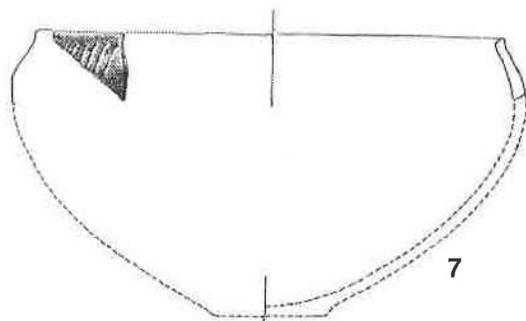
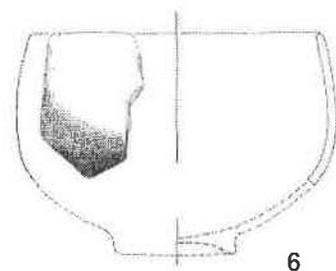
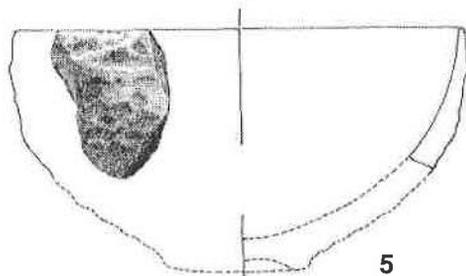
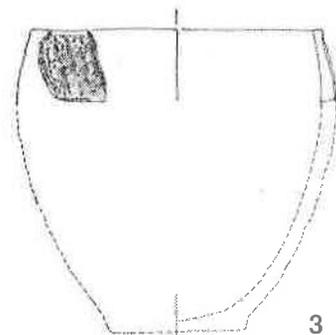
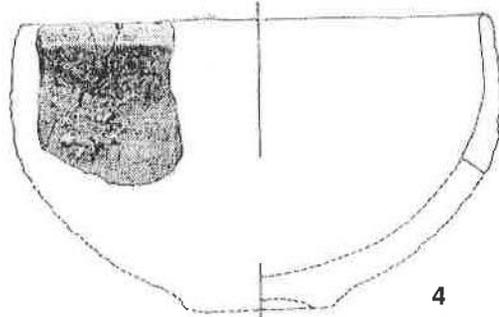
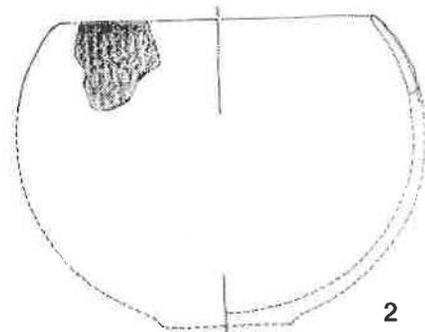
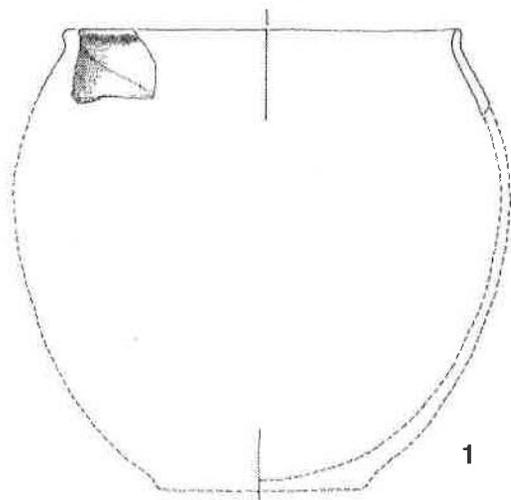
Penetrations from other regions into Polimlje brought turbulent times. In the Upper Polimlje these turbulences came from the Lisičička culture while in the Lower Polimlje from the circle of Butmir culture. Turbulences during the Final Neolith, forced the communities of Polimlje to change their settlements, to choose sheltered places and places easy to defend, to retreat deeper into mountainous and not accessible places. Restless times forced people to build first fortifications and make weapons. Communities became poorer and had to do some additional jobs. Complete breakdown of the Vinčanska culture was caused by great regions. The Upper Polimlje suffered constant pressures from the region of the Nako-vanjska, while the Lower Polimlje from the region of the Badenska and Bujanjsko-humska culture. After desintegration of the Vinčanska culture, the neolithic world of Polimlje disappeared from the historic scene.

XIV. ТУМАЧ ТАБЛИ

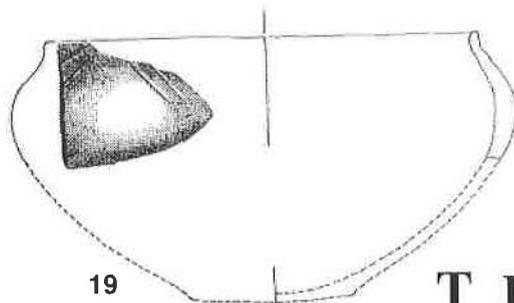
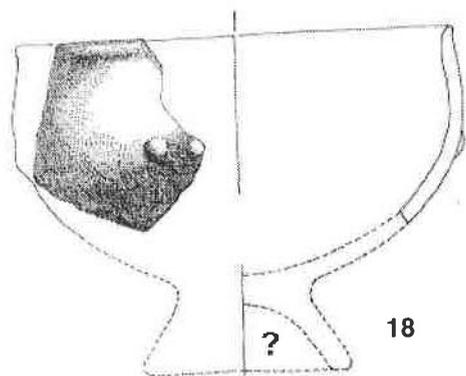
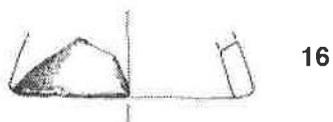
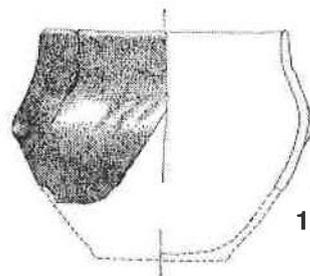
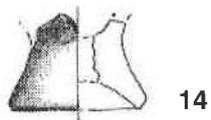
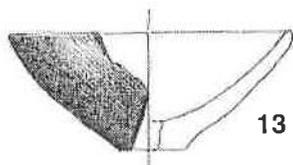
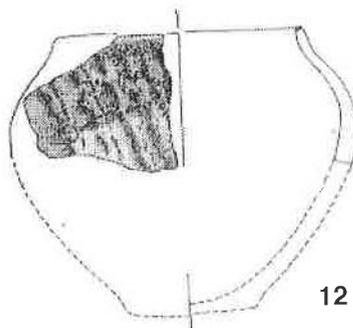
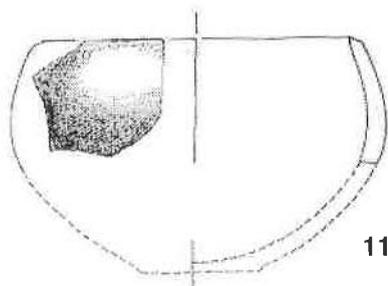
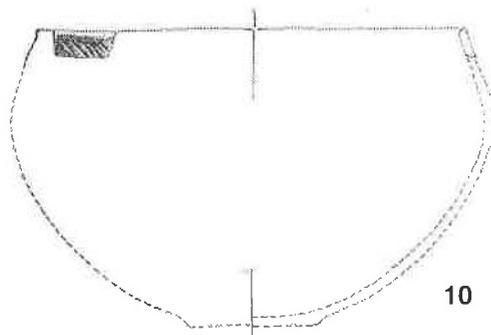
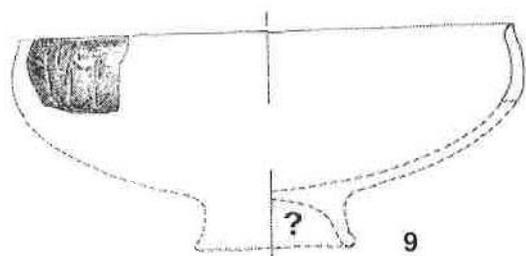
- Т. I. Крештица, одбир неколико различитих типова керамичких судова, реконструкција на основу фрагмената по Ч. Марковић
- Т. II. Лука, старији хоризонт, облици керамичких судова, реконструкција на основу фрагмената
- Т. III. Лука: 9-16 старији хоризонт, 17-19 млађи хоризонт, облици керамичких судова, реконструкција на основу фрагмената
- Т. IV. Поткућница, старији хоризонт, различити облици керамичких судова, реконструкција
- Т. V. Поткућница, млађи хоризонт, реконструкција различитих облика керамичких судова
- Т. VI. Равна коса, облици керамичких судова, реконструкција на основу фрагмената
- Т. VII. Беран крш: 1-5 хоризонт Ia; 6-9 хоризонт Ib; одбир неколико различитих типова керамичких посуда, реконструкција посуда, реконструкција на основу фрагмената по Ч. Марковић
- Т. VIII. Беран крш: 1-4 хоризонт Ic; 5-7 хоризонт Id, неколико различитих облика керамичких посуда, реконструкција по Ч. Марковић
- Т. IX. Беран крш; хоризонт IIa, одбир неколико различитих типова керамичких здела, реконструкција по Ч. Марковић
- Т. X. Беран крш, хоризонт IIb, неколико облика керамичких здела, реконструкција на основу фрагмената по Ч. Марковић
- Т. XI. Беран крш, хоризонт IIc, облици керамичких здела, реконструкција по Ч. Марковић
- Т. XII. Препран, примери различитих облика керамичких здела, реконструкција на основу фрагмената
- Т. XIII. Пљосна стијена, реконструисани облици керамичких здела
- Т. XIV. Пљосна стијена, примери реконструисаних облика керамичких судова: 1-2, 6 зделе; 3-5, 7-8 минијатурне посуде.

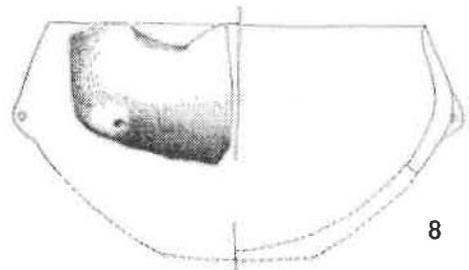
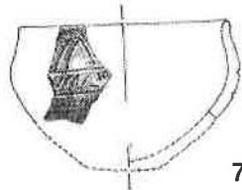
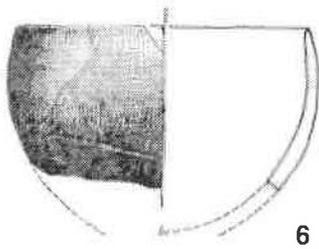
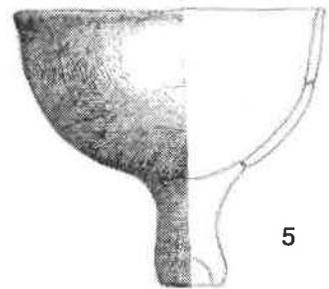
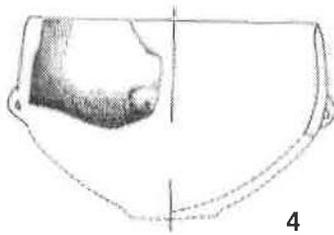
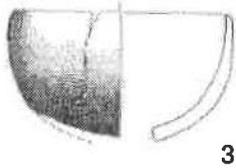
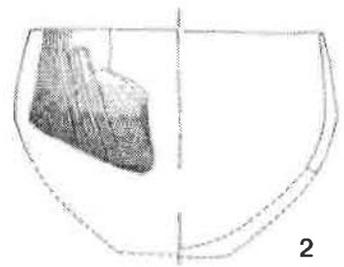
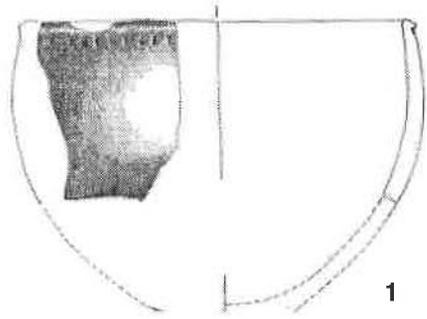
T. I

Т. II

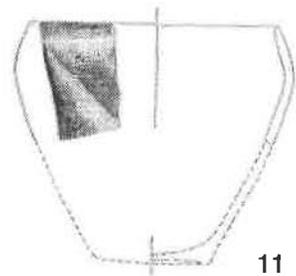
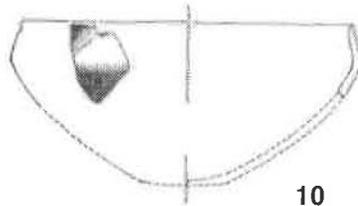
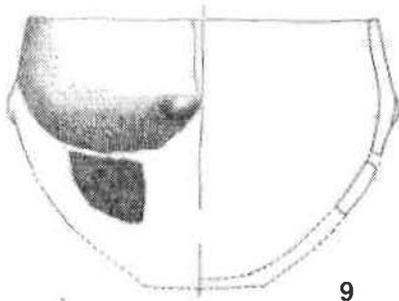
T. III

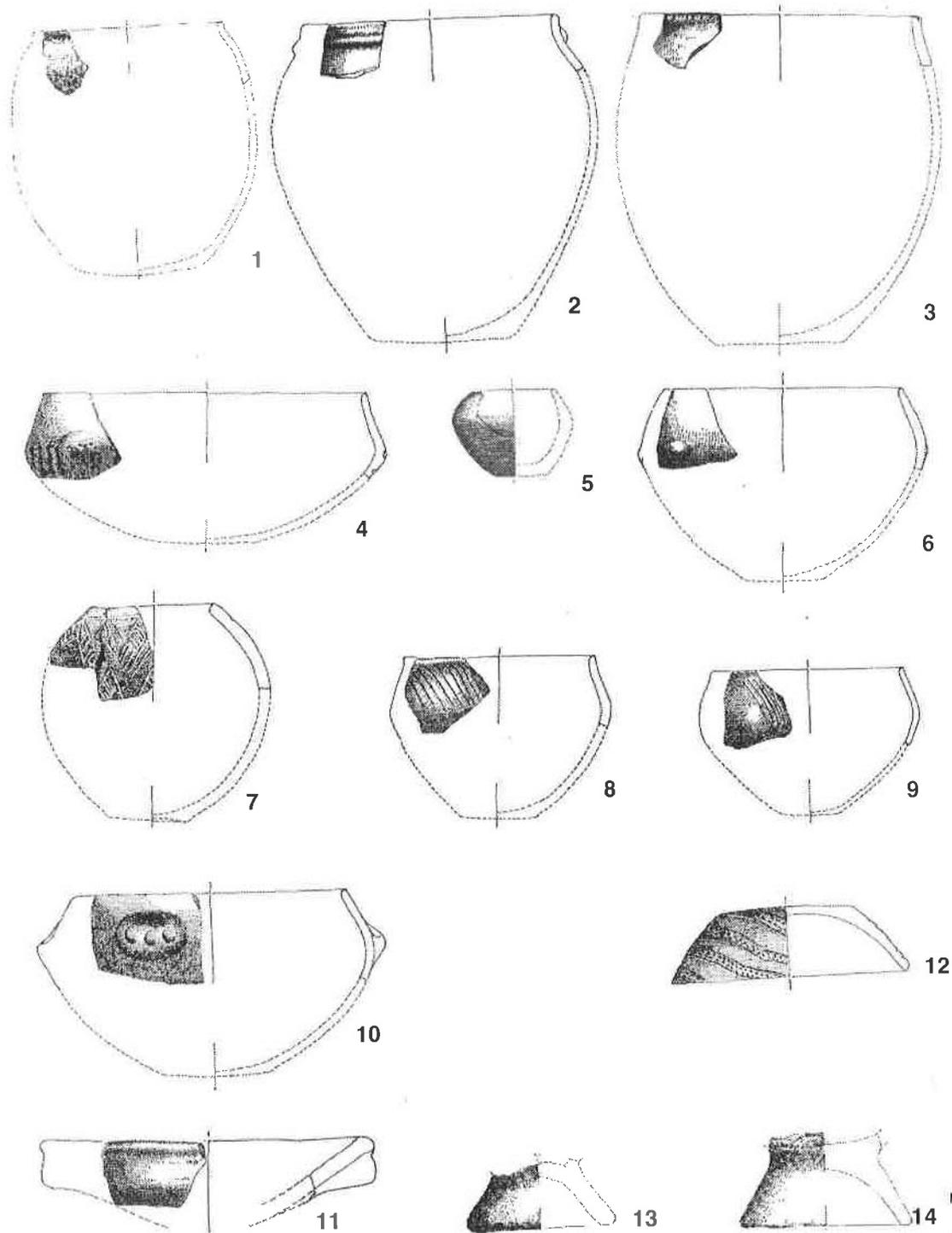
12

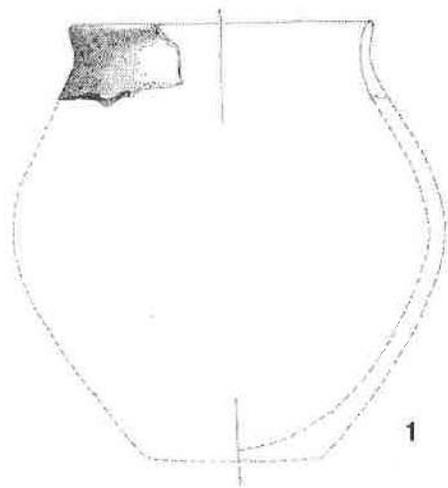
13

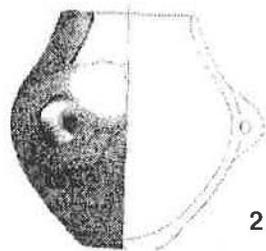
T. IV

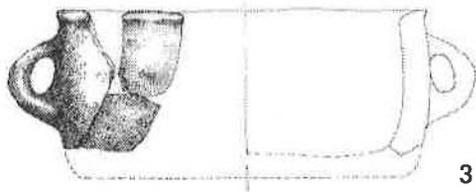
T.V

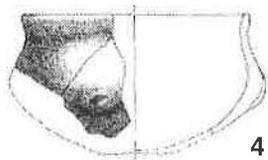
1

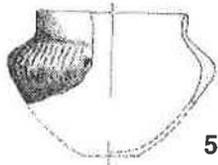
2

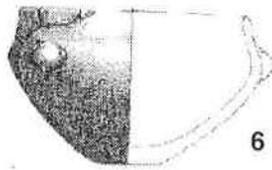
3

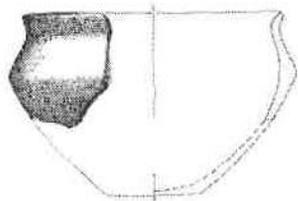
4

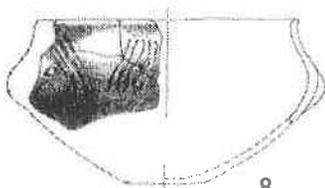
5

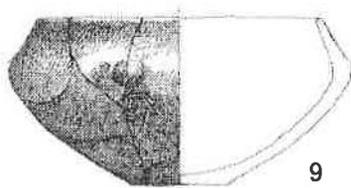
6

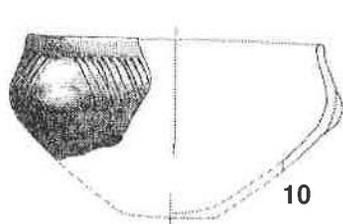
7

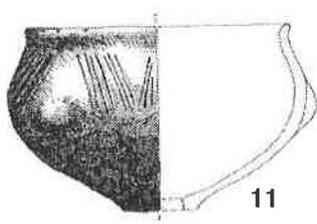
8

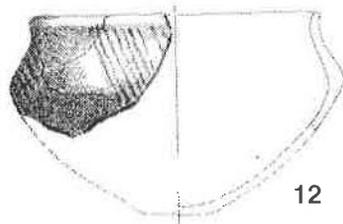
9

10

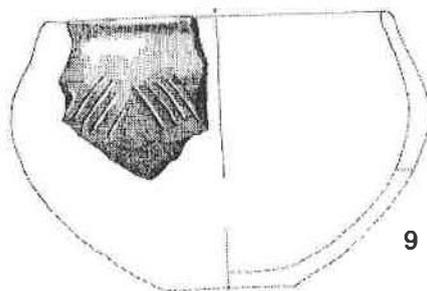
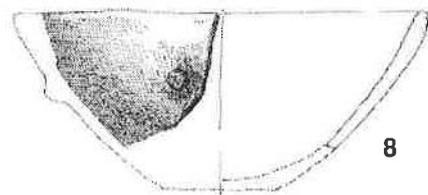
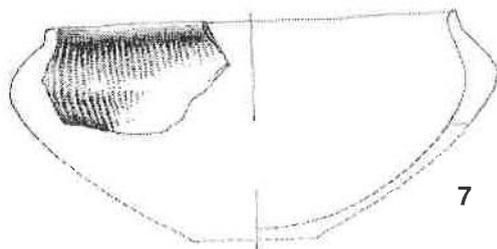
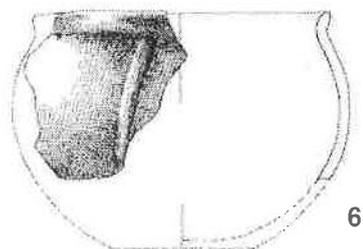
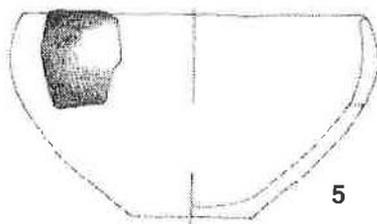
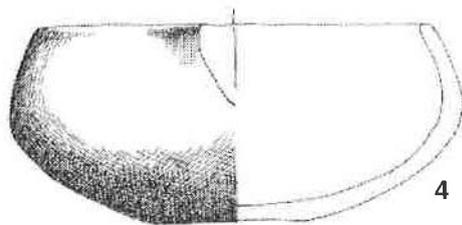
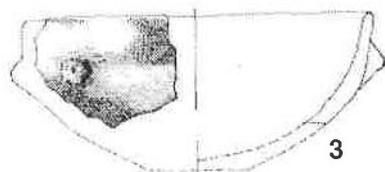
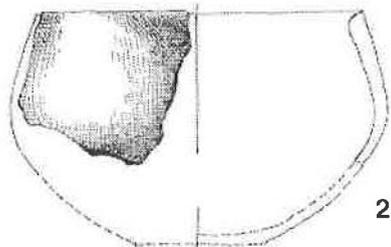
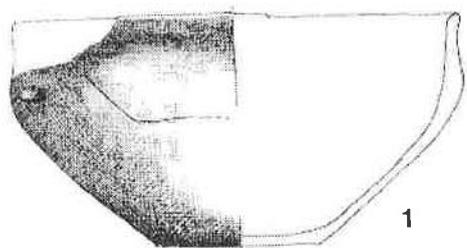

11

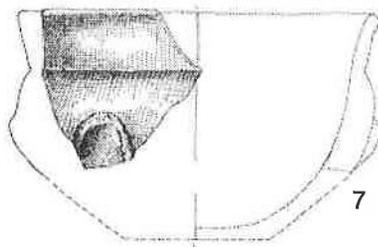
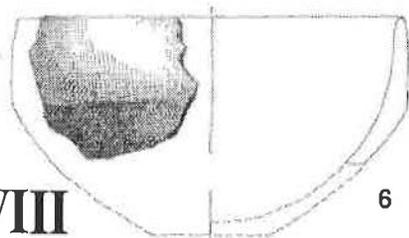
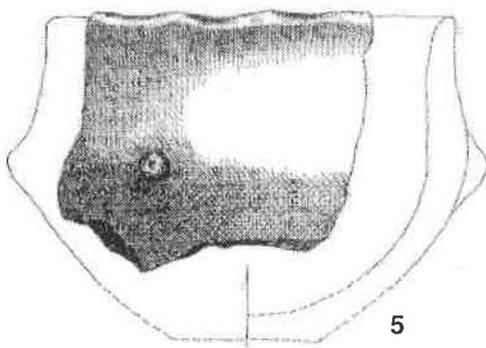
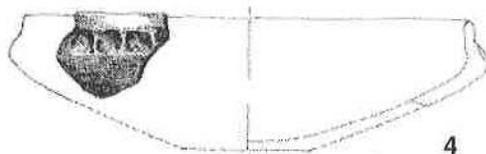
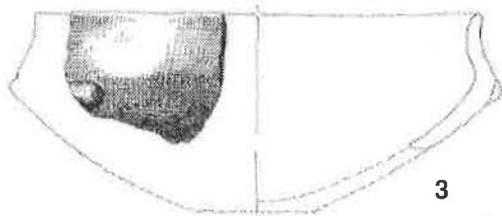
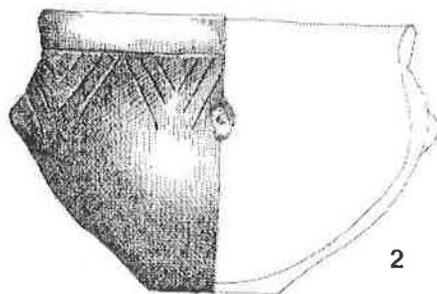
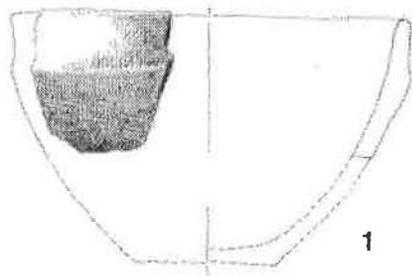

12

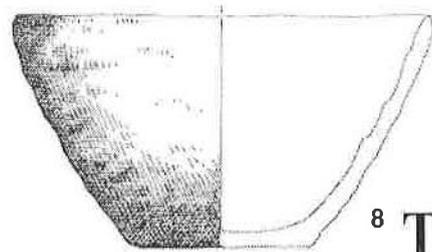
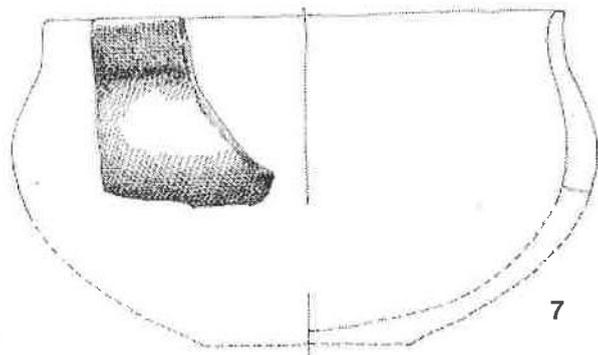
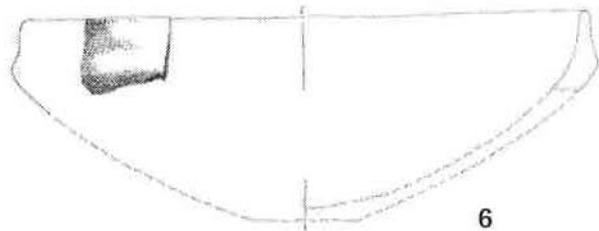
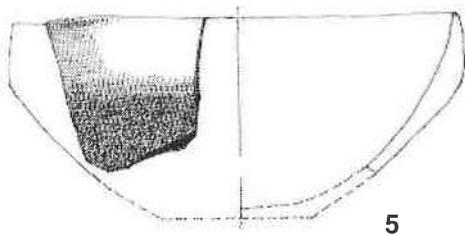
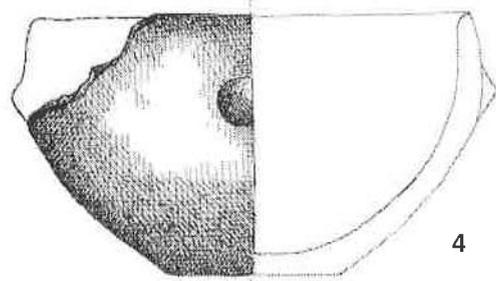
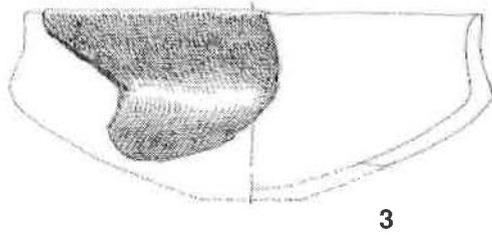
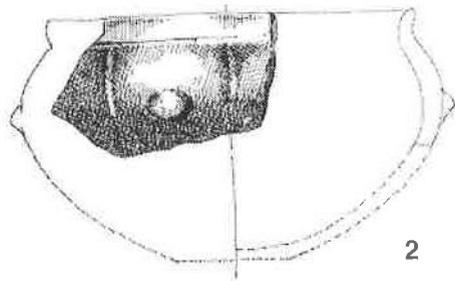
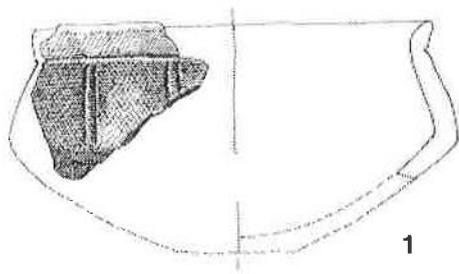
T. VI

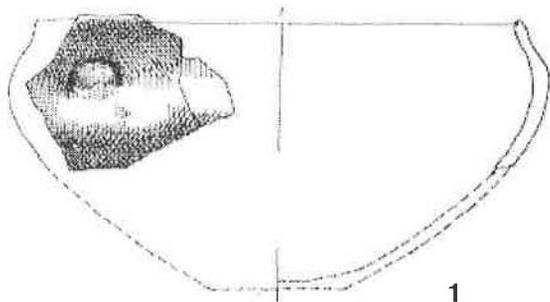
T. VII

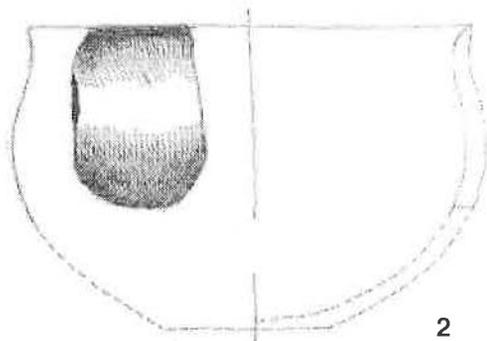
T. VIII

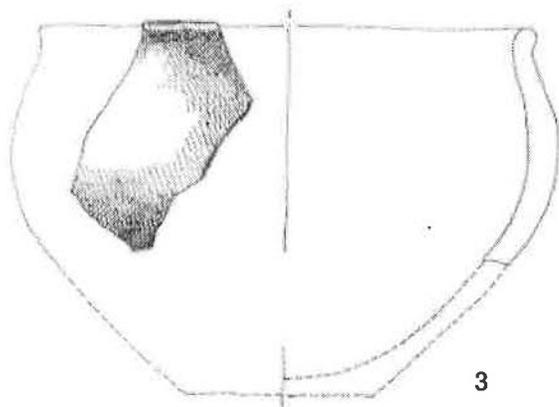
⁸ T. IX

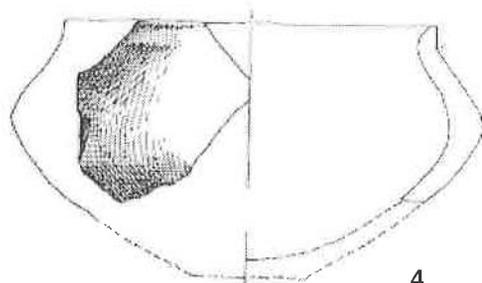
1

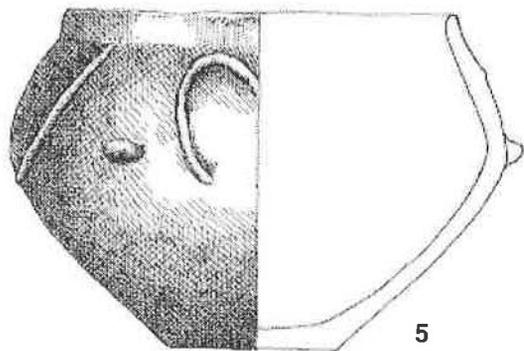
2

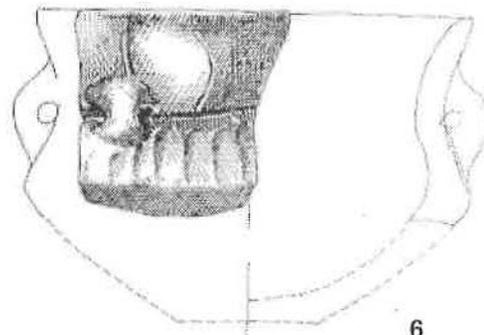
3

4

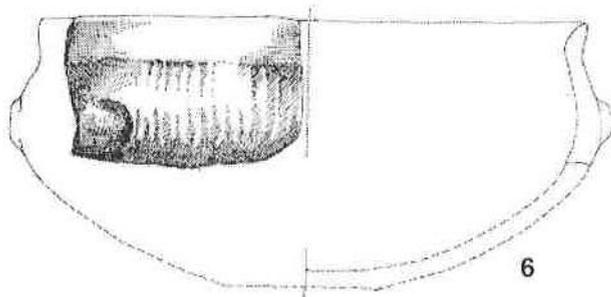
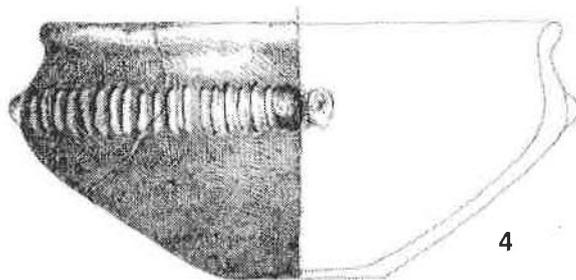
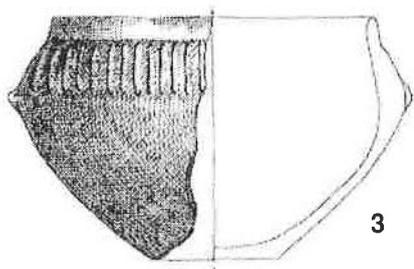
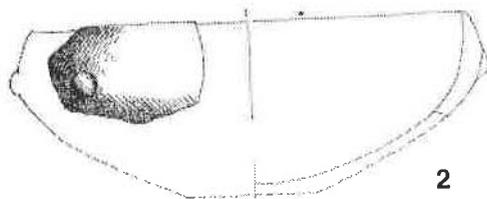
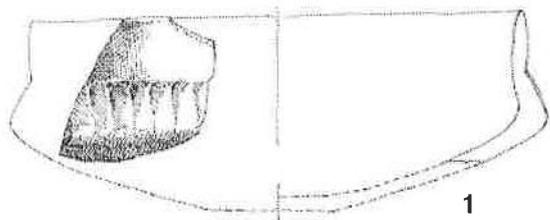

5

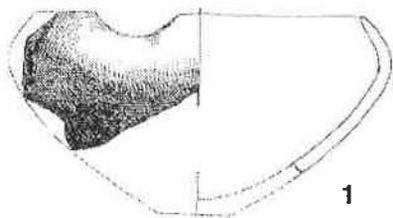

6

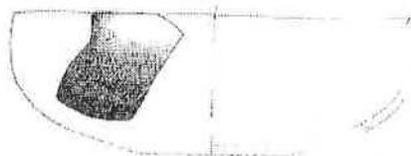
T. X

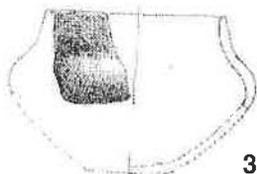
T. XI

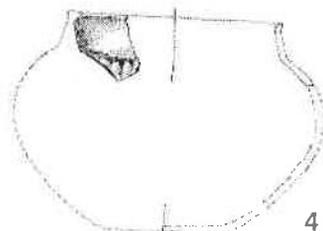
1

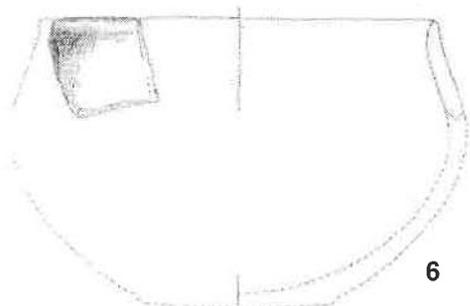
2

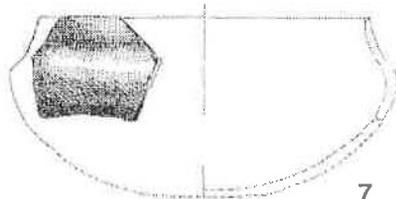
3

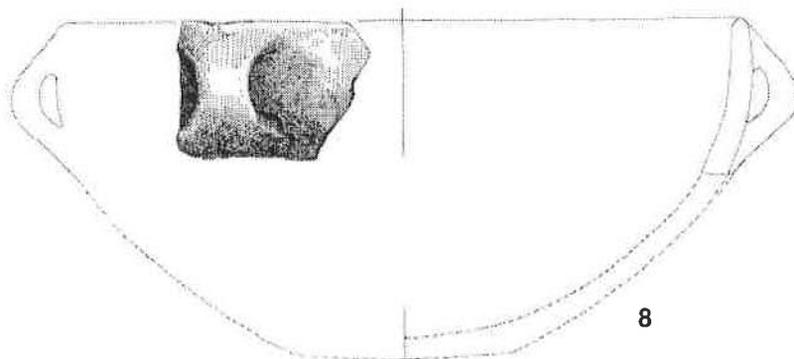
4

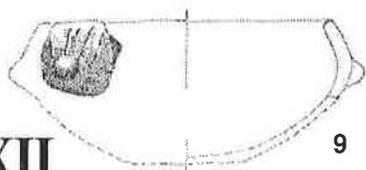
6

7

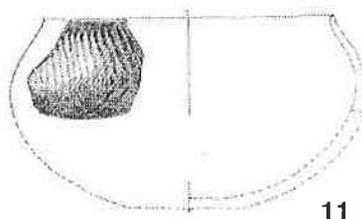
8

9

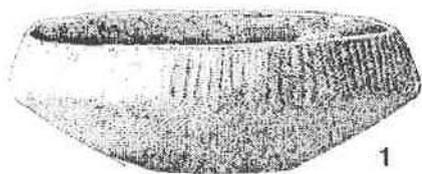

10

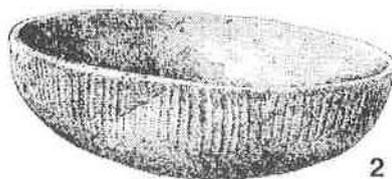

11

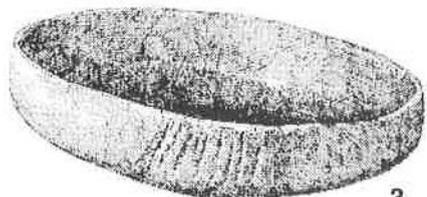
T. XII

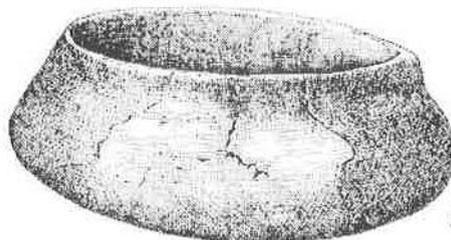
1

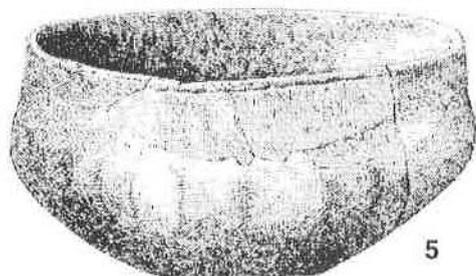
2

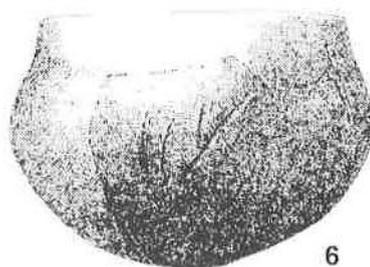
3

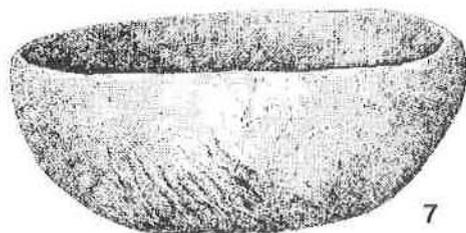
4

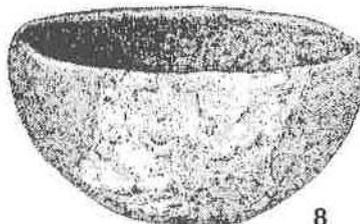
5

6

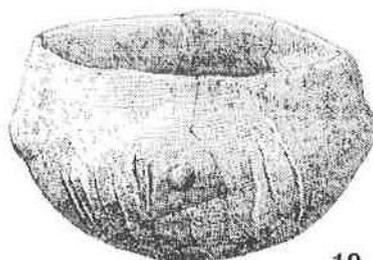
7

8

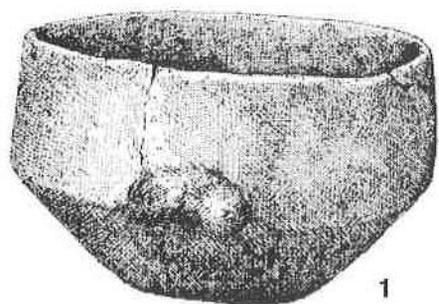

9

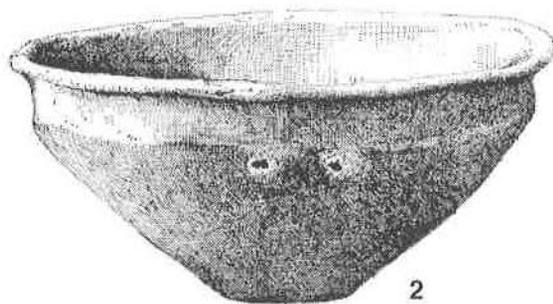

10

T. XIII

1

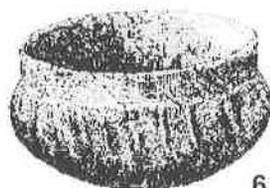
2

3

4

6

5

7

8

T. XIV

ХИИ. ЛИТЕРАТУРА

- БАЧКАЛОВ, А. 1979 *Предмети од костију и рога у пренеолиту и неолиту Србије*, Београд.
- БАКОВИЋ, М. 1993 Археолошки споменици и налазишта у општини Пријеполје, *Симпозијум Сеоски дани Срећена Вукосављевића*, бр. XV, Пријеполје.
- БАТОВИЋ, Ш., БЕНАЦ, А. СРЕЈОВИЋ, Д. 1978 Реферати на симпозијуму Процес неолитизације у појединим областима Европе, *Годишњак центара за балканолошка истраживања*, бр. 16, Сарајево.
- БЕЈТИЋ, А. 1971 Рудо и рудски крај кроз вијекове, Рудо - споменица поводом тридесете годишњице прве пролетерске бригаде, Пљевља.
- БЕНАЦ, А. 1954 Предходна истраживања на неолитском насељу у Лисичићима, *Гласник Земаљског музеја* н.с. IX, Сарајево.
- БЕНАЦ, А. 1955 Неолитско насеље у Лисичићима код Коњица, *Гласник Земаљског музеја* н.с. X, Сарајево.
- БЕНАЦ, А. 1958 Неолитско насеље у Лисичићима код Коњица, *Дјела X*, Научно друштво БиХ, Сарајево.
- БЕНАЦ, А. 1979 Прелазна зона, *Праисторија југословенских земаља*, том II - неолитско доба, Сарајево.
- БЕНАЦ, А., ГАРАШАНИН, М. СРЕЈОВИЋ, Д. 1979 Закључна разматрања, *Праисторија југословенских земаља*, том II, неолитско доба, Сарајево.
- БОГДАНОВИЋ, М. 1987 Старчевачка керамика у Дивостину и метод термоминисценције, *Гласник САД 4*, Београд.
- БРУКНЕР, Б. ЈОВАНОВИЋ, Б. ТАСИЋ, Н. 1974 *Праисторија Војводине*, Нови Сад.
- СНІЛДЕ, Г. 1936 *Man Makes Himself*, London.
- ДЕРИКОЊИЋ, С. 1990 Прибојски крај у праисторији, *Културна историја Прибоја* (у рукопису), Дом Културе Прибој.

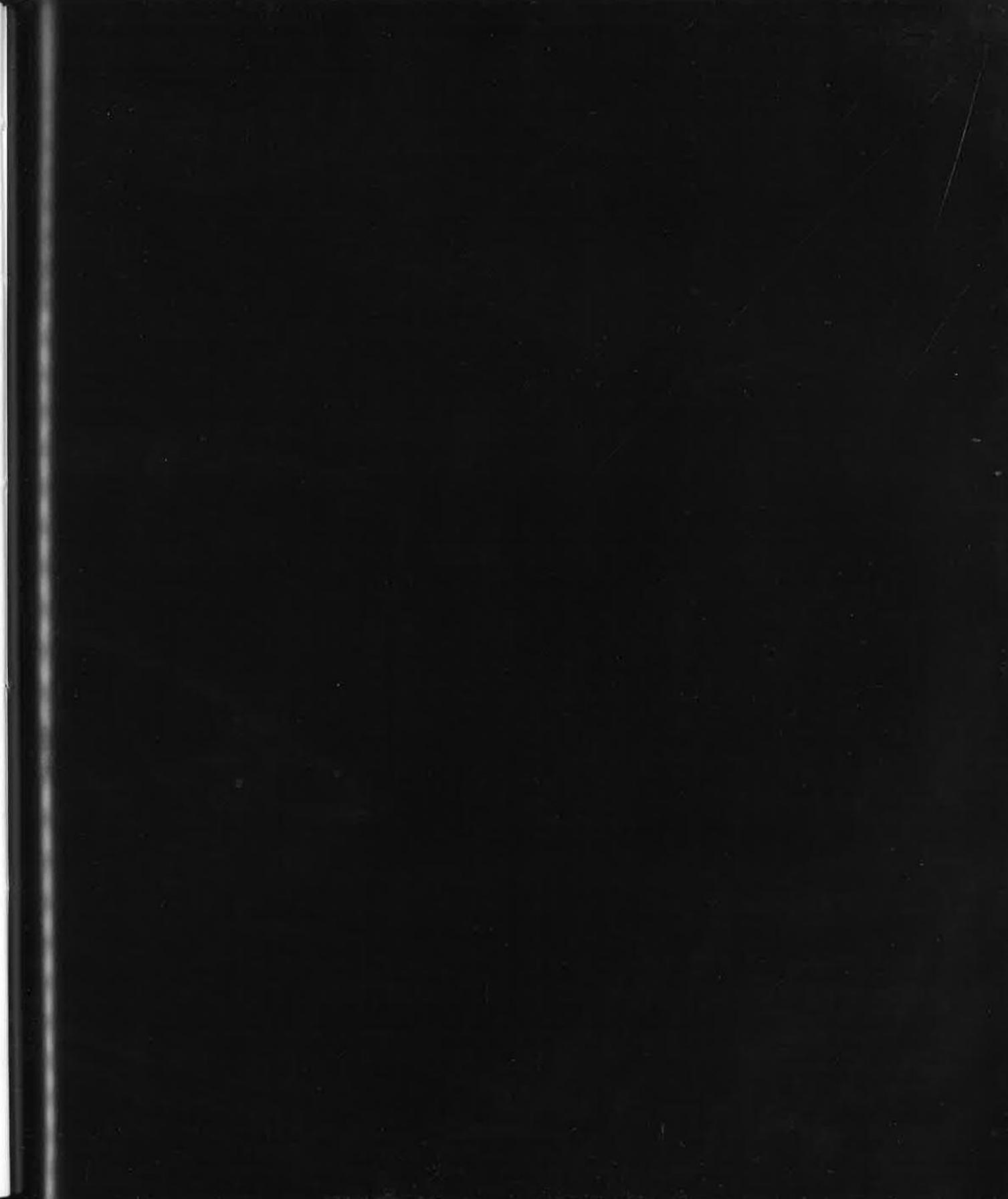
НЕОЛИТСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ПОЛИМЉА

ДИМИТРИЈЕВИЋ, С.	1972	Проблеми ступњевања старчевачке културе са посебним освртом на допринос јужнопанонских налазишта решавању ових проблема, Симпозијум праисторијске секције САДЈ. <i>Материјал</i> 10.
ДИМИТРИЈЕВИЋ, С.	1979	Сјеверна зона, <i>Праисторија југословенских земаља</i> , том II – неолитско доба, Сарајево.
ФИНДРИК, Р.	1994.	<i>Народно неимарство</i> , Сирогојно.
ГАРАШАНИН – АРАНЂЕЛОВИЋ, Д.	1954	<i>Старчевачка култура</i> , Љубљана.
ГАРАШАНИН, Д.	1968	Религија и култ, <i>Неолић Централног Балкана</i> , Београд.
ГАРАШАНИН, М.	1951	Хронологија винчанске културе, Љубљана.
ГАРАШАНИН, М.	1958	Neolithikum in Serbien und Makedonien, <i>Bericht der römisch – germanischen Kommission</i> .
ГАРАШАНИН, М.	1973	<i>Праисторија на тлу Србије</i> , Београд.
ГАРАШАНИН, М.	1979	<i>Праисторија југословенских земаља</i> , том II – неолит, Сарајево.
ГАРАШАНИН, М. и Д.	1952–53	Неолитско насеље у Жаркову, <i>Старинар</i> н.с., 3–4, Београд.
ГАРАШАНИН, М. и Д.	1967	Црна Гора у праисторијско доба, <i>Историја Црне Горе</i> , књига прва.
ГЛИШИЋ, Ј.	1959–60	Неке специфичности о култури винчанске групе на Косову и Јужном Поморављу, <i>Гласник музеја Косова и Метохије</i> бр. 4– 5, Приштина.
ГЛИШИЋ, Ј.	1968	Економика и социјално–економски односи у неолиту подунавско–поморавског басена, <i>Неолић Централног Балкана</i> , Београд.
ГРУПА АУТОРА	1979	<i>Праисторија југословенских земаља</i> , том II – неолитско доба, Сарајево
ГРУПА АУТОРА	1969	Енциклопедија лексикон; <i>Географија</i> том 18, Београд.
ЈОВАНОВИЋ, Б.	1960	Стратиграфска подела винчанских насеља, <i>Старинар</i> н.с. XI, Београд
ЈОВАНОВИЋ, Б.	1962–63	Постанак керамичких типова балканско–подунавског неолита и енеолита, <i>Старинар</i> н.с. XIII– XIV, Београд.
ЈОВАНОВИЋ, Б.	1968	Територијални и хронолошки односи јадранског и континенталног, неолита, <i>Старинар</i> н.с. XIX, Београд.
ЈОКИЋ, С., БОГДАНОВИЋ, М. ГРИПИЕР, Ж.	1992	Термолуминисцентни метод у датацији археолошких узорака, Археологија и природне науке, Београд
ЈУРИШИЋ, А.	1959	Заштитна ископавања у селу Радоиња, локалитет Пљосна стијена, <i>Старинар</i> н.с. бр. IX– X, Београд.
ЈУРИШИЋ, А.	1961	Заштитна ископавања у селу Радојиња, локалитет Бјелин, <i>Саопштење Републичког завода за заштитну етнотипичку културу Србије</i> , бр. IV, Београд.

- КАРАПАЊИЋ, Д. 1922 Арадац, *Старишар* 3, Београд.
- ЛЕКОВИЋ, В. 1990 The vinčanization of Starčevo culture, *Vinča and its World*, Београд
- МАРКОВИЋ, Ч. 1985 *Неолиит Црне Горе*, Београд.
- МИЛОЈЋИЋ, В. 1949 *Chronologie der Jügeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin.
- СЛИЕПЧЕВИЋ, А. 1992 С-14 и археологија, Археологија и природне науке, Београд
- СРДОЧ, Д.
- СЛИЕПЧЕВИЋ, А. 1980 Повјесни развој датирања радиоактивним угљеником С-14 усвијету и у нас, *Физика* 12, Загреб
- СРЕЈОВИЋ, Д. 1963 Versuch einer geschichtlicher Wertung der Vinča-Gruppen, *Archeologia Yugoslavica*, Београд.
- СРЕЈОВИЋ, Д. 1968 Данило – Бутмир – Ленђел, *Старишар* н.с. XVIII, Београд.
- СРЕЈОВИЋ, Д. 1968 Неолитска пластика Централно–балканског подручја, *Неолиит Централног Балкана*, Београд.
- СРЕЈОВИЋ, Д. 1971 Die Lepenski Vir – Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der Mittleren Donau, *Fundamenta Band 3/2*, Köln.
- СРЕЈОВИЋ, Д. 1971 *Early Farming Cultures in Central Serbia*, Kragujevac.
- СРЕЈОВИЋ, Д. 1978 Neolithisation de la region des Portes de Fer, *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja*, бр. 16, Сарајево.
- СРЕЈОВИЋ, Д. 1979 Култура Лепенског Вира, *Праисторија југословенских земаља*, том II, Сарајево.
- СРЕЈОВИЋ, Д. 1981 *Историја српског народа*, књига прва, Београд.
- СТАЛИО, Б. 1968 Насеље и стан неолитског периода, *Неолиит Централног Балкана*, Београд.
- СТАЛИО, Б. 1972 *Градац, праисторијско насеље*, Београд
- ТАСИЋ, Н. 1958 Житковац и неки проблеми релативно-хронолошког односа неолитских и енеолитских насеља на Косову и у долини Ибра, *Гласник Музеја Косова и Мейхохије III*, Приштина.
- ТАСИЋ, Н. 1957 Праисторијско насеље код Валача, *Гласник Музеја Косова и Мейхохије II*, Приштина.
- ТАСИЋ, Н. Н. 1992 Могућност поређења различитих метода апсолутног датована, Археологија и природне науке, Београд.
- ТОДОРОВИЋ, Ј., ЦЕРМАНОВИЋ, А. 1961 *Бањица – Насеље винчанске културе*, Београд.
- ТРЕБУХОВИЋ, В. 1974 Обровци, посебан тип неолитских насеља у западној Србији, *Старишар* Н.С. XXIV - XXV, Београд.
- ВАСИЉЕВИЋ, М.
- TRINGHAM, L. 1971 *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe*, London.
- ВАСИЋ, М. 1931–36 *Праисторијска Винча I-IV*, Београд.
- ВЕТНИЋ, С. 1990 The Earliest settlements of the Vinča culture (proto-Vinča) in the Morava valley, *Vinča and its World*, Београд.

НЕОЛИТСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ПОЛИМЉА

ЗОТОВИЋ, М. БУЋИЋ, Ј.	1975	Резултати прелиминарних археолошких истраживања на територији општине Прибој, <i>Ужички зборник</i> , бр. 4, Т. Ужице.
ЗОТОВИЋ, М.	1963	Кремнило – Вишесава – Бајина Башта, вишеслојно праисторијско насеље, <i>Археолошки преглед</i> , бр. 5.
ЗОТОВИЋ, М.	1985	<i>Археолошки и етнички проблем, бронзано и гвоzdеног доба Западне Србије</i> , Београд.
ЗОТОВИЋ, М.	1989	<i>Историја Т. Ужица (до 1918)</i> , том I, Т. Ужице.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

903.4 "634" (497.11)

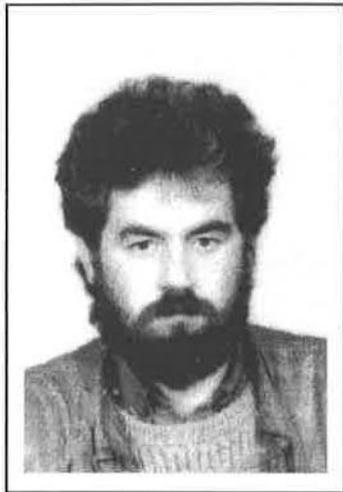
ДЕРИКОЊИЋ, Саво

Неолитске заједнице Полимља : (првобитни
земљорадници и сточари) / Дерикоњић Саво;
(цртежи Саво Дерикоњић). - Прибој = Priboj
: Завичајни музеј = The Homeland museum ;
Ужице = Užice : Народни музеј = National museum,
1996 (Ужице : Графичар). - 144 стр.
: илустр. ; 24 цм. - (Едиција Јагат = Yagat Edition ; књ. 2)

На спор. насл. стр.: Neolithic Communities
of Polimlje. - Тираж 500. - Summary. -
Библиографија: стр. 141-144.

а) Насеља - Полимље - Неолит б) Археолошке
ископине - Полимље - Неолит
ИД=48584460

Израду ове књиге помогло је Министарство за културу Републике Србије.

САВО ДЕРИКОЊИЋ је рођен 1956. године у Мажићу код Прибоја. Завршио је Филозофски факултет – одсек за археологију – у Београду. За дипломски рад *Типолошко–стилистичка и стилска анализа керамике раног гвозденог доба на локалитету Ђерамидиште код Светозарева* додељена му је 1986. године Октобарска награда града Београда. Учесник је у реализацији више научноистраживачких пројеката из археологије. Оснивач је Завичајног музеја Прибој, где и сада ради. Бави се изучавањем културног наслеђа Полимља и југозападне Србије.

